

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԻՏՄԱՏԻԿ ՔԱՐՏԵԶ

ԿԱՋՄԵՑ Թ. Խ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ
ՔԱՐՏԵԶԱԳԻՐ Ս. Օ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Ս Ե Վ . Ծ Ո Վ

Մ
Ո
Ս
Յ
Ի
Ց
Ն
Ե

ՀԱԿՈՒՑՄԱՆ Թ. Խ.

ՊԵՏԼՅԱՆ
ԱՅԿԱԾԱՆԻ
ՔԱՎԵՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ
«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» 1987

Գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Ա. Ս. ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. ԳԻՆՈՅԱՆ

Երկու խոսք

Քաղաքների (և ընդհանրապես բոլոր կարգի բնակավայրերի) պատմության և աշխարհագրության ուսումնասիրությունը մեր ժամանակների հույժ կարևոր հարցերից է: Այդ բնագավառում միութենական հանրապետություններում (հատկապես՝ ՌՍՖՍՀ-ում և Բելախինական ՍՍՀ-ում) կատարվել են խոշոր աշխատանքներ և շարունակվում են նորանոր ուսումնասիրություններ: Զգալի են նաև մեր հանրապետության պատմաբանների ու աշխարհագետների աշխատանքները, որոնք հիմնականում վերաբերում են մայրաքաղաք Երևանին, Լենինականին, հանրապետության մյուս քաղաքներին, Պատմական Հայաստանի մայրաքաղաքներ Տիգրանակերտին, Դվինին, Անիին և այլն:

Ներկա աշխատությունն ամփոփիչ բնույթի է, բաղկացած երկու մասից: Առաջին մասում ուրվագծված է Հայաստանի քաղաքների ծագումն ու զարգացումը պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը ներառյալ, և Արևմտյան Հայաստանի ու Պարսկահայաստանի հին ու նոր քաղաքների պատմաաշխարհագրական բնութագրումներն առանձին-առանձին: Երկրորդ մասում նույն կերպ ներկայացվելու են Արևելյան Հայաստանի հին ու նոր ժամանակների քաղաքները՝ Արմավիր, Արտաշատ, Երվանդաշատ, Դվին, Երևան, Լոռի, Եղեգիս, Ալեքսանդրապոլ և այլն:

Աշխատության հենքի ու բովանդակած նյութի համար օգտագործվել են պատմագիրների ու ժամանակագիրների երկերը, գիտական գրականությունը, հին ու նոր բազում քարտեզներ, ճանապարհորդական հուշագրություններ, ժողովրդական ավանդություններ, հնագիտական պեղումների արդյունքներ, վիճա-

Հակոբյան Թ. Խ.

Հ 177 Պատմական Հայաստանի քաղաքները/ Խմբագիր՝ Դիլույան Վ. Ա.— Եր.: Հայաստան, 1987.— 256 էջ, 8 թերթ նկ.:

Աշխատությունը բաղկացած է երկու գլխից: Առաջին գլխում համոտակի շարադրված է Հայաստանի քաղաքների ծագման և զարգացման պրոցեսը հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի առաջին քառորդի վերջը: Երկրորդ գլխին ընդգրկում է Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայաստանի 72 քաղաքների պատմաաշխարհագրական ուրվագծերը, որոնցում բնութագրված են նրանց բնական պայմանները, քաղաքական պատմության կարևոր պահերը, տնտեսական ու մշակութային կյանքը, վարչական վիճակը, պատմական և մշակութային հուշարձանները, հայ բնակչության ճակատագրերը և այլն: Գիրքը նկարագրող է և ունի սխեմատիկ քարտեզ:

Այն նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների, ինչպես նաև պատմաբանների, աշխարհագետների և հայագետների համար:

0505040000

Հ 701(01) 87 — 64—86

ԳՄԳ 63.3(22)41

կազմակերպող տեղեկատուներ ու արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ:

Գրքի մեծագույն հատվածն ընդգրկող պատմաաշխարհագրական ակնարկներում տեղեկություններ են հաղորդվում տվյալ բաղադրի կրած անունների, աշխարհագրական դիրքի ու պայմանների, պատմական անցած ուղու կարևոր պահերի, բնակչության, տնտեսության, կառուցվածքի ու կոմունալ պայմանների, հին ու նոր հուշարձանների, մշակույթի վերաբերյալ:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները բնութագրված են մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը ունեցած դրուժյամբ: Գիրքը նկարագարող է և ունի համապատասխան բարտեզ: Այն կարող է օգտակար լինել պատմաբանների, աշխարհագետների, տնտեսագետների, բանասերների, ուսուցիչների, ուսանողների, ինչպես և ընթերցող լայն շրջանների համար: Գրքից օգտվելն ավելի դյուրացնելու միտումով քաղաքները ներկայացված են այբբենական կարգով:

I. ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԸ

Համառոտ տեսություն

Դժվար է ասել, թե հայ ժողովրդի բնօրրանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, երբ են առաջացել առաջին քաղաքները: Համենայն դեպս հայտնի է, որ դեռևս III—II հազարամյակներում (մ. թ. ա.) այստեղ ձևավորված ցեղային միությունների տարածքում՝ Միտանիում, Հայասա-Ազգիում, Նաիրյան երկրներում և դրանց հաջորդած մյուս ցեղային-պետական միավորումներում արդեն գոյություն ունեին տասնյակ բերդեր ու բերդաքաղաքներ, որոնք ցրված էին երկրի տարբեր կողմերում և ունեին հիմնականում ռազմական ու վարչական նշանակություն:

Մեծ թվով բերդեր, ավանաբերդեր ու բերդաքաղաքներ էին առաջացել ստրկատիրական հասարակարգի ձևավորման հետ միասին, որի արդյունքն էր Ուրարտական ընդարձակ պետության կազմավորումը: Ուրարտական պետության ժամանակներում (IX—VI դդ. մ. թ. ա.) հիմնադրվել էին պետության մայրաքաղաք Տուշպան (Վան), Մերիտեն (Մալաթիա), Ախուրիանին (Մարիղամիշի կողմերում), որի անունը պահպանվել է Ախուրյան գետի անվան մեջ, Աշտուխինին (Կարսի շրջանում, Աստրախանե վայրում կամ նրա մոտակայքում), Մանազկերտն ու Արճեշը, որոնցից առաջինի հիմնադիրը համարում են ուրարտական Մենուա թագավորին և անունն էլ կապում նրա անվան հետ, իսկ երկրորդի հիմնադրումն ու անվան ծագումը կապում են Արգիշտի թագավորի անվան հետ: Միջնադարյան Վաղարշակերտ (Ալաշկերտ) կոչվող քաղաքի տեղում ուրարտական ժամանակաշրջանում գտնվում էր Անաշա քաղաքը: Նույն կարգի մի բերդաքաղաք էլ գտնվում էր Վաղարշավանի (Հասանկալա) տեղում, որի ուրարտական բերդի մնացորդները հայտնի դարձան մաս-

նակի պեղումների շնորհիվ: Մեծ քանակությամբ բերդեր ու բերդաքաղաքներ են հայտնաբերված Ուրարտական պետության ոչ միայն հարավային (Ասորեստանի կազմում) և հարավարևելյան (Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած լեռնային երկրները) կողմերում, այլև հյուսիսային մասերում՝ Արաքսի միջին հոսանքի շրջանում: Հնագիտական և պատմական ուսումնասիրությունների շնորհիվ Սովետական Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված են ու հետազոտված ուրարտական շրջանի մի քանի բերդաքաղաքների (և բերդերի) ավերակներ: Այսպես, Սևանա լճի հարավարևմտյան մասում հայտնաբերված մի մեծ բերդավանի ավերակները համարվում են Տիլիխու բերդաքաղաքի մնացորդները, Կամո քաղաքի մոտ, ժայռի վրայի հին բերդի ավերակները նույնացնում են «Խալդ աստծո քաղաքի» հետ, նույն Սևանա լճի հարավային ափին, այժմյան Մարտունու շրջանի Մ: Վինար գյուղի մոտ հայտնաբերված են ուրարտական մի ուրիշ բերդավանի ավերակներ, որն իր կանգուն ժամանակներում կոչվել է «Թեյշեբ աստծո քաղաք»: Երկու բերդաքաղաքներ են եղել նաև Երևանի տարածքում: Դրանցից մեկը գտնվում էր Կարսի բլուրում և կոչվում էր Թեյշեբաինի, իսկ մյուսը Արփինբերդի տեղում էր՝ Երևանի հարավարևելյան մասում և կրում էր էրեբունի անունը, որից էլ ծագել է մեր մայրաքաղաք Երևանի անունը: Ուրարտական ժամանակաշրջանում Արարատյան դաշտում ամենից հռչակվածը սակայն Արգիշտիխինիլի («Արգիշտիի քաղաք») քաղաքն էր, որը համարվում էր պետության հյուսիսային բարեբեր երկրների գլխավոր կենտրոնը և Ուրարտուի երկրորդ մայրաքաղաքը: Այն կառուցել էր Արգիշտի 1-ինը (մ. թ. ա. 786—760) և համապատասխանում է Երվանդյանների թագավորության (V—II դդ. մ. թ. ա.) ու ավելի ուշ շրջանի հայկական Արմավիր քաղաքին:

Հայաստանի ուրարտական ժամանակաշրջանի քաղաքները ունեին իրենց պարսպապատ բերդերը: Դրանք հիմնականում տեղադրված էին բլուրների վրա և վտանգավոր պահերին գիշերներն իրար հետ կապվում էին խաբույկներով: Իբրև բերդաքաղաքներ դրանցում զետեղվում էին հատուկ կայազորներ: Քաղաքների մյուս առանձնահատուկ կողմն այն էր, որ դրանք վարչատարածքային միավորների կենտրոններ էին, և այդտեղ էր գտնվում տվյալ շրջանի վարչական ապարատը, այստեղ էր կենտրոնացվում բնակչությանից հավաքված բնամթերային հարկը:

Քաղաքներում ու նրանց բերդերում կային ժայռափոր կերտվածքներ, աստիճաններ, ստորերկրյա մուտքեր, որոնք այնքան բնորոշ էին ուրարտական, հնագույն հայկական ճարտարապետության համար: Քաղաքի բնակչությունն ուներ սոցիալական խայտաբղետ կազմ: Այն բաղկացած էր ստրկատերերից, արհեստավորներից ու առևտրականներից, գերի ստրուկներից, զինվորականներից:

Տնտեսական կյանքի զարգացման հետ միասին, հելլենիզմի դարաշրջանում մեծ վերելք են ապրում նաև քաղաքները: III—I դարերում (մ. թ. ա.) զարգացման նոր շրջան են ապրում Հայաստանի հին քաղաքները՝ Վանը, Արմավիրը, Մալաթիան, Մանազկերտը, Արճեշը և մյուսները: Առաջանում են մի ամբողջ շարք նոր քաղաքներ՝ Երվանդաշատ, Բագարան, Բագավան, Զարիշատ, Զարեհավան, Կարկաթիոկերտ, Արշամաշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ և այլն: Դրանք արդեն հելլենիստական տիպի քաղաքներ էին, որոնց բնակչության ամենահիմնական զբաղմունքը արհեստներն ու առևտուրն էր: Հռոմեական պատմագիր Ապպիանոսի վկայությամբ, Տիգրան 2-րդը (95—55 թթ. մ. թ. ա.) իր արշավանքների ժամանակ հելլենիստական 12 քաղաքներից 300 հազար բնակիչ գաղթեցրեց և բնակեցրեց Հայաստանի քաղաքներում, հատկապես՝ 70-ական թթ. հիմնադրած իր մայրաքաղաք Տիգրանակերտում: Նրա գաղթեցրած բնակչությունը բաղկացած էր գլխավորապես հույներից, ասորիներից և հրեաներից: Նույն դարի 40-ական թվականներին՝ Արտավազդ 2-րդի օրոք, երբ հայ-պարթևական միացյալ զորքերը գրավեցին Ասորիքը, այնուհետև Փյունիկիան և Կիլիկիան, բազմահազար հրեաներ գաղթեցին և բնակություն հաստատեցին արևելյան երկրներում՝ այդ թվում և Հայաստանում: V դարի հայ մատենագիր Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ IV դարում հրեական հաղավոր ընտանիքներ կային Երվանդաշատ, Արտաշատ, Զարեհավան և այլ քաղաքներում: Քաղաքների էին վերածվում նպաստավոր դիրք ունեցող բերդերն ու ճանապարհային կայանները, որոնք երկրի տնտեսական զարգացմանը զուգընթաց ստանում էին կարևոր նշանակություն: Առանձնապես կարևոր դեր էին խաղում այն քաղաքները, որոնք գտնվում էին քարավանային տարանցիկ առևտրի ճանապարհների վրա: Իսկ հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանի գլխավոր ճանապարհների հիմնական հանգույցն ու ելման կետը Արտաշատ մայրաքաղաքն էր: Այստե-

դից էին դուրս գալիս այնքան կարևոր նշանակութիւն ստացած՝ Արտաշատ—Սատաղ և Արտաշատ—Տիգրանակերտ ճանապարհները: Հայաստանից այդ ճանապարհներով էին արտահանվում հացահատիկ, ձի, ոչխար, միս, ձուկ, շորացած մրգեր, գինի, բուրգ, բամբակ, ներկեր, մետաղներ, արհեստավորական գանազան արտադրանքներ՝ գորգեր, այլազան գործվածքներ, պերճանքի առարկաներ և այլն:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում Հայաստանի հելլենիստական քաղաքները աստիճանաբար հետադիմում են: Դրանց մի մասը վերածվում է ֆեոդալական քաղաքների և շարունակում իր գոյութիւնը (Տիգրանակերտ, Զարիշատ, Զարեհավան, Բագարան և այլն), իսկ մյուս մասը աստիճանաբար նվազելով V—VI դարերից դադարում է գոյութիւն ունենալ (Արտաշատ, Արմավիր, Երվանդաշատ): I—V դարերում Հայաստանում առաջացել են ֆեոդալական մի շարք քաղաքներ (Արզն, Բաղեշ, Խլաթ, Կարին, Ոստան, Աղամակերտ, Սպեր, Նախճավան, Մուշ և այլն), որոնցից կարևորները Վաղարշապատը, Դվինը և Արշակավանն էին: Առաջինը ձևավորվել էր նախկին Վարդգեսավանի տեղում (II դարում, մ. թ.), երկրորդը հիմնադրվել էր IV դարի 30-ական թվականներին Արշակունի խոսրով Կոտակ թագավորի ձեռքով, իսկ Արշակավանը հիմնադրել է Արշակ 2-րդը նույն դարի 50-ական թվականներին՝ նպատակ ունենալով իր կառուցած այդ նոր մայրաքաղաքը դարձնել հուսալի հենարան կենտրոնախույս նախարարներին սանձահարելու և կենտրոնական իշխանութիւնն ուժեղացնելու դժվարին գործում: Նոր առաջացած ֆեոդալական քաղաքները, մանավանդ փոքրերը, իրենց բնութիւնով քիչ էին տարբերվում մեծ գյուղերից: Դրանց բնակչութիւնը զբաղմունքի մեջ երկրագործութիւնը, այգեգործութիւնը, բանջարաբուծութիւնը, անասնապահութիւնն իրենց խաղացած դերով ոչնչով էին զիջում բուն քաղաքային զբաղմունքներին՝ արհեստներին և առևտրին: Պատկերը մի փոքր այլ էր խոշոր քաղաքներում՝ Վաղարշապատում, Դվինում, Վանում և նույն կարգի մյուս քաղաքներում, որոնք առաջին հերթին առևտրի և արհեստագործութիւն մեծ կենտրոններ էին և որոնցում գյուղատնտեսութիւնը համեմատաբար սահմանափակ ծավալ ու կշիռ ուներ:

Հայաստանի քաղաքները V—VII դարերում առանձին զարգացում չեն ունեցել: Սասանյանների և բյուզանդական տիրապե-

տութիւնն աչք շրջանում քաղաքային կյանքի առաջադիմութիւնն համար բարենպաստ պայմաններ չկային: Ավելին, նախորդ ժամանակների համեմատութիւնը շատ քաղաքներ անշրջանում էին:

Քաղաքների համընդհանուր անկումը, սակայն, տեղի է ունեցել արաբական տիրապետութիւն շրջանում՝ VII—IX դարերում, կապված կրկրի տնտեսական կյանքի ընդհանուր հետադիմութիւն հետ: VII—VIII դարերի արաբական զավթողական ու պատժիչ արշավանքների հետևանքով ավերվում են Հայաստանի մի շարք քաղաքներ: Դրանց մի մասը այնուհետև, մինչև IX—X դարերը, կորցրեց իր տնտեսական նշանակութիւնը (Վաղարշապատ, Զարիշատ, Կարին, Արճեշ և այլն), իսկ որոշ քաղաքներ էլ ընդամիշտ դադարեցին գոյութիւն ունենալ (օրինակ՝ Արտաշատը): Նախորդ ժամանակաշրջանի քաղաքներից շատերը վեր են ածվում բերգաքաղաքների ու բերդերի, որոնցում զետեղվում են արաբական կայազորներ (Մուֆարդին, Նաշավա՝ Նախճավան, Բերկրի, Կարին և այլն): Երկրի մայրաքաղաք Դվինը ևս մեծապես տուժեց: Արաբական զավթիչները 640 թ. իրենց արշավանքի ժամանակ գրավելով Դվինը, մասնակիորեն ավերում են այն: Բայց չնայած դրան, Հայաստանի քաղաքների շարքում VII—IX դդ. Դվինը իր նշանակութիւնը գրավում էր առանձնահատուկ տեղ: Նա Հայաստանի մեծ մասից և Վրաստանից ու Աղվանքից կազմված էրմենիա փոխարքայութիւն կենտրոնն էր, և արաբական ոստիկանները (էմիրները) որոշ չափով հոգ էին տանում իրենց ավթոտանիստը բարեկարգելու մասին: Այստեղ էին կենտրոնացած արաբական զորքերի զգալի մասը, վարչական պաշտոնյաներ, ազնվականներ, տարբեր ազգի հարուստ վաճառականներ: Տնտեսական տեսակետից արաբական տիրապետութիւն սկզբնական շրջանում Դվինի նշանակութիւնը մեծ չէր, բայց VIII դ. վերջերից և, մանավանդ, IX դ. սկզբներից այն համեմատաբար արագորեն բարձրանում և դառնում է արհեստագործութիւնն ու առևտրի խոշորագույն կենտրոն:

Հայաստանում քաղաքային կյանքն աննախադեպ վերելք է ապրում քաղաքական անկախութիւն շրջանում՝ IX—XI դարերում: Աշխուժանում են հին քաղաքները՝ Դվինը, Վանը, Նախճավանը, Բաղեշը (Բիթլիս), Հերը (Խոյ), Բագարանը և այլն, առաջ են գալիս նոր քաղաքներ՝ Անի, Կարս, Արծն, Խլաթ, Մուշ, Լոռի, Կապան, Երազավորս: Քաղաքային կյանքի բուն զարգացումը քաջատրվում է ոչ միայն քաղաքական անկախութիւնը, Արեւելի

ու Արևմուտքի երկրների նկատմամբ Բագրատունյաց թագավորության տարանջիկ դիրքով, այլև տևական խաղաղությանը: IX—XI դարերում Հյուսիսային և Կենտրոնական Հայաստանը զերծ էր արարա-բյուզանդական երկարատև ու արյունահեղ պատերազմներից, գտնվում էր դրանց ոլորտից դուրս և նրա արտագրողական ուժերը զարգանում էին միջնադարի համար անտվոր թափով:

IX—XI դարերի Հայաստանի քաղաքներն ըստ ծագման կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա) հին, նախաֆեոդալական ժամանակներում առաջացած քաղաքներ, որոնք մի կերպ պահպանել էին իրենց գոյությունը և նորից էին աշխուժացել: Այդ քաղաքների բնույթը, ինչպես ասվեց, ֆեոդալիզմի օրոք (III—IV դդ. սկսած) աստիճանաբար փոխվել էր, նրանք դարձել էին ֆեոդալական քաղաքներ (Վան, Արճեշ, Մանազկերտ, Մուֆարդին, Վաղարշակերտ, Բագարան, Արզն, Նախճավան և այլն), բ) ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում ծագած քաղաքներ, որոնց մի զգալի մասը առաջացել էր IX—XI դարերում: Այդ խմբի մեջ էին մտնում Դվինը, Կարինը, Անին, Կարսը, Արծնը, Լոռին, Կապանը, Մուշը, Բաղեշը, Բերկրին, Խլաթը և այլն:

Այս քաղաքները, բոլորն էլ ֆեոդալական լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ունեին որոշ առանձնահատկություններ: Կային այնպիսի քաղաքներ, որոնք գտնվում էին այս կամ այն ֆեոդալի կալվածքում, լիովին ենթարկվում էին նրա իրավասությանը և գրեթե ամբողջապես կապված էին գյուղատնտեսության հետ: Դրանք հիմնականում փոքր քաղաքներ կամ գյուղաքաղաքներ էին, և նրանց տնտեսական կապերը իրենց շրջապատից հեռու չէին գնում: Այդ կարգի քաղաքներից էին Վասպուրականի թագավորությունում՝ Արտամետը, Ոստանը, Դատվանը, Հաղամակերտը, Բերկրին, Սյունիքի թագավորությունում՝ Շաղատը, Եղեգիսը, Կապանը, Անի-Շիրակի թագավորությունում՝ Երևանը, Սուրմառին, Երսզգավորսը: Այլ բնույթ ունեին խոշոր քաղաքները՝ Անին, Դվինը, Կարսը, Վանը, Կարինը, Նախճավանը և այլն: Սրանց կապը գյուղատնտեսության հետ համեմատաբար թույլ էր. գյուղատնտեսական զբաղմունքները քաղաքի ընդհանուր տնտեսական կյանքի վրա նշանակալի ազդեցություն չունեին: Դրանք հիմնականում արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոններ էին: Կային այսպես կոչված «ազատ» քաղաքներ, որոնք պարսպապատ չէին, գտնվում էին ոչ թե ֆեոդա-

լական կալվածքներում, այլ ազատ հողերում: Այդ կարգի քաղաքներից էին Արծնը և Սևանա լճի հարավային ափին՝ Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա գտնվող Աղատ քաղաքը, որոնց բնակչությունը գրեթե բացառապես զբաղվում էր առևտրով ու արհեստներով: Բացառյալ այս վերջինների, IX—XI դարերի Հայաստանի խոշոր քաղաքները, նույն ժամանակների Առաջավոր Ասիայի մյուս քաղաքների նման, բաղկացած էին երեք մասից՝ միջնաբերդից, բուն քաղաքից («շահաստանից») և արվարձաններից: Միջնաբերդը սովորաբար գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մասում կամ այն մասում, որը պաշտպանական տեսակետից ավելի ապահով էր և իշխում էր ամբողջ քաղաքի վրա: Քաղաքների միջնաբերդերը, սովորաբար ավելի շուտ էին կառուցվել և, մինչև նրանց շուրջը քաղաք ծավալվելը, դրանք բերդեր էին (այդպիսին էին օրինակ՝ Անիի, Կարսի, Դվինի, Կարինի և մյուս քաղաքների միջնաբերդերը): Միջնաբերդերը շրջափակվում էին աշտարակավոր պարիսպներով:

Միջնաբերդի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը՝ «շահաստանը», որն իր գրաված տարածքով մի քանի անգամ նրան գերազանցում էր: Այստեղ էին գտնվում շուկա-հրապարակներ, խանութներ ու կրպակներ («կուղպակ»), արհեստանոցներ, որոնք ըստ արհեստի տեսակի զբաղեցնում էին քաղաքի մի փոողջը կամ փողոցի, շուկայի մի շարքը: «Շահաստանը» նույնպես պարսպապատված էր, բայց կային և այնպիսի քաղաքներ, որոնց այդ մասը զուրկ էր պարսպից՝ բաց էր (օրինակ՝ Արծնը):

Քաղաքի արվարձանները փոխված էին «շահաստանից» դուրս: Նրանք զբաղեցնում էին հսկայական տարածք, որովհետև քաղաքի այս մասի բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ՝ այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ, երկրագործությամբ և անասնապահությամբ:

Քաղաքը կառավարում էր տվյալ քաղաքի տեղի ֆեոդալի կողմից նշանակվող կառավարիչը, որը կոչվում էր «շահապ», «քաղաքի վերակացու» կամ «ամիրա»: Մայրաքաղաքների կառավարիչները նշանակվում էին թագավորի կողմից և անմիջականորեն ենթարկվում էին նրան: Քաղաքներում կային նաև ֆեոդալների կողմից նշանակված հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին «մութասիբ» կամ «մութսիբ»: Սրանք հսկում էին շուկաներում շափ ու կշռի, վաճառվող ապրանքների գների վրա: Հարկահավաք պաշտոնյաները կոչվում էին «բաժրար», «ձեռ-

եաւոր» կամ «կոպիչ»: Խոշոր քաղաքներում (օրինակ՝ Անիում) X դարի վերջերից գործում էր քաղաքային ինքնավարութիւն, որի գլուխ կանգնած էր բավական լայն իրավունքներով օժտւած ազագնների խորհուրդը՝ «երիցանին»: Վերջինիս իրավունքներն ավելի ընդլայնվեցին XII—XIII դարերում: Նրանց պարտականութիւնների մեջ առանձնահատուկ տեղ էր գրավում քաղաքի պաշտպանութիւնը, պաշտպանական պարիսպների ու բուրգերի կառուցումը և վերանորոգումը, հարձակումների ժամանակ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը և այլն:

Քաղաքի բնակչութիւնն ուներ սոցիալական խայտաբղետ կազմ: Այստեղ ապրում էին և՛ աշխարհիկ ու հոգևոր ավատաւորներ, և՛ առևտրականներ ու արհեստավորներ, և՛ գյուղացիներ ու ընչազուրկ զանգվածներ: Սակայն քաղաքային բնակչութեան հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները, այսինքն՝ քաղաքային դասը: Հայաստանի այդ շրջանի քաղաքների բնակչութիւնը ազգային տեսակետից բավական մշատարր էր. դրանց հիմնական զանգվածը կազմում էին հայերը:

IX—XI դարերում Հայաստանի խոշոր քաղաքներից (Անի, Դվին, Արծն, Կարս) յուրաքանչյուրի բնակչութեան թիւը հասնում էր մինչև 100 հազար մարդու: Մյուս քաղաքների բնակչութեան թիւը նույն ժամանակներում տատանվում էր 10—25—40 հազար մարդու սահմաններում:

Բյուզանդական կարճատև տիրապետութեան ընթացքում (1045—1064թթ.) Հայաստանում քաղաքային կյանքը էական փոփոխութիւններ չի կրել, եթե չհաշվենք Անիի և մի քանի այլ քաղաքների մասնակի ավերումները կայսրութեան կողմից դրանց զրաւման ժամանակ: Սակայն այդ մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում ընդհանուր առմամբ վերացվել էին դրանց հետքերը:

Միանգամայն այլ էր պատկերը սելջուկյան արշավանքների և երկրում նրանց ծանր լծի հաստատման շրջանում՝ XI—XII դարերում: Նախորդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի ծաղկած քաղաքներից շատերը սելջուկյան արշավանքների հետևանքով կոտորւած և ավերվում են: 1049թ. սելջուկները գրավեցին, կոտորեցին և հիմնահատակ կործանեցին երկրի խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ Արծնը: Սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանի արշավանքի ժամանակ (1064—1065թթ.) ավերման ենթարկվեց

Անին, իսկ հետագայում երկար ժամանակ, ընդհուպ մինչև XII դարի վերջը (1199 թվականը) այն դարձել էր պայքարի թատերաբեմ և մի շարք անգամ ենթարկվել հարձակման ու անցել ձեռքից ձեռք, յուրաքանչյուր անգամ ենթարկվելով մասնակի ավերման: Նույնպիսի քաղաքական դրութիւն են ունեցել նաև երկրի այլ քաղաքներ, որոնց թվում և Դվինը: Սելջուկյան արշավանքների ընթացքում խիստ տուժեցին Արձնը ու Մանազկերտ քաղաքները: Դրանցից առաջինը հրի ու սրի մատնվեց Տուղրիյի արշավանքի ժամանակ (1054թ.), իսկ երկրորդը՝ Մանազկերտը, ավերվեց ու կողոպտվեց սելջուկների և բյուզանդական զորքերի միջև տեղի ունեցած 1071թ. ճակատամարտի ժամանակ: 1103թ. սելջուկները հիմնահատակ ավերեցին Սյունիքի թագավորութեան մայրաքաղաք Կապանը, որն այլևս չվերականգնվեց: Անուղղակի հիշատակութիւններից պարզ է դառնում, որ նշվածներով չէր սահմանափակվում սելջուկների կողմից Հայաստանում ավերված քաղաքների ցանկը: Նրանց տիրապետութեան շրջանում խիստ հարված էին ստացել նաև Վանը, Բերկրին, Մուշը և բազմաթիւ այլ քաղաքներ: Սելջուկյան արշավանքների հետևանքով ոչ միայն ոչնչացան քաղաքային բազմահազար բնակիչներ, այլև հենց այդ ժամանակներից սկսվեց բնակչութեան զանգվածային արտագաղթ (մանավանդ՝ Անիից), որ այնքան մեծ հարված հասցրեց հատկապես քաղաքներին:

XII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIII դարի 30—40-ական թվականները Վրաստանի օգնութեամբ, Զաքարյան հայ իշխանների անմիջական գլխավորութեամբ Հյուսիսարևելյան Հայաստանը ազատագրվում է սելջուկ-թուրքերի լծից և նորից բռնում զարգացման ուղի: Հայաստանի այդ խոշոր հատվածի քաղաքներից կարևոր էին Անին, Դվինը, Կարսը: Քաղաքներում զարգանում էր առևտրավաշխատական կապիտալը, որի խոշոր ներկայացուցիչներն իրենց ցանցն էին գցում նույնիսկ իշխաններին, պարոններին: XIII դարի առևտրավաշխատական կապիտալի խոշոր ներկայացուցիչներից էին անեցի Տիգրան Լոնենցը և Ավետեց Սահմադինը, մանազկերտցի Ումեկը և ուրիշներ: Սրանք իրենց ձեռքում կենտրոնացրել էին հողային հրակայական տարածութիւններ և մեծ հարստութիւններ՝ զբաղվելով առևտրով, վաշխառութեամբ, կապալառութեամբ:

Քաղաքների կառավարիչները (քաղաքապետները) կոչվում էին ամիրաներ և նշանակվում էին այն ֆեոդալի, իշխանի կողմ

մից, որի իշխանության սահմաններում գտնվում էր տվյալ քաղաքը: Խոշոր քաղաքների՝ Անիի, Դվինի և Կարսի կառավարիչները կոչվում էին «ամիրայից ամիրա»: Ընդ որում, Անիի ամիրայից ամիրան նշանակվում էր Զաքարյանների կողմից, որովհետև այն համարվում էր վերջիններիս աթոռանիստ քաղաքը: Անիում շարունակում էր գործել ներքին ինքնավարական մարմինը՝ «երիցանին», որի իրավունքները նախորդ ժամանակների համեմատությամբ ավելի ընդլայնվել էին:

Ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման և ներքին շուկայի ընդլայնման շնորհիվ ավելի է խորանում գյուղատնտեսությունից արհեստների բաժանման պրոցեսը: XII—XIII դդ. արհեստները գերազանցապես զարգանում էին քաղաքներում: Իշխաններն ու պարոնները, բարձրաստիճան հոգևւորականները, առևտրավաշխատական դասի ներկայացուցիչները՝ այսպես կոչված մեծատունները, քաղաքներում և վանքերում ունեին «գործատներ» (արհեստանոցներ), որտեղ աշխատում էին թե՛ կախյալ և թե՛ ազատ արհեստավորները:

Գյուղատնտեսության հետ սերտ կապված էին մնում մի քանի արհեստներ՝ դարբնությունը, հյուսնությունը, մանածագործությունը և այլն: Մնացած արհեստները անշատվում էին գյուղատնտեսությունից և կենտրոնանում քաղաքներում: Գնալով աշխատանքի բաժանումն արհեստի ներսում ավելի էր խորանում: Դրա հիման վրա էլ արհեստավորական գործիքների որոշ տեսակներ կրում են զգալի փոփոխություններ, հարմարեցվում են տվյալ արհեստի աշխատանքային պայմաններին: Հիշատակությունների համաձայն, XIII դարի սկզբին Անիի արհեստների թիվը հասնում էր մոտ 40-ի: Մյուս քաղաքներում (Դվինում, Կարսում և այլուր) նույնպես արհեստները բազմատեսակ էին: Նախորդ ժամանակաշրջանի նման այս շրջանում ևս Հայաստանի քաղաքային արհեստների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում մետաղագործությունը (զինագործությունը, դարբնությունը, պղնձագործությունը, արծաթագործությունը, ոսկերչությունը), մանածագործությունը, գորգագործությունը, ներկարարությունը, կավագործությունն իր ենթահյուղերով, քարկոփությունը, որմնադրությունը, հյուսնությունը, կաշեգործությունը, բամբակագործությունը, տակառագործությունը, սննդի հետ կապված մի շարք արհեստներ:

Յուրաքանչյուր արհեստագործական արտադրություն հետզ-

հետև համախմբվում է հատուկ արհեստակցական ընկերության մեջ: Արհեստավորական ընկերություններ կային նաև նախորդ ժամանակաշրջանում, բայց նրանք այն ժամանակ դեռ գտնվում էին սաղմնային վիճակում և ձևավորված ընկերություններ դարձան միայն XII—XIII դարերում:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանում XII—XIII դդ. զարգանում են ներքին շուկան և ապրանքադրամական հարաբերությունները: Քաղաքներում, վանքերում կից, ճանապարհային կայաններում կային բազմաթիվ խանութներ ու կրպակներ, որոնք առևտուր էին անում տեղական ապրանքներով: Արհեստավորների նման առևտրականները ևս ունեին իրենց կազմակերպությունները:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի XII—XIII դդ. արտաքին առևտուրը, հիմնականում լինելով IX—XI դդ. Հայաստանի արտաքին առևտրի զարգացման մի նոր աստիճանը՝ սելջուկյան տիրապետությունից հետո, իր ուղղությամբ նախորդից զգալի չափով տարբերվում էր: IX—XI դդ. Հայաստանն առևտուր էր անում հիմնականում Սև ծովի հարավային ափերի նավահանգրատային քաղաքների, Պարսկաստանի, Միջագետքի, Ասորիքի և հարևան Վրաստանի ու Աղվանքի հետ: XII—XIII դդ. Միջագետքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի հետ կատարվող առևտուրը մղվում է հետին պլան: Այդ երկրներում հաստատված սելջուկյան էմիրությունները իրենց հարատև կոիվներով խափանում էին տարանցիկ առևտրի զարգացումը: Ճանապարհներն այդ երկրներում անապահով էին և վտանգավոր: Մելիթշահ սուլթանի բարեփոխումները, որոնք որոշ չափով նպաստում էին առևտրի զարգացմանը, նրա աշխարհակալ սելտություն անկմամբ ի դերև անցան:

Առաջավոր Ասիայի ամեն մի էմիրություն կամ ֆեոդալական այլ միավորում ուներ իր ներքին չափն ու կշիռը, մաքսային սահմանները, երբեմն նույնիսկ իր սեփական զրամական միավորները: Դրանք մեծապես արգելակում էին Ասորիքի, Միջագետքի, Պարսկաստանի վրայով Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող առևտուրը: Դրանց հետևանքով Անդրկովկասի երկրների առևտրատնտեսական կապերը տեղափոխվում են ավելի հյուսիս: Սերտ կապեր են ստեղծվում Սև ծովի արևելյան ափերի, վրացական նավահանգիստների, Գալիցիայի, Լեհաստանի և ռուսական երկրների հետ: Եվ պատահական չէ, որ XII—XIII դդ. Հայաստանի խոշոր քաղաքների մեծ մասը գտնվում էր հյուսիսարևել-

յան Հայաստանում, որն այդ առևտրի նկատմամբ ունեւր ավելի հարմար դիրք: Հայաստանից ուստական երկրներ էին արտահանում արհեստավորական զանազան արտադրանքներ, մետաքսե զործվածքներ, գորգեր, ներկեր և այլ ապրանքներ: Իսկ ուստական երկրներից Հայաստան էին ներմուծվում թանկագին մորթիներ (հատկապէս՝ սամույր) և այլ ապրանքներ:

Մոնղոլական արշավանքների ընթացքում անբուժելի հարված ստացան Հայաստանի նախորդ շրջանում արհեստագործութան և առևտրի կենտրոններ դարձած քաղաքները: Մոնղոլները Հայաստանի քաղաքները գրավեցին և ավերեցին հետևյալ հաջորդականութեամբ՝ 1236թ. Անին, Կարսը, Դվինը, Լոռին, այսինքն՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի քաղաքները, իսկ 1242—1245 թթ.՝ Էրզրումը, Երզնկան, Խլաթը, Արճեշը, Մանազկերտը, Վանը, Մուշը և այլն:

XIII դ. 50-ական թվականներից, երբ հիմնականում ավարտվում են մոնղոլական արշավանքները, Հայաստանի տնտեսական կյանքը և դրա հետ միասին նրա ավերված քաղաքները սկսում են մասնակիորէն վերականգնվել: Մոնղոլական մեծ խաները, առևտրից ստացվող եկամուտները հաշվի առնելով, խրախուսում էին արտաքին ու տարանցիկ առևտուրը: Սակայն մոնղոլական իրխանների տիրապետության շրջանում Հայաստանի վրայով կատարվող առևտուրը զգալի չափով նպաստում էր միայն այն քաղաքների աշխուժացմանը, որոնք ընկած էին այդ ժամանակներում մեծ նշանակութուն ստացած քարավանային առևտրի ճանապարհների վրա: Դրանց թվին էին պատկանում Վանը, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Մուֆարդինը, Էրզրումը, Երզնկան: Մարկո Պոլոյի ասելով, այդ ժամանակ Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքը Երզնկան էր, որտեղ, նրա արտահայտությամբ, «արտադրել են աշխարհի լավագույն բեհեզները»՝ բամբակյա գործվածքները: Նա Երզնկայից բացի հիշատակում է նաև Էրզրումի, Արճեշի և Մարդինի մասին: Վենետիկցի մեծ ճանապարհորդը գրում է, որ Մուշ և Մարդին քաղաքների շրջակայքում «արտադրվում է մեծ քանակությամբ բամբակ, որից պատրաստում են մեծ մասամբ բեհեզ և այլ կտորեղեն: Ժողովուրդը արհեստավոր և առևտրական է և ամենքը ենթարկվում են թաթար թագավորին» («Путешествия Марко Поло», СПб, 1902): Տնտեսական կյանքի աշխուժացումը զգալի էր նաև Վան ու Մանազկերտ քաղաքներում: Սակայն այդ երկուսը չի կարելի ասել նախորդ շրջանում

այնքան կարևոր նշանակութուն ստացած Հյուսիսարևելյան Հայաստանի քաղաքների՝ Դվինի, Անիի, Կարսի և մյուսների: մասին, որոնք Հայաստանով անցնող Հյուսիսային տարանցիկ ճանապարհի նշանակութւյան անկման հետ միասին աստիճանաբար հետադիմում էին, կորցնելով իրենց անցյալ փառքը:

Մոնղոլական տիրապետության շրջանում վաճառականները (ինչպէս և հոգևորականները)՝ աբտոնված լինելով իլխանների կողմից և մասնակցելով տարանցիկ առևտրին ու երկրի ներսում կատարելով կապալառուական խոշոր գործարքներ և վարչական ապարատում գրավելով կարևոր պաշտոններ, իրենց ձեռքում կուտակել էին հսկայական հարստութւյուններ ու հողային տարածութւյուններ: Այդ ժամանակաշրջանի խոշոր վաճառական-կապալառուներից էին Ումեկի տունը, Սահմադինը, Քարիմանդինը և ուրիշներ:

XIII դարում կատարվել են նաև հիշատակության արժանի շինարարական աշխատանքներ: Այդ ժամանակ են կառուցվել Գեղարդավանքի ժայռափոր մեծ տաճարը, Հաղպատի զանգակատունը, Խորանաշատը, միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր համալսարան Գլաձորը և այլ կոթողներ:

Սակայն իլխանների տիրապետության ժամանակաշրջանում որոշ քաղաքների և առանձին շրջանների տնտեսական աշխուժացումը, որ հետևանք էր նախորդ շրջանի բուռն առաջադիմության պոտենցիալի և մասամբ էլ տարանցիկ առևտրի աշխուժացմանը, երկարատև չեղավ և չէր էլ կարող լինել: Մոնղոլական կողպատիչ հարկահանութւյունը և պատժիչ արշավանքները երկիրը հասցրին ծայրահեղ դրութւյան, նրա տնտեսական միջոցներն արագութեամբ սպառվեցին: Աշխատավոր բնակչութւյունը մոնղոլական ծանր լծից ազատվելու համար XIV դարի սկզբից զանգվածորէն դիմում էր արտագաղթի, երկիրը զրկվում էր երկրագործ և արհեստավոր բնակիչներից: Նրանց փոխարեն Հայաստան էին ներխուժում արևելյան քոչվորական այլևայլ ցեղեր, որոնց զբաղմունքը հիմնականում կազմում էր խաշնարածութւյունը: Այդ երկուսը դարձան իլխանութւյան արոհման հետեւանքով տարանցիկ առևտուրը ստանում է մեծ հարված. կիլիկյան Այաս նավահանգստից մինչև Թավրիզ առևտրականները ստիպված էին լինում մի քանի տասնյակ տեղ մաքս վճարել: Տրապիզոնի վրայով կատարվող առևտուրը գրեթէ դադարում է նշանակալի որևէ դեր խաղալուց:

XIV դարում աստիճանաբար դատարկվում էին մանավանդ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի քաղաքները: Անին վերածվել էր սովորական բնակավայրի, Դվինը՝ դադարել էր գոյություն ունենալուց: Իսկ Հայաստանի հարավի և արևմուտքի քաղաքները՝ Վանը, էրզրումը, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Մուֆարդինը, Երզնկան կապված էին իր գոյությունը դեռևս պահպանող Կիլիկիայի հայկական թագավորության առևտրական կենտրոնների (Սիս, Տարսոն, Ադանա, Մամեստիա, Անարզաբա, Մարաշ, Կոստանու և այլն) ինչպես և վերջիններիս միջոցով՝ Արևմուտքի հետ: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը մամուլուքների կողմից գրավվելուց հետո (1375 թ.) դրանք ևս զրկվեցին տարանցիկ առևտրի կապերից:

Լենկթեմուրի, կարակոյունլու և ակկոյունլու թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում (XIV—XV դդ.) Հայաստանի քաղաքները ենթարկվում են նոր, ավելի ահավոր կողոպուտի, ավերումների և գերեվարությունների: Բայց և այնպես, տարանցիկ առևտրի հետ կապված՝ իրենց գոյությունը մի կերպ պահպանում էին էրզրումը, Երզնկան, Կարսը, Մուշը, Վանը, Խոյը և այլն: Կարակոյունլուների ժամանակ, Երևանը, դառնալով վարչական կենտրոն (1440 թվականից), սկսում է բարձրանալ: Նրա առաջադիմությունը, վարչական կենտրոն լինելուց բացի, նպաստում էին նաև աշխարհագրական հարմար դիրքն ու առևտրական կապերը: Այդ ժամանակներում են առաջանում Զուղա փոքրիկ քաղաքը և Ազուլիս ու Գավառ (այժմ՝ Կամո) առևտրական ավանները:

Թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանում՝ XVI—XVIII դարերում, քաղաքային կյանքի զարգացման համար չկային ո՛չ սոցիալ-տնտեսական և ո՛չ էլ քաղաքական նպաստավոր պայմաններ: Միջնադարյան հետամնացության մեջ խարխափող սովթանական թուրքիայում և սեֆյան Պարսկաստանում առևտուրն ու արհեստագործությունն ունեին համեստ չափեր ու ծավալ և մեծ հեռանկարներ չէին կարող բաց անել քաղաքների զարգացման համար, իսկ պարբերաբար կրկնվող թուրք-պարսկական պատերազմների և ներքին կոիվների հետևանքով ավերվում էին շատ քաղաքներ:

XVI—XVIII դարերի Հայաստանի քաղաքներից համեմատաբար նշանավոր էին՝ Երևանը, էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Կարսը, Բայազետը, Խլաթը, Բիթլիսը, Մուշը, Արճեշը, ինչպես

նաև՝ Սերաստիան, Մալաթիան, Դիարբեքիրը: Սակայն, բացառությամբ Երևանի, էրզրումի, Վանի և Երզնկայի, դրանցից յուրաքանչյուրի բնակչության թիվը տասը հազար մարդուց չէր անցնում: Այսպես, օրինակ, Արևելյան Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքը՝ Երևանը, XIX դ. առաջին քառորդում հազիվ ունեցել է մոտ 12 հազար բնակիչ (2400 ընտանիք), իսկ Արևմտյան Հայաստանի Խլաթ, Մուշ և Արճեշ քաղաքների բնակչության թիվը ավելի փոքր է եղել: Քրդական բեյերի միջև մղվող կոիվների հետևանքով Մանազկերտ քաղաքը դուրս էր եկել շարքից: Հայաստանի այս հնագույն քաղաքը, որը նախորդ ժամանակներում շնայած բազմիցս ենթարկվել էր ավերման, այնուամենայնիվ, մինչև թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանը չէր կորցրել իր նշանակությունը: XVI դարում նա ուներ մոտ 6000 տուն, իսկ XIX դարի սկզբին՝ ընդամենը 107 տուն:

Հայերից հետո Արևելյան Հայաստանի քաղաքների բնակչության մեջ զգալի տոկոս էին կազմում թաթարներն ու պարսիկները, իսկ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում՝ թուրքերն ու քրդերը:

Քաղաքները սովորաբար ունեին ամուր պարիսպներով պատած միջնաբերդեր: Իրենց ամուր բերդերով հռչակված էին էրզրումը, Կարսը, Երևանը և, մասամբ, Բայազետը:

Քաղաքները բաժանված էին առանձին թաղամասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացում էր վարչական ու տնտեսական միավոր: Քաղաքապետները կոչվում էին քալանթար: Փր և նշանակվում էին խանի (Արևելյան Հայաստանում) կամ փաշայի (Արևմտյան Հայաստանում) կողմից, իսկ թաղամասերի կառավարիչները կոչվում էին քեդիուզա կամ մելիք: Հայկական թաղամասերի կառավարիչները սովորաբար նշանակվում էին հայերից և կոչվում էին մելիքներ:

Քաղաքներում բնակվում էին սոցիալական տարբեր խմբերին պատկանող բնակիչներ: Բնակչության ճնշող մասը կազմում էին արհեստավորները, առևտրականները և աղքատ ու ընչազուրկ բնակիչները, որոնք ծառայում էին կամ տներում, կամ զանազան հաստատություններում որպես սևագործ բանվորներ և բեռնակիրներ:

Քաղաքային բնակչությունը առևտրից, արհեստագործությունից և այլ զբաղմունքներից բացի զգալի չափով կապված էր նաև գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Քաղաքներում (օրփ-

նակ, Երևանում, Վանում, Բիթլիսում և այլուր) կային բազմաթիվ այգիներ, բանջարանոցներ և, նույնիսկ, հացահատիկային ցանքեր: Դրա, ինչպես և տների մեծ մասի միհարկանի լինելու պատճառով՝ քաղաքները գրավում էին ընդարձակ տարածություններ:

Քաղաքներն անբարեկարգ էին, մեծ մասը կառուցապատված առանց որոշակի հատակագծի: Փողոցները նեղ էին, ուղորպտույտ ու ցեխոտ: Փողոցներն ու հրապարակները չէին լուսավորվում: Շատերը շունեին խմելու համար պիտանի ջուր: Փոշու առատության, նեխած ու ճահճային ջրերի առկայության, բուժօգնության և սանիտարական տարրական պայմանների բացակայության պատճառով անպակաս էին մահասփյուռ հիվանդությունները:

1828 թ. պարսկական լծից ազատագրվելու և Ռուսաստանին միանալու շնորհիվ, Արևելյան Հայաստանում համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին տնտեսության զարգացման համար: Ստեղծվեցին խաղաղ պայմաններ, հաստատվեցին կարգ ու կանոն, օրենք, և ժողովուրդը կարող էր առանց ահ ու սարսափի զբաղվել իր տնտեսությամբ: Նախորդ շրջանի նման, երկրի տնտեսական կյանքում առաջին տեղը գրավում էր գյուղատնտեսությունը, իսկ երկրորդ տեղը՝ արհեստագործությունը: Միայն Հայկական մարզում, որ կազմվել էր 1828 թ. նախկին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների տարածքներից և կազմում էր Հայաստանի միայն մոտ $\frac{1}{8}$ մասը, 1830-ական թվականներին կային շուրջ 10 հազար արհեստավորներ: Արհեստների շքի ընկնող կենտրոններ էին Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Ախալցխան, Կարսը, Նախիջևանը, Շուշին, էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Բիթլիսը, Սեբաստիան, Մալաթիան, Մուշը, Շատախը: Հայաստանում այդ շրջանում արհեստների թիվը հասնում էր մոտ 120-ի: Արհեստավորական տեխնիկան պարզունակ էր, սակայն որոշ արհեստներ իրենց արտադրանքի որակով հասել էին բարձր մակարդակի և մեծ համբավ ունեին նույնիսկ երկրից դուրս: Ինչպես և նախկինում, արհեստավորները համախմբված էին Արևելյան Հայաստանում՝ համաքրություններում, իսկ Արևմուտյան Հայաստանում՝ էսնաֆություններում: Բազմաթիվ արհեստների մեջ ամենից տարածված էին՝ դարբնությունը, պղնձագործությունը, վարսավիրությունը, կավագործությունը, քարտաշությունն ու որմնագործությունը, հյուսնությունն ու աստղագործությունը, ջուլհակությունն ու մանածագործությունը, ներկարա-

րուցությունը, մետաքսագործությունը կաշեգործությունը, գորգագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը, զինագործությունը, պայտարությունը և այլն:

Արևելյան Հայաստանում արհեստները աշխուժացման շրջան էին ապրում XIX դարի 50—60-ական թվականներին, սակայն 70-ական թվականներից, ռուսական ֆաբրիկային արտադրության ազդեցության տակ, նրանք աստիճանաբար քայքայվում և անկում են ապրում: 90-ական թվականներից Արևմտյան Հայաստանում ևս արհեստները քայքայվում են: Սակայն այստեղ այդ պրոցեսը տեղի էր ունենում ոչ թե մեքենայական արդյունաբերության ճնշման (Քուրբիան հետամնաց երկիր էր), այլ սովիանների հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով: Արևմտյան Հայաստանի բազմահար արհեստավորներ 1895—96 և 1915—16 թվականներին զոհ գնացին թուրքական յաթաղանին, իսկ մի կերպ ողջ մնացածները բռնեցին արտագաղթի ճանապարհը:

XIX դարի առաջին կեսին, արդի իմաստով, Հայաստանում արդյունաբերական ձեռնարկություններ չկային և ժամանակի վիճակագրության հիշատակած «գործարաններն» ու «ֆաբրիկաները» օճառի, կաշվի, ներկարարական, զինեղործական, օղու, աղյուսի, կավագործական և այլ ձեռնարկությունները, սոսկ տնայնագործական էին, ամբողջապես հենված ձեռքի աշխատանքի վրա: Այդ կարգի ձեռնարկություններ կային Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, էրզրումում, Վանում, Երզնկայում և այլ քաղաքներում: Շատ թե քիչ արդյունաբերական բնույթ ունեւր միայն աղի հանույթը, ինչպես նաև պղնձի, արծաթի հանույթն ու նախնական մշակումը, որ կատարվում էին Կողբի, Նախճավանի, Կաղզվանի աղահանքերում, Գյումուշխանի արծաթի հանքավայրերում (պատմական Փոքր Հայքում), Ալավերդու, Ախթալայի, Շամլուղի, Կավարտի, Ղաթարի, Հալիձորի, Ագարակի պղնձահանքերում և այլուր:

1890-ական թվականներից Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունն սկսում է բավական արագ զարգանալ: Արդյունաբերության հին ճյուղերը ենթարկվում են որոշ կատարելագործման, առաջանում են նոր ճյուղեր: Երկրի կյանքում նշանակալի դեր են սկսում խաղալ մասնավորապես Երևանում հիմնված գինու-կոնյակի-օղու գործարանները: Դրանց արտադրանքը, մասնավանդ կոնյակը, հանրահայտ էր ոչ միայն Հայաստանում, Անդրկովկասում և Ռուսաստանում, այլև արտա-

սահմանյան բազմաթիվ երկրներում: Արդյունաբերութեան դար-
գացմանը մեծապես նպաստում է Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ և
Ալեքսանդրապոլ—Կարս երկաթուղիների կառուցումը:

Բայց և այնպես, առաջին համաշխարհային պատերազմի
նախօրեին Արևելյան Հայաստանը հետամնաց գյուղատնտե-
սական երկիր էր, իսկ ևղած արդյունաբերությունն էլ անկման
հասավ պատերազմի և դաշնակցության տիրապետության տա-
րիներին: Էլ ավելի անշան էր Արևմտյան Հայաստանի ար-
դյունաբերությունը, որն ուղղակի կործանվեց 1915 թ. երիտ-
թուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության հետևանքով:

Հայաստանի տնտեսության մյուս ճյուղը, որը արհեստագոր-
ծութեան նման նույնպես հիմնականում քաղաքային զբաղմունք
էր, ներքին ու արտաքին առևտուրն էր: Հայ վաճառականները
առևտուր էին անում և՛ երկրի ներսում, և՛ դրսում: Ներքին
առևտուրը, ընդհանրապես մանրածախ էր և թույլ էր զարգա-
ցած: Հայ վաճառականներն իրենց խոշոր կապիտալները ներ-
դնում էին գրեթե բացառապես արտաքին առևտրի մեջ: Արև-
մտյան և Արևելյան Հայաստանի հայ վաճառականներն իրենց
ձեռքն էին վերցրել Անդրկովկասի վրայով Ռուսաստանի և
Պարսկաստանի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի, ինչպես նաև
Պարսկաստանի ու Թուրքիայի միջև կատարվող առևտուրը:
Նրա՛ք պարսկական, թուրքական, հայկական և անդրկովկաս-
յան ապրանքները վաճառքի էին հանում Ռուսաստանում և Արև-
մտյան Եվրոպայում, իսկ վերջիններիս ապրանքները՝ Անդր-
կովկասի և Արևելքի երկրներում: Տարանցիկ առևտրի նկատ-
մամբ Ռուսաստանն Անդրկովկասում ընդհանուր առմամբ կի-
րառում էր խրախուսող քաղաքականություն: Այստեղ խճուղային
ճանապարհների և երկաթուղիների կառուցումը մեծ խթան եղավ
առևտրի զարգացման համար: Առևտրի առաջընթացին նպաստում
էին նաև խաղաղ պայմանները, տնտեսության ընդհանուր զար-
գացումը, կապիտալիզմի հաղթանակը երկրում: Մինչդեռ Արև-
մտյան Հայաստանում՝ ամբողջ XIX դարում և XX դ. առաջին
տասնամյակներում առևտուրը շարունակում էր մնալ միջնա-
դարյան մակարդակի վրա՝ կրելով քարավանային առևտրի
բնույթ:

Այս ժամանակների Հայաստանի քաղաքները խոշոր ու մար-
դաշատ չէին: Դրանք դեռևս սերտորեն կապված էին գյուղատն-
տեսական զբաղմունքների հետ և արհեստներն ու ներքին

առևտուրը ունեին գերազանցապես միայն տեղական նշանակու-
թյուն: Բավական է ասել, որ Երևանի նահանգում կար միայն
5 ոչ խոշոր քաղաք (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նախիջևան,
Օրդուբադ, Նոր Բայազետ): Նույնքան քաղաքներ ուներ և Կուրսի
մարզը (Կարս, Սարիղամիշ, Կաղզվան, Արղահան, Օլթի): Մեծ
թիվ չէին կազմում նաև Անդրկովկասի մյուս նահանգների՝ Ելի-
զավետպոլի ու Թիֆլիսի նահանգների հայկական կամ հայաշատ
քաղաքները (Շուշի, Գորիս, Ախալքալաք, Ախալցխա): Իսկ
Արևմտյան Հայաստանի մի քանի տասնյակ քաղաքներից (որոնց
մեծ մասը կարելի է համարել գյուղաքաղաք) շատ թե քիչ
նշանավոր էին էրզրումը, Երզնկան, Կամախը, Սեբաստիան,
Մալաթիան, Խարբերդը, Մուշը, Խլաթը, Բիթլիսը, Շատախը, Վանը,
Բայազետը և այլն: Այս վերջինները, ինչպես ասվեց, ամբողջ
Արևմտյան Հայաստանի հետ միասին հայաթափվեցին: Թուրքա-
կան յաթաղանին 1915—1916թթ. զոհ գնացած մեկուկես միլիոն
հայերի զգալի մասը կազմում էր քաղաքային բնակչությունը: Ե-
թե զոհեր տվեց նաև բռնի տեղահանված հայությունը. տե-
ղահանված 600 հազար հայերից իրենց կյանքը փրկել և ու-
սական զորքերի օգնությամբ Արևելյան Հայաստան ու Կովկաս
են գաղթել միայն 350 հազարը:

II. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Պատմաաշխարհագրական համառոտ ակնարկներ

Ա Ղ Ա Մ Ա Կ Ե Ր Տ

Կոչվում է նաև Հաղամակերու թուրքերն անվանում են Բաշկալե (Բաշկալա), իսկ սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է Adamma ձևով: Անունը ստուգարանվում է երբայցեքն «Աղամ», հայերեն «կերտ»: Հիշատակվում է իբրև ավան, գյուղաքաղաք և քաղաք:

Գտնվում է Վանա լճից 78—80 կմ հարավ-արևելք, Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ Մեծ Զավ (կամ Զաբ) գետի վերին հոսանքում, ընդարձակ սարավանդի արևմտյան մասում, ծովի մակարդակից 2250 մ բարձրության վրա: Կլիման բարենպաստ է, հողն արգավանդ: Զրառատ է: Նրա միջով է հոսում Մեծ Զավը:

Հնում Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Մեծ Աղբակ գավառի կենտրոնն էր, Արծրունիների ոստանը: Նոր ժամանակներում՝ Վանի նահանգի Հեթյարի գավառի կենտրոնը:

Գոյություն ունի հնագույն ժամանակներից: Հիշատակվում է սեպագիր արձանագրություններում: Աղամակերտի մասին վիսյուիթյուն ունեն նաև Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին, թովմա Արծրունին և այլ պատմագիրներ: Միջին դարերում Աղամակերտն ավելի շեն, մարդաշատ և նշանավոր կենտրոն է եղել, բան հետագայում: XIX դարում և XX դ. սկզբներին այն փաստորեն սովորական գյուղական բնակավայրերից ոչնչով չէր տարբերվում, ո՛չ մարդաշատությամբ, ո՛չ բարեկարգման աստիճանով և ո՛չ էլ տնտեսությամբ ու մշակութային կյանքով: XIX դարի 70-ական թվականների սկզբին ուներ բնդամենը 100 տուն բնակիչ, որից 40-ը հայկական, իսկ 55-ը քրդական, թուրքական և հրեական: 1885-ին ուներ 100 տուն մահմեդական և 150 տուն հրեա բնակչություն: 1909թ. բաղաբի տների թիվը

մոտ 500 էր: Ապրում էին հայեր, մահմեդականներ (քրդեր ու թուրքեր) և հրեաներ: Գրեթե նույնքան էր նրա տների թիվը նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: 1915 թվականին Աղամակերտի հայ բնակչությունը համանուն գավառի ողջ հայության հետ միասին՝ թվով 10 հազար մարդ, օգտվելով բարեպատեճ առիթից (այդ թվականին ռուսական զորքերը գրավել էին Աղամակերտը), գաղթել են Կովկաս՝ փրկվելով կոտորածից:

Աղամակերտի հայերը հիմնականում զբաղվում էին երկրագործությամբ և վաճառականությամբ, թուրքերն ու հրեաները՝ մանր առևտրով, իսկ քրդերը՝ խաշնարածությամբ: Հին ժամանակներից ի վեր Աղամակերտի վեր անցնում Թավրիզ—Վան—Բաղեշ (Բիթլիս) ճանապարհը, որն իր նշանակությունը մասնակիորեն պահպանել էր նաև նոր ժամանակներում: Չնայած իր փոքրությանը՝ Աղամակերտը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդում առևտրի նշանակալի կենտրոն էր: Քաղաքի խանութների և կրպակների թիվը հասնում էր 100-ի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Աղամակերտում և համանուն գավառում տեղի են ունեցել մարտեր, որոնցում կարևոր դեր է խաղացել զորավար Անդրանիկը:

Աղամակերտում եղել է համանուն վանքը, որի պատմությունը մեզ համար մնում է անծանոթ: Թովմա Արծրունու վկայությամբ, այդ վանքում է հանգչում Վանան Մամիկոնյանի բեռն՝ Աղան Արծրունու (V դ.) աճյունը: Քաղաքը նոր ժամանակներում ուներ մի փայտաշեն եկեղեցի:

Աղամակերտն ուներ իր բերդը, որի պաշտպանական պարիսպներն ու մյուս կառուցվածքները ավիրել ու քարուքանդ են արել օսմանյան Իսմայիլ Հաշայի զորքերը այն քրդերից գրավելու ժամանակ:

Աղամակերտի համար մշակութային առումով կարևոր նշանակություն է ունեցել ս. Բարդուղիմեոսի վանքը, որը գտնվում է 21—22 կմ հեռավորության վրա և մեծ դեր է խաղացել միջնադարյան Հայաստանի մտավոր կյանքում ընդհանրապես XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբներին Աղամակերտի հայությունն ուներ մի գպրոց, որը գրագիտություն էր տալիս մանուկներին:

Ալաշկերտը տարբեր ժամանակներում հիշատակվում է իբրև ավան, գյուղաքաղաք, բերդաքաղաք, քաղաք: Այն համապատասխանում է ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված Անաշա կամ Ալաշա քաղաքին, որ հետագայում հայտնի է դարձել Վաղարշակերտ, իսկ ապա՝ Ալաշկերտ անունով:

Արևմտյան Հայաստանի հազարավոր անունների նման Ալաշկերտի անունը ևս թուրքական տիրապետության շրջանում «թուրքացվել» է: XV դարից թուրքերն այն կոչել են Քոփրախկալա (հողի բերդ): Նրանք այդ անունն են տվել նաև ուրարտական ժամանակներից ժառանգված Վանի միջնաբերդին և Վաղարշավան քաղաքին (որ հետո կոչվեց Հասանկալա): Մասամբ այդ է պատճառը, որ որոշ ուսումնասիրողներ Վաղարշավան-Հասանկալան շփոթել են Ալաշկերտ-Քոփրախկալայի հետ:

Ալաշկերտը գտնվում է համանուն դաշտում, նրա հյուսիսային ծայրաշրջանում, Սուկավետ լեռնագագաթի ստորոտին, Արածանիի աջակողմյան վտակ Շառիան գետի վտակներից մեկի հովտում: Մոփի մակերևույթից բարձրությունն ավելի քան 1700մ է: Կլիման զով է, նման Շիրակի դաշտի կլիմային: Երջակայքում փոփոխ են սևահողային արգավանդ ընդարձակ դաշտեր: Քաղաքին հարակցող վայրերն աղբյուրաշատ են, իսկ բուն Ալաշկերտը սակավաջուր է: Հնում շրջակայքի աղբյուրներից կավ՛ն խողովակներով խմելու ջուր էին բերել քաղաք և այդ հնադարյան ջրմուղի մնացորդները նշմարվում էին մինչև մեր դարի սկիզբը:

Ալաշկերտը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է: Այն գոյություն ունի դեռևս ուրարտական ժամանակներից՝ VIII դարից (մ. թ. ա.): Ըստ հայկական աղբյուրների Ալաշկերտը հիմնադրվել է II դարի վերջում (մ. թ.) Վաղարշ թագավորի ձեռնով և նրա անունով էլ կոչվել է Վաղարշակերտ: Համանուն շրջանի հետ միասին Վաղարշակերտ-Ալաշկերտը մինչև 439 թվականը պատկանում էր Լուսավորչի տան կաթողիկոսներին, որոնց վերջին ներկայացուցիչ Սահակ Պարթևի մահից հետո, նրանց պատկանող մյուս տիրույթների հետ միասին, Վաղարշակերտը նույնպես անցնում է Մամիկոնյանների ձեռքը: VII դարում այն գրավում են արաբները, IX—XI դարերում մտնում էր Բագրատունիների թագավորության մեջ, XI—XII դարերում այստեղ իշխում էին սելջուկ թուրքերը, XIII դարի սկզբներին օտարի տիրապետությունից ազատագրվում է Զաքարյան իշխանների կողմից, սակայն նույն XIII դարում գրավում են մոնղոլները, XIV—XV դդ. ընկնում է թուրքմենական ցեղերի, իսկ դրանից հետո՝ օսմանյան թուրքերի տիրապետության տակ: Նոր ժամանակներում Ալաշկերտը ուսուների կողմից մի քանի անգամ (1828, 1877—78, 1914թթ.) ազատագրվում է թուրքական լծից, բայց շատ կարճատև ժամանակով և նորից է անցնում Թուրքիայի տիրապետության տակ:

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկություններից և հնագիտական նյութերից երևում է, որ Ալաշկերտը VIII—VII դարերում (մ. թ. ա.) եղել է բերդաքաղաք և ուրարտական կայսրի տեղադրավայր: Հետագայում Մեծ Հայքի Այրարատյան աշխարհի Բագրևանդ ընդարձակ գավառի կենտրոնն էր և վերջինիս հետ միասին մինչև 439 թվականը, ինչպես ասվեց, պատկանում էր Լուսավորչի տան կաթողիկոսներին, իսկ դրանից հետո նախ անցնում է Մամիկոնյան նախարարական տանը, իսկ VIII դարի վերջերից, կամ IX դարից՝ Բագրատունիներին: Ալաշկերտը զգալի դեր է խաղացել նաև իբրև հոգևոր կենտրոն: VII դարից ի վեր, երբ ներսես Տայեցիի Շինող կաթողիկոսն այստեղ կառուցեց ս. Աստվածածին կաթողիկե եկեղեցին՝ այն դարձել էր Բագրևանդի ու Արշարունիքի եպիսկոպոսանիստը: Թուրքական տիրապետության շրջանում Ալաշկերտը դարձյալ վարչական առումով ուներ որոշակի նշանակություն. այն էրգրումի գավառի Ալաշկերտի գավառակի (կազա) կենտրոնն էր, որ երբեմն մտել է նաև Բայազետի գավառի մեջ, իսկ 1877—1878 թվականներին, երբ ժամանակավորապես Ռուսաստանին էր միացված էրգրումի նահանգը և վերջինիս տարածքից կազմվել էր համանուն մարզը, Ալաշկերտը նույնանուն օկրուգի կենտրոնն էր:

Հին և միջնադարյան Վաղարշակերտ-Ալաշկերտի բնակչության թվի վերաբերյալ մեզ տեղեկություններ չեն հասել: Ըստ երևույթին այդ ժամանակներում Ալաշկերտն էլ Հայաստանի միջնադարյան մյուս գյուղաքաղաքների նման ունեցել է առառավելն մինչև 10 հազար բնակիչ: Նոր ժամանակներում այն երբեք այդքան բնակիչ չի ունեցել: Ըստ հիշատակությունների,

XVIII դարի վերջերին Ալաշկերտն ունեցել է 1300 տուն կամ 6500—7000 բնակիչ (մեկ ծովսր հաշվելով շուրջ 5 բնակիչ)։ 1877—1878 թվականներին նա ուներ 1869 բնակիչ, որի մոտավորապես կեսը հայեր էին, իսկ մյուս կեսը՝ քրդեր ու թուրքեր։ XX դարի սկզբին նրա բնակչության թիվը շուրջ երկու հազար մարդու էր հասնում, իսկ մեր գարի 60-ական թվականներին մոտ 4000 մարդու, գրեթե բացառապես քրդեր ու թուրքեր։

Արևմտյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերի նման թուրքական կառավարողների գործադրած բռնությունների, հարբուտահարության և բացահայտ ցեղասպանության հետևանքով Ալաշկերտը զրկվել է հայ բնակչությունից։ Նրանց մի մասին այնուամենայնիվ հաջողվել է գաղթել ու բնակություն հաստատել ներկայիս ՀՍՍՀ-ի տարածքում։ Այսպես, 1829 և 1878 թվականներին Ալաշկերտից բավական թվով հայեր գալիս ու բնակվում են այժմյան Մարտունու և Հոկտեմբերյանի շրջաններում։ Մարտունու շրջանում, որ այն ժամանակներում մտնում էր Նոր Բայազետի գավառի մեջ, նրանց զբաղեցրած տարածքը հայտնի դարձավ Նոր Ալաշկերտ անունով։ Մյուս համեմատաբար մեծ գաղթը տեղի է ունեցել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1914—1915 թվականներին։ Սակայն Արևելյան Հայաստան գաղթած բնակչությունը Ալաշկերտի հայ բնակչության միայն մի մասն էր կազմում, նրա մնացած մասը 1895 և 1915 թվականներին բնաջնջվեց թուրքական ցեղասպանների կողմից։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ցարական կառավարությունը ջանքեր է գործադրում Ալաշկերտի հովտում 50 հազար կազակներ վերաբնակեցնելու համար՝ այդ նպատակով այստեղ կառուցելով գյուղեր ու ճամբարներ, բայց 1917 թվականի դեպքերը կասեցնում են Նիկոլայ II-ի մտադրությունները։

Ալաշկերտի բնակչության տնտեսությունը ոչնչով չէր տարբերվում Արևմտյան Հայաստանի մյուս տասնյակ գյուղաքաղաքների տնտեսության ճյուղերից։ Այստեղ նույնպես բնակչության հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունը անասնապահությունը, արհեստներն ու առևտուրն էր։ Երկրագործության համար Ալաշ-

կերտի բնակիչմայական պայմանները բացառիկ են. նրա շուրջը տարածվում են սևահողային ընդարձակ հարթություններ, որոնք իրենց բերրիությանը ոչնչով չեն զիջում հնագույն ժամանակներից երկրագործության կարևոր շրջան դարձած Շիրակի դաշտին։ Արհեստներից Ալաշկերտում հայտնի էին պղնձագործությունը, թիթեղագործությունը, դարբնությունը, կոշկակարությունը, կավագործությունը, ներկարարությունը, համետագործությունը, գինագործությունը, դերձակությունը և այլն։ Սակայն քաղաքի արհեստագործության նշանակությունը սահմանափակվում էր համանուն գավառի շրջանակներով, արհեստավորների ու արհեստանոցների թիվը փոքր էր և նրանք հաղիվ բավարարում էին տեղական բնակչության կարիքները։ Ալաշկերտը գտնվում էր Արածանի և նրա աջակողմյան վտակ Շառհանի հովտով ձրգվող առևտրական քարավանային ճանապարհի վրա ու մասնակցում էր միջազգային առևտրին։ Նոր ժամանակներում այստեղով էր անցնում էրգրում—Մակու ճանապարհը։ Քաղաքն ունեւրկու շուկա, որոնցից մեկը հինն էր, որ գտնվում էր բերդի ստորոտին և ավանդության համաձայն ունեցել է 1500 կրպակ ու խանութ։ Վաղեմի այս շուկայի ավերակների վայրում տարբեր ժամանակներում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ արծաթյա դրամներ։ Իսկ մյուսը նոր շուկան էր, XIX դարում և XX դ. սկզբներին ունենալով 100 խանութ ու կրպակ, որոնցից 20-ը կտորեղենի և նույնքան էլ մրգավաճառի։ Քաղաքում գործում էին ճաշարաններ, շորս գինետուն, սրճարաններ և այլն։

Ալաշկերտի շենքերի մեծագույն մասը պարզապես գյուղական խրճիթներ էին, իսկական հյուղերը։ Սրբատաշ քարից կառուցված էին միայն մի քանի շենքեր, որոնք ոչնչով չէին փոխում գյուղաքաղաքի ընդհանուր խղճով տեսքը։ XX դարի սկզբներին քաղաքն ուներ մի շարք շեն ու ավերված թաղեր՝ Բելչան, Սորանցոց, Գարաղաչի, Գետի, Միրանի և այլն։

Ալաշկերտի հնութուններից և պատմական հուշարձաններից են բերդը, եկեղեցիների ալեբրակները, ուրարտական սեպագիր մի քանի արձանագրություններ։ Նրա բերդը, որ հիմնադրվել էր տակավին ուրարտական ժամանակներում, գտնվում էր բուն քաղաքից 2—2,5 կմ հեռավորության վրա, Սուկավետ լեռնագագաթի մոտ, մի սրածայր լեռան վրա։ Այն կառուցված է եղել կրաքարով և սովորական ցեխի շաղախով։ Ավանդության ասե-

1. Ս. Հայրունի, Բագրևանդ, Զրաշաշն գավառ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1894թ. էջ 16 և 52։

լով, որպեսզի բերդի պարիսպը շքանդվի, նրա կառուցման ժամանակ իբր շարվածքի մեջը դրել են մի ողջ աղջկա և երբ հետագայում, այնուամենայնիվ, պարիսպը քանդվել է, իբր շատերը տեսել են աղջկա գլխի տեղն ու պահպանված մազերը: Այդ բերդը նախ մեծապես տուժել էր 1828 թ. ռուսական զորքերի գրոհի հետևանքով և ապա միանգամից փլվել: XIX դարի վերջերին զեռես նշմարվում էին բերդի ջրատար խողովակների, գետնուղիների հետքերը, պարիսպների ավերակները, զանազան նշանակության շենքերի փլվածքները:

XIX դարի վերջերին և XX դ. սկզբներին տակավին պահպանվել էին նաև VII դարում կառուցված և մի քանի դար եպիսկոպոսանիստ դարձած՝ գմբեթավոր ս. Աստվածածին եկեղեցու, ինչպես նաև ս. Կիրակոս վանքի ավերակները: Այաշկերտը նոր ժամանակներում ուներ նաև մի կիսավեր փայտածածկ եկեղեցի, որ մի քանի անգամ քանդվել էր թուրքական և քրդական խուժանի կողմից, իսկ 1889թ.՝ հրդեհվել: Քաղաքի ս. Խանում կոչված աղբյուրի մոտ կար ընդարձակ հին հայկական գերեզմանոց, որտեղ պահպանվել էին նաև մի ոչ պակաս հին եկեղեցու հիմնապատերը:

Այաշկերտում 1880-ական թվականներին գործում էր մի հայկական վարժարան, իսկ նույն դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին այստեղ կային երկու հայկական և մեկ թուրքական կրթարաններ:

Ա Կ Ն

Հիշատակվում է նաև Մարընտունիկ անունով և Ակին տարբերակով: Թուրքերն ազավաղելով կոչել են էգին, իսկ այժմ՝ վերանվանել Քեմալիե: Հավանաբար Ակն է կոչվել քաղաքի միջով հոսող Ակնաղբյուրի անվան հետ կապված: Կիսավանդական պատմության համաձայն, Անիի ողբալի կործանումից հետո նրա բնակիչների մի մասը եկել է այստեղ և հանգիստը ստանորակ ու քաղցրահամ աղբյուրի՝ դրա մոտ էլ հիմնել է նոր քաղաքը, այն կոչելով Ակն: Այլ պատմության համաձայն այս քաղաքը հիմնադրել են ոչ թե անեցիները, այլ Վասպուրականի Արծրունիները, որոնք իրենց թագավորությունը 1021—1022 թվական-

ներին Բյուզանդիային հանձնելով՝ Սեբաստիայի հետ միասին իբրև փոխհատուցում ստացել էին նաև Ակնի շրջանը:

Ակնի մասին տեղեկություններ են հաղորդում շատ աղբյուրներ: Իրանցից ոմանք երբեմն այն համարել են գյուղաքաղաք, իսկ մյուսները՝ քաղաք, որ ավելի ճիշտ է:

Ակնը գտնվում է Արևմտյան Եփրատի (Կարա-սու) ափին, Տավրոսյան և Անտիտավրոսյան լեռնաշղթաների միջև, Երզրնկայից հարբերդ տանող ճանապարհին: Բարձրությունը ծովի մակարդակից ավելի քան 1000 մետր է: Քաղաքը տեղադրված է գեղատեսիլ զառիթափ լեռնալանջի վրա, ամֆիթատրոնի ձևով: Նրա ստորին մասը՝ Եփրատի ափին տարածվող թաղերի և գետի երկու ափերով ձգվող լեռնաճյուղերի բարձրադիր լանջերին եղած քաղաքամասերի բարձրությունների տարբերությունները նույնպես հասնում է 1000 մետրի: Ցածրում, գետի ափին, հաջողությամբ աճում է խաղողը, մինչդեռ լեռնագագաթներին հաճախ նույնիսկ գարին չի հասունանում: Քաղաքն ունի հորդառատ բազմաթիվ աղբյուրներ և անմահ օդ: Քաղաքի մեջ մի քարածալոյ տակից բխում է սառնորակ, բարեհամ աղբյուր, որ հայտնի է Ակն կամ Ակնծով անունով: Գետակ կազմող այդ աղբյուրը միանալով հնկաձոր կոչված առվին՝ խլացուցիչ շառաշով գահավիժելով զառիթափ լեռնալանջով՝ թափվում է Եփրատի մեջ: Քաղաքի թաղերի միջև և շրջակայքում տարածվում են բազմաթիվ այգիներ ու պարտեզներ: Այդ բոլորը մի առանձին հմայք են տալիս Ակնին, այն դարձնելով պատմական Հայաստանի ամենագեղատեսիլ քաղաքներից մեկը: Քաղաքի շրջակայքում կան պղնձի երակումներ և բովեր, որոնք մշակվել են հին ժամանակներից:

Հնում Ակնը մտնում էր Փոքր Հայքի Երկրորդ Հայք (ըստ Հուստինիանոսի վարչական վերափոխման՝ Երրորդ Հայք նահանգի) պրովինցիայի մեջ: Նոր ժամանակներում մտել է երբեմն էրզրումի, երբեմն՝ հարբերդի, երբեմն էլ՝ Սեբաստիայի նահանգի (վիլայեթի) մեջ, լինելով Ակնի գավառակի (գավառի) կենտրոնը: Ակնի եկեղեցական թեմն ունեցել է հայտնի առաջնորդներ, որոնցից նշանավոր է հատկապես հայկական մշակութի երախտավոր Գարեգին Սրվանձտյանը:

XIX դարի սկզբին քաղաքն ունեցել է շուրջ 10000 բնակիչ, որից մոտ 5500-ը՝ հայեր, 1880 թվականի տվյալներով ունեցել է 5442 հայ և 4286 թուրք ու հույն բնակիչ, XIX դարի վերջերին

նրա բնակչությունը հասնում էր 20 հազար մարդու, որի կեսը հայեր էին, իսկ մյուս կեսը՝ թուրքեր ու մասամբ հույներ²: Ակնեցիները պանդխտել են Պոլիս: Պանդուխտների քաղաք էր Ակնը և պանդխտությունը նրա գլխավոր աղետներից մեկն էր: Ակնեցիք ունեին իրենց բարբառը: 1896թ. փետրվարի 3-ին թուրք հրոսակները հարձակվում են Ակն քաղաքի, իսկ քրդերը՝ նրա շրջակայքի հայկական գյուղերի (Լիճք, Բինկյան, Չմարա, Կասմա, Ապուլեխ, Կամարակապ և այլն) վրա՝ կոտորելով բնակիչներին և կողոպտելով ու հրդեհելով տները: Միայն զոհվածների թիվը հասել էր 3000 մարդու: Հետագա երկու տասնամյակների ընթացքում քաղաքը նորից վերաշինվել է: Սակայն Արևմտյան Հայաստանի մյուս տասնյակ քաղաքների և հարյուրավոր գյուղերի հետ միասին Ակնը նույնպես ենթարկվում է 1915 թվականի մեծ աղետին: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո 400-ի հասնող տարագրված ակնեցի հայեր նորից են վերահաստատվում իրենց հայրենի քաղաքում, սակայն թուրքական նոր բռնությունների հետևանքով դրանց զգալի մասը լքում է Ակնը և դիմում արտագաղթի: 1929 թվականի տվյալներով Ակնում մնացել էր միայն 41 հայ բնակիչ: Նրա հայ բնակչության մեծ մասը գրագետ էր:

Ակնը վարելահող գրեթե չուներ: Նրա հայ բնակչությունը վարպետ արհեստավորներ ու առևտրականներ էին: Գրեթե բոլոր քաղաքացիներն ունեին իրենց պարտեզներն ու փոքրիկ այգիները: Կարևոր զբաղմունք էր նաև շերամապահությունը: Արհեստներից տարածված էին դերձակությունը, ջուլհակությունը, կոշկակարությունը, դարբնությունը, երկաթագործությունը, մանածագործությունը և այլն: XIX դարի վերջերս Ակնում հաշվվում էին մինչև 300 խանութներ, կրպակներ, արհեստանոցներ ու պանդոկներ: Քաղաքն ուներ ներքին աշխույժ առևտուր: Նրա արտահանած ապրանքներից կարևոր էին բամբակյա ու մետաքսյա գործվածքները, կաշվե ու մորթե մուշտակները և այլ ապրանքներ, որոնք հիմնականում վաճառվում էին Խարբերդում, Սեբաստիայում, Երզնկայում և այլ քաղաքներում:

Ի հակադրություն վաղեմի փառքի, ներկայումս մի անշուք գաղառական քաղաք է, որ ինչպես ասվեց, թուրքերը պաշտոնապես կոչում են Քեմալիե:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակներում՝ XIX դարում և XX դարի առաջին բառորդում, Ակնը ձգվում էր 4—5 կմ երկարությամբ, բաժանված լինելով երկու թաղի՝ Վերին և Ներքին: Վերին թաղում էր գտնվում Բերդի աղբյուրը (Ժամու աղբյուրը): Քաղաքի այս թաղի հայությունը երկար ժամանակ դիմադրում էր թուրքերի հարձակումներին, սակայն 1896 թվականի կոտորածների ժամանակ գրեթե ամբողջովին բնաջնջվեց և բոլոր շենքերը հրկիզվեցին թուրքական զորքի ձեռքով, միայն մնացին ս. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ պատերը: Թուրքերը հայոց այդ եկեղեցու փլատակների տեղում կառուցեցին իրենց զորանոցը: Ներքին կամ Վարի թաղն ավելի ջրառատ էր և այգիներով ու պարտեզներով հարուստ: Այս թաղում էր գտնվում 1874—76 թթ. կառուցված ս. Գևորգ եկեղեցին: Քաղաքի արևմտյան կողմը պարսպապատ էր, իսկ արևելյան կողմը բնականից անմատչելի է. այս մասում Եփրատի ապառաժոտ ու անդնդախոր ձորն է: Ակնը մաքուր քաղաք էր, բարեկարգ, սալահատակված փողոցներով: Տները մեծ մասամբ երկհարկ և եռահարկ էին, քարաշին: XIX դարի սկզբներին ուներ մինչև 2200 տուն, որոնք շինված էին առվի երկու ափերին, զառիվայր լեռան լանջին՝ աստիճաններով: 1300—1321թթ. Անիից այստեղ տեղափոխված հայերը հիմնադրել էին իրենց թաղամասը ս. Հակոբ եկեղեցիով:

Ակնը հայտնի էր իր ճարտարապետական մի շարք կառույցներով՝ վանքերով, եկեղեցիներով, կամուրջներով, շրջակայքի հնություններով: XI դարում Ակնում կառուցել են Նարեկա վանքը (Ռշտունիքի համանուն վանքի անունով), իսկ ավելի ուշ՝ ս. Նշան վանքը (Վարագի ս. Նշան վանքի անունով): Հիշատակությունների համաձայն Ակնում եղել է Անի անունով մի բերդ: Ուշագրույթյան արժանի է քաղաքում բարձրացող լեռան կատարի հսկայական ժայռը, որը շղթաներով շրջափակել էին, ստորոտում գտնվող մզկիթը նրա հնարավոր փլուզումից վնասազերծելու համար:

XIX դարի վերջերին ուներ երկու գործող եկեղեցի՝ ս. Աստվածածին (կամ Մայր տաճար) և ս. Գևորգ անուններով, որոնցից առաջինը գտնվում էր Վերին թաղում, իսկ երկրորդը՝ Վարի: Հնում քաղաքում գոյություն ուներ նաև ս. Հովհաննես Ոսկեբերան հայրապետի անունով եկեղեցի, որ հրկիզվել էր 1655 թվականին: Քաղաքն ուներ մի շարք մզկիթներ: Դրանցից ճարտարապետական առումով հետաքրքրություն էր ներկայացնում

2 Ս. Մ. Մոցիկյան, Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947, էջ 50—57:

միայն մեկը, որ հնում հայկական եկեղեցի էր՝ ս. Հակոբ անու-
նով և թուրքերի կողմից վերածվել էր մզկիթի:

Քաղաքի բուն տարածքում Եփրատ գետի վրա կար երկու
կամուրջ: Այդ կամուրջներից մեկը քարակերտ էր, որի մի հիմ-
քը բնական ապառաժն է, իսկ մյուսը՝ քարաշեն: Երկրորդ կա-
մուրջը փայտաշեն էր: Դրանցից առաջինը կոչվել է Շրգոյի կա-
մուրջ կամ Նոր կամուրջ, իսկ երկրորդը՝ Հին կամուրջ:

Ակնի շրջակայքում կան մի շարք գյուղեր, քարաշեն մա-
տուռներ-ուխտատեղեր՝ ս. Հակոբ, ս. Փրկիչ, Նարեկա, ս.
Կոզմոս, ս. Գամինոս, ս. Թալալու և այլն: Ակնի արվարձան-
ներից են՝ Ինչի-դուզին, Տափուռը, Արեգին, Բերդաթաղը:

Ակնը նշանակալի դեր է խաղացել հայ մշակույթի զարգաց-
ման մեջ: Նախ և առաջ հայտնի էր իր ժողովրդական երգե-
րով, անտունիներով, տաղերով: Ժողովրդական շատ երգիչներ
է տվել Ակնը: Նա հայոց մշակույթի պատմության մեջ իրավամբ
համարվում է երկրորդ Գողթն, գուսանների նշանավոր կենտրոն,
որտեղ նույնպես դարեր շարունակ պահպանվել էին ու բերնե-
բերան հաղորդվում էին հեթանոսական զանազան երգեր: Գողթ-
նի նման Ակնում նույնպես հեթանոսական կենցաղի մնացորդ-
ները պահպանվում էին մինչև մեր օրերը:

Ակնը գրչության կենտրոն էր: Մեզ են հասել այստեղ գրված
ձեռագրեր, հիշատակարաններ: XIX դարում և XX դարի
սկզբներին այստեղ գործում էին երկսեռ երկու վարժարան՝ Նա-
րեկյան և Ներսիսյան, ինչպես և շորս մասնավոր դպրոցներ,
որոնք բոլորը միասին 1872—73թթ. ունեին 360 աշակերտ:
Եկեղեցիներին կից XIX դարի երկրորդ կեսում գործում էին
երկու «դպրատուն»: Այստեղ կազմակերպվել էին ազգային շորս
ընկերություններ՝ Ազգասիրական, Ուսումնասիրական, Արամյան
և Նարեկյան: ԱՄՆ գաղթած ակնեցիները 1945 թ. հիմնել են
Ակնա Հայրենակցական միությունը: Իսկ դրանից շատ առաջ,
1898 թ. նրանք Բոստոնում կազմակերպել էին Ակնա Ուսումնա-
սիրաց ընկերությունը: 1870 թվականից քաղաքում լույս են տե-
սել «Մաղիկ», «Եփրատ», «Մտրակ» թերթերը:

Ակնը տվել է հայ մշակույթի ականավոր շատ գործիչներ՝
Ա. Արփիարյան, Մ. Մեծարենց, Գ. Զոհրապ, Սիամանթո, Ա.
Զոպանյան, Մինաս Զերազ, Ն. Գալանտերյան (կոմպոզիտոր),
Երեմիա Զելեպի Քյոմուրճյան, Արտավազդ արքեպիսկոպոս
Սյուրմելյան, Լևոն Գասպարյան (բժիշկ) և ուրիշներ: Մասնագետ-

ներից շատերը ակնեցի են համարում նաև միջնադարյան հայ
մեծ բանաստեղծ Նահապետ Քուչակին: Մոտ 200 տարի Ակնը
ամիրայական նշանավոր գերդաստաններ է տվել Պոլսին,
Զմյուռնիային և վաճառաշահ այլ քաղաքներին:

Ա Մ Ա Ս Ի Ա

Երբեմն կոչել են Ռումի Բաղդատ (= հույների Բաղդատ), բայց
այն տարածում չի ստացել և քաղաքը ավելի քան 2500 տարի
է, ինչ պահպանել է Ամասիա անունը: Ոմանք ենթադրաբար
նույնացնում են խեթական Կարախանա բնակավայրի հետ:
Հիմնադրման օրից ցայժմ Ամասիան համարվել է քաղաք:

Գտնվում է Սև ծովը թափվող Իրիս (այժմ Եշիլ-իրմակ) գե-
տի վրա, որը քաղաքը բաժանում է երկու մասի: Բարձրությունը
ծովի մակերևույթից 366 մ է: Ունի հանքային ջրեր և հորդաբուխ
աղբյուրներ: Շրջակայքում անցյալում կային արծաթի հանքեր,
որոնց պաշարներն այժմ սպառված են: Հարուստ է այգիներով,
հատկապես՝ թթաստաններով:

Հնում մտնում էր Փոքր Հայքի Առաջին Հայք պրովինցիայի,
իսկ Հուստինիանոս կայսեր (527—565) վարչական վերափոխու-
թյունից հետո՝ Երկրորդ Հայքի մեջ: Այժմ Ամասիա գավառի
(սանջակ) և գավառակի (կազա) կենտրոնն է, որոնք պատհանում
են Սեբաստիայի (Սվազի) նահանգին:

Երկարաձիգ ու հարուստ պատմություն ունի Ամասիան:
Պատմագիրները նրա հիմնադրումը վերագրում են Ալեքսանդր
Մակեդոնացու ժամանակներին (IV դ. մ. թ. ա.): Նրանք հա-
ղորդում են, որ քաղաքը կառուցվել է Ալ. Մակեդոնացու հրա-
մանով՝ նրա հորեղբայր Ամասիայի կողմից, իսկ հետագայում
ընդարձակել ու վերակառուցել էր Միհրդատ Պոնտացին (I դ.
մ. թ. ա.), դարձնելով իր մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակներում
Ամասիան Փոքր Հայքի ամենանշանավոր քաղաքներից էր և
բանուկ ճանապարհներով կապված էր Եվդոկիայի, Սեբաստիայի
ու Խարբերդի հետ: Ստրաբոնը գրում է, որ իր հայրենի քաղաք
Ամասիան ամուր քաղաք էր, շրջափակված ամրակուռ պարիսպ-
ների մեջ, իսկ Հովհ. Դրասխանակերտցին վկայում է, որ քաղաքը
գրավում էր հսկայական տարածություն՝ «տիեզերասահման քա-
ղաք» էր: Այստեղ կառուցել էին արքունի պալատներ, կերտել վա-

նի ուրարտական կոտուլցնների նման ձևակերտեր, ստեղծել վիմափոր դամբարաններ: Ամասիան, որ իր ընդհանուր համայնապատկերով նման էր մի հսկայական ամֆիթատրոնի, հին աշխարհի ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկն էր, Կոստանդին Միրանաթինի հիշատակած Հայկական բանակաթեմի 7 նշանավոր քաղաքներից մեկը: Հետագա ժամանակներում նույնպես Ամասիան խոշոր ու ծաղկուն քաղաք էր: Արաբական հեղինակ Իբն-Բաթուտան գրում է, որ Ամասիան «մեծ ու գեղեցիկ քաղաք է. ունի գետեր, պարտեզներ, ծառեր և շատ պտուղներ: Գետերի վրա կան անիվներ, պարտեզները ջրելու և խմելու համար: Ունի լայն փողոցներ ու շուկաներ»: Իբրև ծաղկուն քաղաք, Ամասիան իր վրա էր գրավել շատ նվաճողների ուշադրությունը: Այն գավթել են հոտմեացիները, բյուզանդացիները, սելջուկները, մոնղոլները: Լենկթեմուրը 7 ամիս շարունակ պաշարել է այդ քաղաքը, բայց չի հաջողել այն գրավել: Ամասիան թուրքերի կողմից նվաճվել է Քալազետ Ա սուլթանի օրոք, 1392 թվականին: Հենց այդ ժամանակներից էլ սկսում է վայրէջք ապրել վաղեմի շեն ու ծաղկուն քաղաքը, XVIII—XIX դարերում վերածվելով սովորական գավառական անշուք կենտրոնի: Այն կարող է պարծենալ միայն իր անցյալի փառքով և հուշարձանների ու հնությունների մնացորդներով, որոնց մասին հիշատակություններ ունեն եվրոպական ճանապարհորդները՝ Տավերնիեն, Տունևֆորը, Մորիեբը, Համիլտոնը և ուրիշներ: Ամասիայում է կնքվել սուլթանական թուրքիայի և շահական Իրանի միջև 1555թ. հաշտությունը, որով Հայաստանն առաջին անգամ բաժանվել է այդ երկու գիշատիչ պետությունների միջև:

XIX դարի 70-ական թթ. քաղաքն ուներ ավելի քան 16 հազար հայ, թուրք և հույն բնակիչ³: XX դարի սկզբին նրա բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 30 հազար մարդու, որի ավելի քան 35% կազմում էին հայերը: Այստեղի հայերը նույնպես երկու անգամ՝ 1895—96 և 1915 թթ. ենթարկվեցին բնաջնջման ու տեղահանման: 1895—96թթ. կոտորածների ժամանակ զոհ քնացին ավելի քան 1000 հայեր, իսկ մնացածը մեծ եղեռնի ժամանակ տեղահան եղան և ցրիվ եկան տարբեր կողմեր: Ըստ 1929 թ. վիճակագրական տվյալների, Ամասիայում կային միայն 400 հայ բնակիչ, իսկ 1971-ին՝ 300: Ըստ թուրքական գաղտնի հրամանների,

1915 թ. Ամասիայի գավառից տեղահանել են 22871 հայ, ծածկագրով կարգադրելով նրանց բոլորին ոչնչացնել ճանապարհին:

Նոր ժամանակներում Ամասիայի բնակչության զբաղմունքները կազմում էին արհեստները, տնայնագործությունն ու մանուֆակտուրային արտադրությունը, առևտուրը, երկրագործությունն ու այգեգործությունը: Հայերն այստեղ ունեին երկաթագործական, ատաղձագործական, կոշկակարական, կարի, մանածագործական, թիթեղագործական 95 արհեստանոց-խանութներ: Քաղաքի արտադրական ձեռնարկություններից էին 20-ի հասնող ալրաղացները, որոնք կառուցել էին հայերը եվրոպական ձևով, մետաքսի մեծ մանարանը, որը 1865թ. կառուցել էր XIX դարի հայ հայտնի դեմքերից մեկի՝ Հակոբ Ամասյանի որդի Սարգիս Ամասյանը, մանուֆակտուրային մի քանի ձեռնարկություններ: Քաղաքի տնտեսության համար կարևոր ճյուղեր էին նաև այգեգործությունն ու երկրագործությունը:

Ամասիան բավական բարեկարգ սայլուղիով կապված էր Եվզոկիայի և Սամսոնի հետ: Վերջինս համարվում էր Ամասիայի ծովային դուռը: Դրանց և հարևան գյուղաքաղաքների ու շրջանների հետ Ամասիան ուներ աշխույժ առևտուր: Նրա արտահանած ապրանքների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում գործվածքները, շորացրած բամբակ, խաղողը, խնձորը, գինին, ալյուրն ու հացահատիկը, բուրգը, կաշին, հաշիշը, ճեհի կոշված դեղին ներկը և այլն: XIX դարի վերջերին քաղաքի միայն գործվածքեղենի կրպակների թիվը հասնում էր 290-ի: Քաղաքն ուներ ընդարձակ շուկա, որտեղ կենտրոնացած էր խանութների և այհեստանոցների մեծագույն մասը: Ամասիան նաև տարանցիկ առևտրի կետ էր:

Թեպետ Ամասիան շատ է տուժել 1734 և 1825 թթ. տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժերից, այնուամենայնիվ, այստեղ տարբեր վիճակում պահպանվել են հին և միջնադարյան հուշարձաններ, տարբեր կառույցների ավերակներ, զանազան հնուվյուներ: Հնադարյան բերդի ավերակները գտնվում են քաղաքի դիմաց վերխույցող մերկ, անձրևներից լվացված 200մ բարձրությամբ ժայռի վրա, որի «կատարը պսակված է հսկայական դղյակի խաբխրված պարիսպներով»՝ հին արքունական պալատի ավերակներով, իսկ բերդի ոտքերի տակ փռված էր երբեմնի հռչակված բուն քաղաքը: Բերդի պատերին կան շատ մակագրություններ և արձանագրություններ: Ենթադրվում է, որ

³ «Արաբ», Պետերբուրգ, 1890, գիրք 2, էջ 17:

Միհրդատ 6-րդը այստեղ էր պահում իր գանձերը: Պատմաճարտարապետական առումով հատկապես հիշատակութեան արժանի են հնադարյան ժայռակերտ քարայր-դամբարանները, որոնք գտնվում են բերդակիր լեռան լանջին և վերաբերում են հնդկենիտական ժամանակներին: Դրանցից ամենաշքեղները Միհրդատի վիմափոր դամբարաններն են (թուրքերի կողմից Այնալը-մաղարա կոչված քարայրները), որոնք թվում 3 հատ են, մեծությամբ սենյակի չափ, իրարից անջատված միջանցքներով և իրար հետ կապված քարեղեն սանդուղքներով: Իրենց հնությունից ու ճարտարապետությունից քաղաքի հայտնի կառույցներից էին հայկական 4 եկեղեցիները՝ ս. Աստվածածինը, որ համարվում էր քաղաքի մայր եկեղեցին, ս. Նիկողայոսը՝ կառուցված 1218 թ., ս. Հակոբը՝ կառուցված 1255 թ. և ս. Գևորգը: Քաղաքում և նրա շրջակայքում կային մի քանի ուխտավայրեր և երկու վանք: Մզկիթներից հայտնին սուլթան Բայազետի ջամին էր՝ երկու մինարեով, մարմարյա սյուներով, արաբական նշաններով ու քանդակներով մի շենք, որ ընդգծված էր քաղաքի բնակիչների համայնապատկերում: Իբրև գավառի (իսկ այժմ՝ վելայեթի) կենտրոն, Ամասիայում կառուցվել են վարչական դանազան շենքեր, որոնք իրենց մեծությամբ ու հարմարանքներով տարբերվում էին սովորական բնակելի տներից: Ամասիայում, Իրիս (Յիլիլիման) գետի վրա կառուցված էին 5 կամուրջ, որոնք իրար հետ էին միացնում քաղաքի երկու մասերը և որոնց վրայով անցնում էին դեպի Եվրոպիա ու Սեբաստիա տանող ճանապարհները: Այդ կամուրջներից մեկի հիմքն ունի ավելի քան 2000 տարվա հնություն:

Ամասիան հայկական մշակույթի նշանակալի կենտրոն էր: Այստեղ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբներին գործում էին հայկական 7 դպրոցներ, որոնցից 3-ը եկեղեցիներին կից էին, 5՝ մանկապարտեզ, Ազգային հիվանդանոց, կանանց կար ու ձևի ուսումնարան, «Իրիս» թատերական ընկերությունը, մշակութային և կրթական բազմաթիվ ընկերություններ՝ Պարթևական, Ներսիսյան, Կանանց կրթասիրաց և այլն, որոնք նպաստում էին քաղաքի մշակութային կյանքի առաջադիմությանը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին տեղահանված ամասիացիները օտար երկրներում տարբեր ժամանակներում ու տարբեր քաղաքներում՝ Նյու Յորքում, Բոստոնում, Ֆիլադելֆիայում, Մարսելում, Փարիզում և այլուր կազմակերպել

էին հայրենակցական միություններ, որոնք նպատակ ունեին օգնել իրենց կարիքավոր, հիվանդ, անաշխատունակ և որը հայրենակիցներին:

Ամասիան ուներ իր հայկական պարբերական մամուլը: Այստեղ առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած տարիներին լույս էին տեսնում «Ապառաժ» շաբաթաթերթին ու ամսագիրը և «Ամասիա» հանդեսը: Այն հայ գրչության կենտրոններից է: Պահպանվել են Ամասիայում գրված կամ ընդօրինակված տարբեր բովանդակությամբ շատ ձեռագրեր:

Ամասիայում են ծնվել հին աշխարհի հույն հայտնի հեղինակ՝ աշխարհագրագետ Ստրաբոնը (63թ. մ. թ. ա.— 21/25թ. մ. թ.), միջնադարյան հայ ականավոր բժիշկ, մատենագիր ու բառարանագիր Ամիրդովլաթ Ամասիացին (1420/25—1496), բժիշկ Գալուստ Ամասիացին, որը 1669 թ. Պոլսում հրատարակել է իր բժշկարանը: Ենթադրվում է, որ այստեղ է ծնվել նաև Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ 6-րդ Եվպատորը (132—63թ. մ. թ. ա.):

Ա Ն Ի

Հայոց հին մայրաքաղաքների շարքի մեջ ամենից սիրվածը թերևս Անին է: Անին գտնվում էր Ախուրյան գետի բարձրագիր աջ ափին, ՀՄՄՀ Անիի շրջանի Խարկով գյուղի դիմաց, երեք կողմներից խոր ակոսված սարահարթակի վրա:

Անիի գրաված տարածքը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից: Այստեղ հայտնաբերվել են մեծ հնություն ունեցող կիլիկյան կառույցների մնացորդներ, ինչպես և VIII—VII դդ. (մ. թ. ա.) դամբարանադաշտ:

Իբրև սովորական ամրոց, Անին հիշատակվում է V դարից: Այն Շիրակ գավառի հետ միասին պատկանում էր Կամսարական նախարարական տանը: VIII դարի վերջերին իրենց նախկին նշանակությունը կորցրած Կամսարականները Շիրակն ու Անին վաճառում են Բագրատունիներին:

Անիի զարգացումն ու ծաղկումը սկսվում է 961 թվականով, երբ այն Բագրատունի Աշոտ 3-րդը դարձնում է պետության մայրաքաղաք: Ընդամենը 40—50 տարվա ընթացքում հասարակ գյուղաքաղաքից Անին վերածվում է երկրի և Մերձավոր արևելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկի: 961—1020 թվա-

կանների ընթացքում կառուցվում են բաղաբի ներքին (կամ Աշոտյան) ու Արտաբին (կամ Մմբատյան) պարիսպները, Մայր տաճարը, Գագկաշեն ու Ապուղամրենց և այլ եկեղեցիներ, քարավանատներ ու հյուրանոցներ, արքունի պալատը, ժայռափոր կաղարաններ, բնակելի շենքեր, բաղնիքներ, արհեստավորական ու առևտրական կուղպակների շարքեր և բազմաթիվ այլ շենքեր: Անին տարածվում է նաև Արտաբին պարսպից դուրս փոխած սարահարթի վրա: Բագրատունյաց թագավորության ռեստավրացիան, քաղաքական ու մշակութային կյանքի բոլոր թևերը ձգվում են դեպի Անի: Մայրաքաղաքի հետ առանձնապես սերտ առնչություն ունեին մշակութային առումով՝ Տեկոբը, Արգինան, Հոռոմուր (Ղոշավանք) ու Խժկոնքը, իսկ պաշտպանական առումով՝ Մաղասաբերդն ու Տիգնիսը, որոնք մայրաքաղաքի մատույցները պաշտպանում էին արտաբին հարձակումներից:

XI դարի առաջին քառորդի վերջերից Անի-Շիրակի թագավորության ներքին կյանքում ծայր են առնում երկպառակություններ: Տարոնի իշխանությունը (966 թ.), Տայքի կյուրապաղատությունը (1000 թ.) և Վասպուրականի թագավորությունը (1016 թ.) գրաված Բյուզանդական կայսրությունը ամեն կերպ ձգտում է նվաճել նաև Բագրատունիների Շիրակի թագավորությունը Անի մայրաքաղաքով: Դրա հետ գրեթե միաժամանակ ճատնանում էր սելջուկյան արշավանքների վտանգը: Անին գրավելու համար Բյուզանդիան մի քանի արշավանքներ է կազմակերպում, որոնք բոլորն էլ ավարտվում են կայսերական զորքերի ամոթաբեր պարտությունով: Այնուամենայնիվ, կայսրությունը հաջողվում է 1045 թ. գրավել Անին: Բայց բյուզանդական տիրապետությունը Անիում տևում է մինչև 1064 թվականը, երբ այն գրավվեց սելջուկյան սուլթան Ալփ-Արսլանի կողմից և ավերվեց: Վերջինս 1072 թ. կիսավեր Անին վաճառում է Դվինի էմիր Աբլ-Ավարին, որն իր հերթին այն հանձնում է Մանուչին: Սկսած այդ ժամանակներից մինչև 1199 թվականը Անին գտնվում էր Մանուչեյան էմիրների տիրապետության տակ և մի քանի անգամ կարճ ժամանակով անցել է վրաց իշխանության ներքո (1124—1126 թթ., 1161 թ., 1174 թ.): Զաքարյան իշխանները 1199 թ. Անին ազատագրում են օտար տիրապետությունից և իբրև սեփականություն իրենց ձեռքին պահում մինչև Լենկթեմուրի արշավանքները:

Անիի ներքին կյանքի զարգացումը, սելջուկյան տիրապետության շրջանում մասնակի կանգառից հետո՝ Զաքարյանների իշխանության օրոք, մինչև մոնղոլական ծանր լծի հաստատումը, շարունակվում է բավական արագ թափով: Այդ ժամանակներում Անիում կառուցվում են մի շարք եկեղեցիներ, իշխանական պալատներ ու բնակելի շատ շենքեր, վերանորոգվում են քաղաքի պաշտպանական պարիսպները, առանձին սեհաստների կողմից այդ պարիսպների ուղղությամբ կառուցվում են նոր աշտարակներ, շարունակվում է առևտրի ու արհեստագործության, մշակութային կյանքի առաջընթացը:

Անին արհեստագործության խոշոր կենտրոն էր: Այստեղ զարգացած էին մետաղամշակությունը, բրուտագործությունը, շինարարական, կենցաղային, առևտուրը սալասարկող և այլ արհեստներ: Անիի արհեստների թիվը մոտ 50-ի էր հասնում: Դրանք իրենց ժամանակի բարձր զարգացած արհեստներն էին. որոնցից շատերի արտադրանքը մեծ համբավ ունեւ որ միայն երկրի ներսում, այլև հարևան և հեռավոր երկրների շուկաներում: Առանձնապես հայտնի էին գործվածքեղենը, գորգերը, մետաղյա իրերն ու զենքերը, խեցեղենը:

Արհեստագործությունից ոչ պակաս զարգացած էր նաև քաղաքի ներքին ու արտաքին առևտուրը: Քաղաքն ուներ իր շուկան և քարավանատները, որտեղ կատարվում էր ներքին ու արտաքին առևտուրը: Առևտրի հիմնական առարկաները գյուղատնտեսական մթերքներն ու արհեստավորական շինվածքներ էին: Անին միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոն էր: Այստեղ հատվում էին քարավանային առևտրի մի շարք մայրուղիներ: Դրանցից էին՝ Անի—Տփլիս, Անի—Կարս—Կարին—Սև ծովի ափեր, Անի—Մայաֆարկին (Տիգրանակերտ)—Ասորիք, Անի—Երևան—Դվին—Թավրիզ ճանապարհները, որոնք հատկապես մեծ նշանակություն էին ձեռք բերել XI—XIII դարերում: Անին այդ դարերում առևտրատնտեսական կապեր ուներ ոչ միայն հարևան Վրաստանի, Աղվանքի, Ատրպատականի, Պարսկաստանի, Հուստանի արևմտյան հատվածի, Սև ծովի առափնյա քաղաքների, այլ նաև Գալիցիայի, Լեհաստանի, Հարավային Ռուսիայի, Կիլիկիայի և ուրիշ երկրների հետ: Անիում արդեն հանդես էին եկել մեծահարուստ վաճառականներ ու առևտրականներ, որոնք միաժամանակ կալվածատերեր ու վաշխատուներ էին (Տիգրան Հոնենց, Սահմադին և ուրիշներ):

Անիի բնակչության մի մասը զբաղվում էր գյուղատնտեսու-
թյամբ՝ հացահատիկների, բնջութի, բանջարեղենի և այլ կուլ-
տուրանների մշակությամբ, անասնապահությամբ:

Անին միջնադարյան Հայաստանի մշակութային խոշոր կենտ-
րոններից էր: Իբրև մայրաքաղաք, այստեղ հավասարապես զար-
գացած էին և՛ կրթության գործն ու մատենագրությունը, և՛ գի-
տությունը, ճարտարապետությունն ու արվեստը:

Բազրատունյաց թագավորության ժամանակներում սովորա-
կան դպրոցներից բացի մայրաքաղաք Անին ուներ իր բարձրա-
գույն դպրոցը՝ ճեմարանը (համալսարան), որի ճանաչված դա-
սախոսներից են եղել Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Իմաս-
տասերը և ուրիշներ: Հայաստանի այլ վայրերում եղած բարձ-
րագույն դպրոցների նման Անիի ճեմարանում նույնպես կրոնա-
կան առարկաներից բացի ավանդվում էին համարողական ար-
վեստ (մաթեմատիկա), երաժշտություն, ճարտարապետություն
և այլ առարկաներ: Անիի մատենագիրներից հայտնի են Սամ-
վել Անեցյան և Մխիթար Անեցին: Անիում գործում էր արքայական
գրադարան: Բազրատունի թագավորները՝ հատկապես Հովհան-
նես-Մմբատն ու Գագիկ 2-րդը, առանձնակի ուշադրություն էին
դարձնում գրի ու գրականության զարգացման վրա:

Մշակութային առումով հսկայական հետաքրքրություն են
ներկայացնում Անիի մինչև 250-ի հասնող վիմագիր արձանա-
գրությունները, որոնք փորագրված են պաշտպանական պա-
րիսպների ու դրանց աշտարակների պատերին, եկեղեցիների ու
պալատների վրա: Դրանք հիմնականում վերաբերում են եկե-
ղեցիներին արված նվիրատվություններին, աշտարակների, պա-
րիսպների, պալատների, եկեղեցիների, տաճարների ու մատուռ-
ների շինությունը, վերանորոգմանը և վերաշինությունը:

Անին որմնակարգության և քանդակագործության հայտնի
կենտրոն էր: Արվեստի այդ ճյուղերն այստեղ հիմնականում
ունեին կիրառական նշանակություն:

Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում հայ ժողովրդի
ստեղծած ժառանգության մեջ ճարտարապետությունը գրավում
է ամենաառաջնակարգ տեղերից մեկը, իսկ ճարտարապետու-
թյան մեջ էլ, կարելի է ասել, առյուծի բաժինը պատկանում է
Անիին: Անի այցելած տասնյակ հեղինակներ, ճանապարհորդներ
և ճարտարապետներ, առանց բացառության, հիացել են նրա
նրբակերտ շենքերով, պաշտպանական պարիսպներով ու աշ-

տարակներով, տասնյակների հասնող եկեղեցիներով, Ախուրյանի
վրայի կամուրջներով և այլ կառույցներով:

Անիի մեծատաղանդ ճարտարապետներից մեկը՝ Տրդատը,
որ ապրել ու գործել է X դարի վերջերին և XI դարի սկզբներին,
օգտվելով մեր անցյալի ժառանգությունից, ստեղծել է մոնու-
մենտալ շատ շենքեր (Անիի Մայր եկեղեցի, Արգինա և այլն):
Ըստ հեղինակավոր շատ մասնագետների կարծիքի, այդ շեն-
քերն իրենց ազդեցությունն են թողել Արևմուտքի գոթական և
ռոմանական ոճերի վրա, որովհետև ինչպես նշում են, դրանք
իրենց մեջ պարունակում են վերջինն ընդ նախնական տարբերը:
Անիում ձևավորվեց հայ ճարտարապետության անիական ոճը,
որն իր բարերար ազդեցությունն է թողել հետագա ժամանակ-
ների հայկական ճարտարապետության վրա, և որի նշանակու-
թյունը դուրս է գալիս ազգային ճարտարապետության սահման-
ներից:

Անին XI—XIII դարերում Արևելքի խոշորագույն քաղաքների
թվին էր պատկանում և ուներ շուրջ 100 հազար բնակիչ: Քաղա-
քական աննպաստ պահերին Անիում ապաստան էին գտնում
շրջակայքի գյուղերի տասնյակ հազարավոր բնակիչներ:

Անին իր կառուցվածքով հար ու նման էր միջնադարյան մյուս
խոշոր քաղաքներին: Այն բաղկացած էր միջնաբերդից, բուն
քաղաքից կամ շահաստանից և արվարձաններից: Միջնաբերդը
գտնվում էր քաղաքի հարավարևմտյան ծայրին և շահաստանից
բաժանված էր հատուկ պարսպով: Միջնաբերդում էին գտնվում
արքունի պալատը, եկեղեցիներ, արքունի բաղնիքը և այլ կա-
ռույցներ: Միջնաբերդից հյուսիս-արևելք, ընդարձակ սարահար-
թի վրա, փոխված էր բուն քաղաքը, որը նույնպես պատած էր
սլարսպով:

Անիում մի հատուկ ընդարձակ թաղամաս էր կազմում, այս-
պես կոչված «Ստորգետնյա Անին»՝ բնական և արհեստական
հարյուրավոր քարանձավներից բաղկացած թաղամասը, որը
գտնվում էր Մաղկոցաձորի և Գալլաձորի ուղղությամբ: Այս քա-
րայրներում կային կրկնահարկ և եռահարկ բնակարաններ, ըն-
դարձակ սրահներ, եկեղեցիներ, խանութներ ու պահեստներ,
գերեզմանատուն, գաղտնարաններ: Միանդամայն հասկանալի
է, որ այդ քարայրներն օգտագործվել են նաև պաշտպանական
նպատակներով: Քաղաքն ունեցել է մի շարք դռներ՝ Դվինի դուռ,
Կարնո դուռ և այլն:

Իր ժամանակի առումով Անին օժտված է եղել առաջնակարգ կոմունալ պայմաններով: Քաղաքում կային ցանցավորված ջրմուղ, հյուրանոցներ, բաղնիքներ, մասնակի կոյուղիներ: Քաղաքի գլխավոր փողոցները սալահատակված էին և ունեին մինչև 6 մ լայնություն:

Անիում իրար զուգորդում էին ճոխ առանձնատներն ու հասարակ խրճիթները: Այնտեղ կարելի է հանդիպել շքեղ պալատներից սկսած մինչև աղքատիկ հյուղակիների ու հասարակ քաղաքանձավ-բնակարաններին:

1236 թվականին մոնղոլները նախ պաշարեցին, ապա դավադրարար գրավեցին ու ավերեցին Անին: Մոնղոլական ժանր լծի հաստատմամբ, Հայաստանի մյուս ծաղկած քաղաքների հետ միասին Անիի պատմության մեջ ևս սկսում է կտրուկ ամայացման և անկման ժամանակաշրջանը: Անիից սկսվեց զանգվածային արտագաղթ, որը սելջուկյան շրջանում դեռ այնքան էլ մեծ ծավալ չունեց: Անին աստիճանաբար հետադիմելով, XIV դարի վերջերին արդեն դադարում է գոյություն ունենալուց: Նրա տեղում մնում է հայկական մի խղճուկ գյուղ, որը հետագայում դարձավ թուրքաբնակ:

Կայն են անեցիների արտագաղթի վայրերի ու երկրների աշխարհագրական սահմանները: Նրանք տարբեր ժամանակներում գաղթել ու բնակություն են հաստատել Նախիջևանում, Զուղայում, Վանում, Կիլիկիայում, Կարինում, Պոլսում, Սև ծովի հարավային և հյուսիսային առափնյա քաղաքներում (Տրապիզոն, Թեղոսիա և այլն), Աստրախանում, Արևմտյան Ուկրաինայում, Լեհաստանում, որտեղ նրանք, շնայած մոռացել էին մայրենի լեզուն, բայց մինչև մեր ժամանակները ավանդույթի ուժով իրենց համարում էին անեցիներ և հպարտանում դրանով:

Ավերակների կույտի վերածված Անին դարեր շարունակ դարձել էր խաշնարած ցեղերի բուլավայր: Նրանք իրենց գոմերը, փարախները և կիսագետնափոր խրճիթները կառուցելու համար անխնայ թալանում էին վաղեմի մայրաքաղաքի սքանչելի շենքերի սրբատաշ ու քանդակազարդ քարերը, ավերակների վայրում ամենուրեք ոսկի և թանկագին իրեր որոնում:

Չնայած դարավոր ավերումներին, այնուամենայնիվ, միջնադարյան Հայաստանի վեհաշուք մայրաքաղաքից մինչև մեր օրերը պահպանվել են ուշադրության արժանի ճարտարապետական շատ կոթողների ավերակներ ու մնացորդներ:

Անիում կային տասնյակ եկեղեցիներ: Ավանդույթյունը դրանց թիվը հասցնում է նույնիսկ 1001-ի եկեղեցիներ ու մատուռներ կային և՛ բուն քաղաքում ու նրա արվարձաններում, և՛ պաշտպանական պարիսպների աշտարակներում, և «Ստորգետնյա Անիում»:

Անիի եկեղեցիների թագուհին Մայր տաճարն էր, որը մասնագետներից և ճանապարհորդներից շատերը համարել են Կովկասի ճարտարապետության զարդը: Այդ եկեղեցին նվիրված էր Աստվածածնին: Շինարարությունը սկսվել է Մեթատ 2-րդի օրոք՝ 989 թվականին և ավարտվել է Գագիկ 1-ինի օրոք, նրա կնոջ՝ Կատրամիդե թագուհու հոգացողությամբ 1001 թվականին: Ծարտարապետը հայտնի Տրդատն էր, Կոստանդնուպոլսի ս. Սոֆիա տաճարի գմբեթի վարպետ վերակառուցողը: Տաճարի վրական բազմաթիվ արձանագրություններ: Գմբեթը փլված է, իսկ պատերը խարխուլ վիճակում հասել են մինչև մեր օրերը: Մայր տաճարը Անիի ամենախոշոր կառույցներից է: Նրա հմայքը պարզության մեջ է, կեղծ կամարակալների, նրբալաց սյուների, խոշակների ու բարձրարվեստ քանդակների մեջ: Առաքելոց եկեղեցին, որը, հավանաբար, հիմնադրվել է 1004 թվականին, համարվում է Անիի ամենահայտնի կոթողներից մեկը: Այժմ պահպանված են միայն եկեղեցու արևմտյան ճակատը և արևմելյան հատվածի կամարները: Երեք գմբեթներից կանգուն է միայն մեկը: Կառուցված է սև և կարմրավուն քարերով: Պատերին կան արձանագրություններ: Դռան շրջանակները պատած են բարձրաճաշակ քանդակներով: Ամենաուշ շրջանի արձանագրությունը վերաբերում է 1348 թվականին: Ծնթաղում են, որ Առաքելոց եկեղեցին կաթողիկոսարան է եղել և կարևոր դեր է խաղացել Անի մայրաքաղաքի հոգևոր կյանքում:

Անիում հայտնաբերված եկեղեցիներից հնագույնը պալատական եկեղեցին է, որը կառուցվել է VII դարում, իսկ հետագայում, հատկապես XIII դարում, դրան կից կատարվել են շինարարական նոր աշխատանքներ: Եկեղեցու որմնասյուների վրա կան ուշադրության արժանի բարձրաքանդակներ:

Մայր եկեղեցու շինարարությունն ավարտվելուց անմիջապես հետո, Գագիկ 1-ինը 1001 թվականին սկսում է մի այլ հայտնի եկեղեցու՝ ս. Գրիգորի (որը կոչվում է նաև Գագիաշեն) կառուցումը: Այն ավարտվել է 1010 թվականին: Եկեղեցին եռահարկ էր, իր ճարտարապետական կառուցվածքով նման Զվարթ-

նոցին: Դրա ճարտարաշինար նույնպես Տրդատն է եղել: Տաճարն արտաքին կողմից շրջապատված էր 36 կամարներով, ունեւր 36 պատուհան, երեք դուռ, որոնց շրջանակները ծածկված էին քանդակներով: Սակայն Գագկաշեն եկեղեցին երկար չի դիմանում, տալիս է վտանգավոր ճեղքեր ու կործանվում: Եկեղեցու պատի վրա տեղադրված էր Գագիկ 1-ի արձանը:

Որմնանկարներով ամենահայտնին ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին էր (հետագայում «Նախշի» կոչված), որը կառուցել էր Տիգրան Հոնենցը 1215 թվականին: Նա իր կառուցած եկեղեցուն տվել էր թանկագին սպասք, զանազան կալվածքներ: Եկեղեցուն կից կառուցված էին օժանդակ սենյակներ և բաղնիք, որ ունեւր առածին բաժանմունքներ: Ս. Գրիգոր եկեղեցին իր հատակագծով նման է Մայր եկեղեցուն, բայց մեծությամբ շատ է գեղում վերջինին: Գմբեթը բազմանկյուն է՝ կոնաձև տանիքով:

Անիի արտաքին պարսպից դուրս գտնվում է Հովվի եկեղեցին, որը կառուցվել է XI դարում: Եկեղեցին եռահարկ է, գրմբեթով և իր մեջ պարունակում է գոթական ոճի «նախնական տարրերը»: Հայ ճարտարապետության ականավոր պատմաբան Թորոս Թորամանյանը Հովվի եկեղեցին համարում է ճարտարապետական գոհարներից մեկը:

Անիում կար նաև վրացական (քաղկեդոնական) եկեղեցի, ինչպես և մի քանի մզկիթներ, որոնք կառուցվել էին XI—XII դարերում: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Մանուչի մզկիթը, որը կառուցվել է XI դարի երկրորդ կեսին՝ Մանուչի իշխանության օրոք (ավելի հին վարչական շենքի վերափոխմամբ) և նրա անունով էլ կոչվել:

Պաշտամունքային շենքերի հետ համեմատած, քաղաքացիական կառուցվածքները շատ վատ են պահպանվել: Դրանցից շատերն ընդհանրապես հիմնահատակ ավերվել և անհետ կորել են:

Անիի քաղաքացիական շենքերից կարևորագույնը արքունի պալատն էր, որը գտնվում էր միջնաբերդում, կառուցվել էր Բագրատունիների թագավորության շրջանում, իսկ հետագայում ենթարկվել որոշ փոփոխության: Արքունի պալատի ավերակները շատ վատ են պահպանվել: Եղած մնացորդներն էլ թաղված էին հողի հաստ շերտի տակ և ի հայտ են բերվել ակադեմիկոս Ն. Մառի ղեկավարած պեղումների ժամանակ՝ 1907 և 1908 թվականներին:

Պեղումներով բացված է պալատի միջանցքը՝ 50 մետր երկարությամբ, որը պալատը բաժանում է հյուսիսային ու հարավային թևերի: Հարավային թևի որոշ հատվածներ երկհարկանի են: Երկրորդ հարկում սովորաբար տեղադրված են հանդիսասրահները, իսկ առաջինում՝ տնտեսական օժանդակ սենյակներն ու պաշտպանական նպատակների ծառայող այլ բաժիններ: Զարարյանների իշխանության օրոք Անիում կառուցվել էին նաև իշխանական պալատներ: Դրանցից հայտնի էին երկուսը, որոնցից մեկը, որ եռահարկ էր, գտնվում էր Մաղկոցաձորի կիրճի գառիթափ կողին և կոչվում էր Իշխանի կամ Պարոնի պալատ, իսկ մյուսը՝ «Սարգսի» պալատ, պեղված 1905 թվականին:

Անիի ավերակների ձևով մեզ հասած պաշտպանական պարիսպները վերաբերում են Բագրատունիների թագավորության շրջանին: Քաղաքը պատած էր կրկնակի պարիսպներով, որոնցից առաջինը կառուցել էր Աշոտ 3-րդը 963—964 թվականներին և կոչվում էր Ներքին, Փոքր կամ «Աշտոաշեն» պարիսպ: Ներքին պարիսպը կառուցված էր Ախուրյանի ու Մաղկոցաձորի իրար մոտեցման վայրում: Պարսպի աշտարակներում եղել են փոքրիկ եկեղեցիներ: Արտաքին, Մեծ կամ «Սմբատյան» պարիսպները կառուցվել են Սմբատ 2-րդի օրոք: Դրա շինարարությունը տևել է 8 տարի և ավարտվել է 989 թվականին: Արտաքին պարիսպը ձգվում էր Ներքին պարսպից բավական հեռու և որոշ հատվածում կրկնակի էր: «Սմբատյան» պարսպի երկարությունը 2,5 կմ էր; բարձրությունը՝ 8—10 մ: Շարդադյանների ու Զաքարյանների օրոք մի քանի անգամ ենթարկվել է նորոգման: Աշտարակներից ու բուրգերից շատերը ներսի մասից 2—3 հարկանի էին: Դրանք ունեին հատուկ անուններ՝ Աբրահամի բուրգ, Շանուշի բուրգ, Աշոտի բուրգ, Մխիթարիչի աշտարակ և այլն: Դրանցում տեղավորվել է քաղաքապաշտպան պահակազորը: Արտաքին պարսպի արտաքին կողմով, դրան զուգահեռ ձգվում էր ավելի քան 500 մ երկարությամբ բավական խոր խրամը:

Ճարտարապետական շինարարական առումով իրենց ուրույն տեղն ունեն Անիի կամուրջները, որոնք ձգվում էին Ախուրյան գետի վրա: Դրանք մի քանի հատ էին և հիմնականում կառուցվել էին X—XI դարերում: Առանձնապես հայտնի էին երկու կամուրջներ, որոնցից մեկը գտնվում էր քաղաքի հարավային ծայրին՝ ս. Գրիգոր եկեղեցուց մի փոքր հյուսիս, իսկ երկրորդը՝

Մանուշեի մշակիթի և Մայր եկեղեցու միջև: Առաջինից պահպանվել են միայն առանձին մնացորդներ, իսկ երկրորդի ավերակները համեմատաբար լավ են պահպանվել: Այն ունեցել է երեք աչք, կենտրոնի կամարի թռիչքը 31,5 մ է, երկու կողմում ունեցել է երկաթագամ դռներ և փայտյա բացվող մասեր, որոնք հնարավորություն էին տալիս ցանկացած ժամանակ կամրջի ծայրային հատվածները հավաքել ու կամուրջը դարձնել անանցանելի:

Նշվածներից բացի, Անիում կան նաև տարբեր աստիճանի ավերված հնություններ և հուշարձաններ, որոնց ուսումնասիրությունը լրացրել է վաղեմի մայրաքաղաքի, Հայաստանի միջնադարյան մյուս խոշոր քաղաքների և, մասամբ, հարևան երկրների քաղաքների պատմության շատ հարցեր: Դրանցից կարելի է հիշատակել ս. Հովհաննես, Ապուղամրենց, Շուշան Պահլավանու (ս. Սարգիս), Շախմատային, Զաքարեի (ս. Աստվածածին), Քարիմանդինի, Հոռոմի, Աղբերկի (ս. Աստվածածին) եկեղեցիները, վիմափոր եկեղեցիները և տասնյակ վիմափոր ու սովորական մատուռները, Բարսեղի, Ավագի, Մխիթարի և այլոց հուշարձանները, Տիգրան Հոնենցի տապանատունը, Աղջկաբերդը, «Ստորգետնյա Անին», կիլիսյան պարիսպներն ու շինվածքների հետքերը, Մայր տաճարի ճանապարհին գտնվող ութանկյուն աշտարակի բեկորները, քաղաքի մուտքի մոտ գտնվող երկու աշտարակները (հաղթանակ կամարը) և այլն, և այլն:

Անիի հետ սերտորեն առնչված էին նրա շրջակայքում գտնվող Մաղաս ու Տիգնիս բերդերը և Տեկոր, Բագնայր, Հոռոմոս (Ղոշավանք ու հծկոնք վանքերը, բուն քաղաքի հնությունների ու հուշարձանների հետ կազմելով մի բարդ ու ճարտարապետական-պատմական առումով վերին աստիճանի հետաքրքիր համալիր, հուշարձանների ու հնությունների բնական մի վիթխարի թանգարան, որի ուսումնասիրությունը տակավին ավարտված չի կարելի համարել:

Բայց և այնպես Անին միջնադարյան Հայաստանի ամենալավ ուսումնասիրված քաղաքներից է: Անիի վերաբերյալ բազմազան տեղեկություններ են հաղորդել V—XVIII դարերի հայ շատ թե քիչ հայտնի գրեթե բոլոր պատմագիրները՝ սկսած Ղ. Փարպեցուց, վերջացրած Արրահամ Կրետացիով, չհաշված հիշատակարաններն ու մանր ժամանակագրությունները, որոնք

ևս սրարունակում են այդ կարգի մի շարք նյութեր ու հաղորդագրություններ: Քաղաքի առանձին հարցեր լուսաբանվում են պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդների (գործիքներ, իրեր, զարդեր, արհեստավորական արտադրանքի մնացորդներ, շենքերի ավերակներ և այլն) և վիմագիր արձանագրությունների հիման վրա: Անիի վերաբերյալ շատ են հիշատակություններն օտար աղբյուրներում՝ վրացական, բյուզանդական, արաբական, պարսկական պատմագիրների ու ժամանակագիրների երկերում:

Անիագիտության մեծագույն երախտավորը ակադեմիկոս Ն. Մառն է, որը 1892—1893 և 1904—1917 թթ. հնագիտական պեղումներ է կատարել քաղաքի ավերակներում, մանրակրկիտ ուսումնասիրել բոլոր կարգի սկզբնաղբյուրների հիշատակությունները և դրանց հիման վրա գրել «Անի» կապիտալ աշխատությունը, որն իր մեջ ամփոփում է քաղաքի համառոտ պատմությունն ու համակողմանի հնագիտությունը: Բայց ակադեմիկոս Մառը Անիի միայն սոսկ հետազոտողը չէ: Նա հանգանականություն հավաքված և իր հնագիտական արշավախմբին տրամադրված համեստ միջոցների հաշվին զգալի վերանորոգման աշխատանքներ է կատարել՝ որոշ հուշարձաններ պահպանելու համար: Անիում ստեղծվել էին թանգարաններ (Մանուշեի մզկիթում, հատուկ այդ նպատակի համար կառուցված շենքում և Մայր եկեղեցում), որտեղ կենտրոնացրել էին արշավախմբերի ընթացքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները: Նրա առաջարկով 1917 թ. ստեղծվեց Անիի գիտահետազոտական ինստիտուտը, բայց այդ նպատակի համար Պետրոգրադից Թբիլիսի ուղարկված նյութերը խառը իրադրության հետևանքով տեղ չհասան:

Այժմ վաղեմի մայրաքաղաքից 2—3 կմ արևմուտք գտնվող թուրքական Անի անշուք գյուղում ստեղծված է մի խղճուկ պանսիոնատ, որտեղ այցելում են զբոսաշրջիկներ ամենատարբեր երկրներից՝ Անիի ավերակները դիտելու համար, իսկ նրա հուշարձանների ու հնությունների պահպանման մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ամենազոր ժամանակը և մարդու ավերիչ ձեռքը անխնա ոչնչացնում են այդ անդուգական հնություններն ու հուշարձանները:

Հիշատակվում է նաև Արաբկիր ձևով: Անունը հավանաբար կապված է հնագույն Արաբրակնուա քաղաքի անվան հետ, որի մոտ էլ կառուցվել է այն: Քաղաքը տիրել են նաև արաբները, ոմանք նրա անունը կապում են թուրքերեն «արաբ» և «գեր» («գիր») բառերի հետ, որ նշանակում է արաբ մտած, կամ արաբ մտիր: Հայկական ժողովրդական ստուգաբանությանը Արաբկիր նշանակում է՝ առ ափին գետի: Հույները կոչել են Արապրասել: Աղբյուրներում տարբեր ժամանակներում համարվում է ամրոց, գյուղաքաղաք, քաղաք-ամրոց, բերդաքաղաք, քաղաք:

Գտնվում է Եփրատ գետի աջ կողմում, գետափից 14—15 կմ արևմուտք, Ակն և Խարբերդ քաղաքների միջև, Մալաթիայից մոտ 70 կմ հյուսիս: Քաղաքը փոխված է Անտիտավրոսյան լեռնաշղթայի ստորոտում, Ոսկեգետ (Արաբկիր, Բուլանիկ) գետի ակունքում, սարավանդի վրա: Դիրքը բարձր ու գեղատեսիլ է: Շրջակայքում տարածվում են արգավանդ դաշտեր: Ունի առողջարար օդ: Զրառատ է, բայց խմելու ջուրը սակավ է: Չմեռը տեղում է նոյեմբերից մինչև ապրիլի սկզբները: Ամառը շոգ է ու շոր: Հայտնի է իր մրգերով, հատկապես խաղողով: Արաբկիրի մոտակայքում կան արծաթի հանքեր:

Արաբկիրը հնում մտնում էր Փոքր Հայքի Երկրորդ՝ ըստ Հուստինիանոսի վարչական բաժանման (VI դ.) Երրորդ Հայքի մեջ: Նոր ժամանակներում այն Սեբաստիայի (նաև Խարբերդի) նահանգի Արաբկիր գավառի կենտրոնն էր: Իսկ Արաբկիր գավառը հիշատակվում է նաև թուրք պատմագիր Քյաթիբ Չելեբին:

Արաբկիրի հիմնադրումը, համենայն դեպս նրա վերակառուցումը, մեզ հասած վիճակում, վերագրվում է Վասպուրականի Արծրունի վերջին թագավոր Սենեքերիմին, որը 1021 կամ 1022 թվականին իր թագավորությունը Բյուզանդիային տալու դիմաց Սեբաստիայի հետ միասին ստացել էր նաև Արաբկիրի շրջանը: Հետագայում, դարեր շարունակ, Արաբկիրը նշանակալի առաջադիմություն չի ունեցել: Այն թուրքական տիրապետության տակ է անցել XV դարում, շարունակ մնալով իբրև խլճուկ մի գյուղաքաղաք:

Արևմտյան Հայաստանի մյուս տասնյակ քաղաքների նման

հակասական են նաև Արաբկիրի բնակչության քանակի մասին մեզ հասած վիճակագրական տվյալները: Համեմատաբար արժանահավատ կարելի է համարել ոչ թե թուրքական պաշտոնական, այլ անկողմնակալ հեղինակների ու պարբերական մամուլի հաղորդած տեղեկությունները, ըստ որոնց Արաբկիրը 1800—1830-ական թվականներին ուներ մոտ 15 հազար բնակիչ, որից 12 հազարը՝ հայեր, 1830—1850 թվականներին նրա բնակչության ընդհանուր քանակը մնացել էր գրեթե նույնը, բայց հայերի թիվը իջել էր մինչև 9 հազար մարդու: 1915 թվականի եղեռնից առաջ քաղաքի բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 20 հազար մարդու, որից 10 հազարը հայեր էին: Արևմտյան Հայաստանի մյուս հարյուրավոր բնակավայրերի հայության հետ միասին Արաբկիրի հայերը ևս երկու անգամ՝ 1895—96 և 1915 թթ. թուրքական ջարդարարների կողմից ենթարկվել են տեղահանման ու բնաջնջման, իսկ քաղաքի շատ թաղեր հիմնովին ավերվել: Տարագրված արաբկիրցիներից 800 հոգի 1922-ին նորից են վերադառնում և բնակություն հաստատում իրենց հարազատ քաղաքում, բայց, չդիմանալով քեմալականների բռնություններին, հեռանում են իրենց տունտեղից և գաղթում Սովետական Հայաստան: ՀՍՄՀ ներգաղթած արաբկիրցիները 1925 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման օրը, հանդիսավոր պայմաններում Երևանի մոտ հիմնադրել են Նոր Արաբկիր ավանը, որը 1929 թ. ուներ 1000 բնակիչ, իսկ 30 տարի հետո՝ 60000: Նոր Արաբկիրը տասնամյակներ առաջ ձուլվել է մայրաքաղաք Երևանի հետ՝ կազմելով նրա մի թաղամասը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտման տարում՝ 1945 թվականին, Արաբկիրն ուներ 6684 բնակիչ, որից մոտ 600-ը՝ հայ: Սակայն 1946 թվականից հետո այդտեղ մնացած հայերի մեծ մասը գաղթեց Սիրիա, Կ. Պոլիս, Մալաթիա և քաղաքում մնաց մոտ 200 հայ բնակիչ:

XIX—XX դարերում Արաբկիրն առաջին հերթին հայտնի էր իր կտավագործությամբ: XIX դարի կեսին այստեղ գործում էին 15 ջուլհակային, 9 մանածագործական և սփռոցի արտադրության 18 ձեռնարկություններ: Ինչպես կարելի է եզրակացնել իրագեկ հեղինակների վկայություններից, Արաբկիրի շործվածքները բարձր որակի էին և կարող էին մրցել Մերձավոր արևելքի ցանկացած քաղաքի գործվածքեղենի հետ: Գ. Սրվանձ-

տյանը վկայում է, որ այդ ժամանակների Արաբկիրում առանձնապես հայտնի էր Պողոս էֆենդի Տեր-Պետրոսյանի ձեռնարկությունը, որի գործվածքներն իրենց որակով համագոր էին Հալեպի և Նշանավոր այլ քաղաքների գործվածքներին:

Ջուլհակությունից և մանածագործությունից բացի, որոնք ամենաառաջնակարգն էին քաղաքի արհեստների շարքում, տարածված էին նաև ոսկերչությունը, մետաղագործությունը, պղնձագործությունը, օճառագործությունը, զինագործությունը:

Արաբկիրի առևտուրը բավական աշխույժ էր: Նա ուներ իր շուկան տասնյակ խանութներով ու կրպակներով: Հնում այստեղով էին անցնում Զիմարա—Մալաթիա, իսկ նոր ժամանակներում՝ Ակն—Մալաթիա ճանապարհները: Քաղաքն արտահանում էր գործվածքներ (գլխավորապես սավաններ և սփռոցներ), մետաքս, ինչպես և մրգեր:

Բնակիչների զգալի մասը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ՝ բամբակի, հացահատիկների, պտղատու այգիների մշակությամբ, շերամապահությամբ:

Տնտեսական վատթար պայմանների և թուրքական իշխանությունների ծանր հարկային քաղաքականության հետևանքով Արաբկիրում նույնպես տարածված էր պանդխտությունը. մի կտոր հաց վաստակելու համար շատ արաբկիրցիներ հարկադրված էին թողնել իրենց տունուտեղը և աշխատանք փնտրել զանազան քաղաքներում: Ընդորում պանդխտում էին գրեթե միայն հայերը՝ հայ արհեստավորներն ու սևագործները:

Արաբկիրը կառուցված է ամֆիթատրոնի ձևով: Լեռնալանջի վրա շարքերով ձգվում են նրա հարյուրավոր տները, որոնք քարակերտ են, 2—3 հարկանի, տափակ կտուրներով, շրջապատված պարտեզներով: Նրա հիշատակության արժանի հուշարձաններն ու հուշարձանները սահմանափակվում են հին բերդի ավերակներով, եկեղեցիներով և մի քանի մզկիթներով: Բերդը, ինչպես ասվեց, հավանաբար կառուցվել էր XI դարի առաջին կեսին այստեղ տեղափոխված Վասպուրականի Արծրունի իշխանների կողմից: Նրա ավերակները՝ պարիսպների և մյուս կառույցների մնացորդները, պահպանվել էին մինչև մեր օրերը: Քալսի եկեղեցիները XIX դարում և XX-ի սկզբում թվով 7 էին, որոնքից 4-ը լուսավորչական էին, 2-ը՝ բողոքական, իսկ մեկը՝ կաթոլիկական: Լուսավորչական եկեղեցիները կոչվում էին ս. Աստվածածին, որը Արաբկիրի գլխավոր եկեղեցին էր, ս. Հակոբ, ս. Գևորգ,

ս. Լուսավորիչ: Դրանցից բացի, քաղաքն ուներ մի ամբողջ շարք ուխտավայրեր՝ ս. Սարգիս, ս. Գևորգ, ս. Թագուհի, Կաթն աղբյուր, Մակբար և այլն: Արաբկիրի շրջակայքում նկատվում են զանազան հուշարձանների և բնակավայրերի հետքեր:

XIX և XX դդ. Արաբկիրն ուներ բավական աշխույժ մշակութային կյանք: Հայերն այստեղ ունեին 13 դպրոց՝ Մայր վարժարան, ս. Թարգմանչաց, Զարուհյան և այլն, որոնց աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 1000-ի, կաթոլիկ հայերն ունեին մեկ վարժարան՝ ս. Փրկիչ կոչված իրենց եկեղեցուն կից, իսկ Երկու վարժարան ունեին բողոքական հայերը, որոնք նույնպես գործում էին եկեղեցիներին կից: Արաբկիրն ուներ իր առաջնորդարանը, որը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում և որի իրավասությունն էին ենթակա լուսավորչական եկեղեցիներին կից գործող վարժարանները:

Արաբկիրը հայ գրչության կենտրոններից է: Այստեղ XV—XVII դարերում գրվել են մի քանի ձեռագրեր, որոնցից մեկը հայտնի են 1446 թ. ընդօրինակված մի ձառոց և նախատուր քահանայի 1640 թ. գրած Մաշտոցը:

Տարագիր արաբկիրցիները ԱՄՆ-ում, Բրիչուսթըր քաղաքում հիմնել են «Ուսումնասիրաց ընկերություն Արաբկիրի» միությունը, որն իր մասնաճյուղերն ունի ԱՄՆ-ի մոտ 20 քաղաքներում: 1925 թ. հրատարակվում է Միության «Նոր Արաբկիր» անունով պաշտոնական թերթը:

Արաբկիրում են ծնվել բառարանագիր Թադևոս Աստվածատուրյանը (1831—1906), բանասեր, թարգմանիչ Դավիթ Բեկը (ծնված 1870թ.), սովետահայ ականավոր բանաստեղծ Վահագն Դավթյանը (1922թ.) և հայ մշակույթի այլ գործիչներ:

Ա Ր Գ Ա Հ Ա Ն

Արդահանը արևմտահայերեն տառադարձությամբ գրվել է Արտահան ձևով և կոչվել է նաև Քաջաց քաղաք, Քաջաց բերդ: Այն իր բազմադարյան պատմության ընթացքում գրեթե միշտ եղել է գավառական տիպի քաղաք, համեմատաբար սակավ բնակչությամբ: Այդ է պատճառը, որ հաճախ հիշատակվում է նաև իբրև քաղաքավան, ավան, բերդավան, գյուղաքաղաք:

Գտնվում է Կուրի վերին հոսանքի շրջանում, Արդահանի սարահարթում: Շրջապատված է կաղնիների անտառով: Քաղաքից հարավ կա մի արհեստական լճակ, որը դժվար է ասել, թե երբ է կառուցվել: Կլիման ցուրտ է, ձմեռը տևում է 7—8 ամիս և տեղում է առատ ձյուն: Զրառատ է: Քաղաքը երկու մասի է բաժանված Կուր գետով:

Հնում Արդահանը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի համանուն գավառի կենտրոնն էր, հետագայում մտնում էր էրզրումի նահանգի մեջ, իսկ 1878 թվականից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը՝ Կարսի մարզի Արդահանի օկրուգի կենտրոնն էր:

Արդահանի բնակչության քանակի վերաբերյալ շատ թե քիչ արժանահավատ տվյալները վերաբերում էին XIX—XX դարերին: 1828—29թթ. Արդահանում կար 400 ընտանիք, մեծ մասը հայեր: XIX դարի վերջերին քաղաքի ընտանիքների թիվը հասնում էր 650-ի, որից 380-ը հայեր, իսկ մնացածը ռուսներ, հույներ, թուրքեր և այլք: 1897-ին նրա բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 4000 մարդու, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 4113 մարդու, որից 2063-ը՝ հայեր: Քաղաքը ռուսների կողմից 1829 թվականին ազատագրվելու ժամանակ նրա բնակիչներից շատերը, գերազանցապես հայերը, գաղթել և բնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում:

Արդահանում հայերը բնակվում էին քաղաքի նոր թաղում, իսկ ռուսները (մոլոկաններ), թուրքերը և մասամբ հույները՝ գերազանցապես հին թաղում:

Հայերի հիմնական զբաղմունքներն էին առևտուրն ու արհեստները՝ դարբնությունը, պղնձագործությունը, հյուսնությունը, ջուլհակությունը և այլն: Մեծ թվով բնակիչներ զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ՝ երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ: Այստեղ XX դարի սկզբներին կային 5 ոչ մեծ գործարան ու ֆաբրիկա՝ աղյուսագործական, կաշեգործական, տեքստիլ ձեռնարկություններ: Այդ նույն ժամանակներում քաղաքում կային մոտավորապես 150 արհեստանոց, խանութ ու կրպակ:

Արդահանի պատմական հուշարձաններից ու հույժություններից

ուշադրության արժանի են բերդը, եկեղեցիները, Կուրի վրայի կամուրջները, շրջակայքի ամրոցների մնացորդները և ռուս-թուրքական 1877—78 թթ. պատերազմում զոհված զինվորականների նվիրված հուշարձանը:

Բերդը գտնվում է պարսպապատ քաղաքի կենտրոնում, բարձր ու դժվարամատչելի ժայռաբլրի վրա: Դրա կառուցման ժամանակը հայտնի չէ: Միայն կարելի է պնդել, որ գոյություն ունեւ հին ժամանակներից և վերափոխվել, ավելի էր ամրացվել Բագրատունիների օրոք: Մինչև նոր ժամանակները կանգուն էին նրա պաշտպանական պարիսպներն ու բուրգերը:

Արդահանի բերդը գրավում է եռանկյունաձև տարածություն, որի երկարությունը («ներքնածիգը») հասնում է մոտավորապես 170 մետրի: Պարիսպները կառուցված են որձաքարի մեծ կոշտերից, իսկ բուրգերն ու դռների կամարները՝ սրբատաշ քարից և աղյուսից: Բագրատունիներից հետո՝ XI դարում, Արդահանի բերդը գրավել են վրաց Բագրատունիները, հետագայում մի քանի անգամ անցել է ձեռքից ձեռք, իսկ XVI դարում, Սուլեյման 1-ինի օրոք նվաճվել օսմանյան թուրքերի կողմից: Բերդն ուներ մի քանի դռներ: Նրա արևմտյան դռան վրա քանդակված է Բագրատունիների զինանշանը՝ առյուծ, իսկ ներսում կան վիմագիր զանազան արձանագրություններ ու խաչքարեր: Բերդում կային մղկիթ, որը XIX դարում կիսավեր վիճակում էր, բաղնիք, զանազան շինություններ ու քարակերտ աստիճաններ: 1828—29թթ. և 1877—1878 թվականներին, ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ, Արդահանի բերդը երկու անգամ ազատագրվում է թուրքական լծից, բայց հետագայում այն նորից է անցել թուրքերին: Ներկայումս կիսակործան է, բայց դիտողի վրա, այնուամենայնիվ, թողնում է մեծ տպավորություն:

Արդահանի հայկական եկեղեցիները թվով երկուսն էին, որոնք հին էին և կոչվում էին ս. Աստվածածին ու ս. Գևորգ: Դրանք կանգուն էին և գործում էին մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Քաղաքի հին և նոր թաղերը իրար հետ կապվում էին Կուրի վրա գցված երկաթե երկու մեծ կամուրջներով, որոնք կառուցվել էին XIX դարում:

Արդահանն ընդհանրապես բարեկարգ քաղաք չի եղել: Նրա բնակելի շենքերը գաճաճ էին ու անշուք: Այստեղ 1892 թվականին տեղի է ունեցել մեծ հրդեհ, որի հետևանքով ոչնչացել

4 «Մատարանասիրական հանդես», Երևան, 1974, №4, էջ 149:

են բավական քանակությամբ շենքեր, իսկ թուրքական կառավարությունը հայերին արգելում էր նոր շենքեր կառուցել հենցիկ տեղում: Քաղաքի նոր թաղը փաստորեն ծնունդ էր առել այդ աղետաբեր հրդեհից հետո: Նոր թաղում էին գտնվում փոստահանոցներն ու բանկի շենքերը, շուկան, դպրոցները և այլ կառույցներ ու հիմնարկներ:

Քաղաքն ուներ երկդասյան և հայոց ծխական դպրոցներ: Այստեղ XIX դարի վերջին և XX-ի սկզբին գործում էր թատերական ինքնագործ խումբ: Արդահանում է ծնվել ՀՄՄԶ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ մեխանիկ Բ. Լ. Աբրահամյանը:

Ներկայումս Արդահանը գավառական փոքր քաղաք է, համանուն գավառակի (կապաչի) կենտրոնը: 1960 թ. նա ուներ 7228 բնակիչ՝ թուրքեր և քրդեր: Քաղաքում գործում են կաշվի, կոշիկի, բրդյա տեքստիլի և գյուղատնտեսական գործիքների արտադրության փոքրիկ ձեռնարկություններ, որոնք սովորական արհեստանոցներից շատ քիչ են տարբերվում:

ԱՐԳՎԻՆ

Արևմտահայ տառադարձությամբ՝ Արտվին: Կոչվել է նաև Լիվանա (Լիվանե), Բնուլթով գավառական տիպի քաղաք էր, բայց պաշտոնապես համարվել է նաև գյուղ:

Գտնվում է ճորոխ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին, Բաթումից հարավ, այնտեղից եկող ճանապարհի վրա: Բարձրությունը ծովի մակարդակից մոտ 400 մետր է (1284 ոտնաչափ): Փոխած է գեղատեսիլ լեռնալանջի վրա, շրջապատված անտառապատ տարածքներով: Ամբողջապես թաղված է կանաչի մեջ: Երջակայքում կան ընդարձակ բարեբեր հողեր:

Հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Տայոց աշխարհի Ճակք գավառի մեջ և համարվում էր վերջինիս կենտրոնը: Այն հաճախ հիշատակվում է նաև իբրև Եզր աշխարհի Հիգազ գավառի քաղաք: XVI—XIX դարերում Ախալցխայի փառալուստյան Արգվինի գավառի (սանջակի), իսկ Ռուսաստանին միացնելուց հետո՝ Բաթումի մարզի Արգվինի օկրուգի կենտրոնն էր: Ներկայումս Թուրքիայի Արգվինի նահանգի (վիլայեթի) կենտրոնն է:

1970 թվականի մարդահամարի համաձայն, Արգվինի նահանգն ուներ ընդամենը 225,9 հազար բնակիչ:

IX—XI դարերում Արգվինը մտնում էր Բագրատունիների իշխանության, XI—XIII դարերում՝ Վրաց Բագրատունիների թագավորության մեջ: XIII դարի 30-ական թվականներին գրավել են մոնղոլ-թաթարները, իսկ 1555 թվականին՝ օսմանյան թուրքերը: Արգվինը Բաթումի մարզի հետ միասին Ռուսաստանին էր միացվել ռուս-թուրքական 1877—78 թվականների պատերազմի ժամանակ՝ մտնելով նախ իբրև օկրուգի կենտրոն Բաթումի մարզի, ապա՝ գավառական քաղաք՝ Քութուխի նահանգի մեջ: Քաղաքը նորից Թուրքիային է անցել 1921 թվականից:

Արգվինի նոր ժամանակների բնակչության թվի (և մասամբ ազգային կազմի) վերաբերյալ եղած տվյալները խիստ հակասական են: Համեմատաբար արժանահավատ կարելի է համարել ոչ պաշտոնական աղբյուրների հաղորդած այն տվյալները. բնտորոնց քաղաքը 1870 թ. ուներ 750 տուն հայ բնակիչ և գրեթե նույնքան էլ թուրքեր ու ալլաղգիներ: 1889 թ. հայերի թիվը հասնում էր 6500 մարդու, իսկ թուրքերինը՝ ընդամենը 1300: XX դարի սկզբին նրա ամբողջ բնակչությունը 8000 շունչ էր, որից մոտ 7000-ը՝ հայեր⁵: 1921 թվականին, երբ Արգվինը նորից անցավ Թուրքիային, նրա հայ բնակիչները գաղթեցին և վերաբնակեցվեցին Վրաստանում, Աբխազիայում և Սովետական Հայաստանում: 1965 թվականի տվյալներով Արգվինի բնակչության թիվը 9800 մարդուց չէր անցնում:

Գյուղատնտեսական զբաղմունքներն Արգվինում քաղաքի ամբողջ տնտեսության մեջ ունենին կարևոր նշանակություն: Ըբաղվում էին այգեգործությամբ և մասամբ երկրագործությամբ: Ամենատարածված զբաղմունքներից էր ձիթապտղի մշակությունը, որի բերքի մեծագույն մասն արտահանվում էր: Հայերը գերազանցապես զբաղվում էին արհեստներով ու առևտրով: Ամենատարածված արհեստներից էին մանածագործությունն ու չուլհակությունը, փայտամշակումը՝ չյունությունն ու ատաղձագործությունը: Արտագրում էին մետաքս և բամբակե գույնըղ-դույն կտավներ: Արգվինից արտահանվող ապրանքների մեջ ձիթապտղից բացի կարևոր էին նաև փայտանյութը և ձեռագործ

⁵ «Լուսա» հանդես, 1999, գիրք Բ, էջ 188—189, Տեր-Հակոբյան, Հայ աշխարհագրության դասագիրք, 1881, էջ 173:

գործվածքեղենը: Քաղաքի ներքին առևտուրը գրեթե բացառապես մանրածախ էր և կենտրոնացած էր միակ շուկա-հրապարակում, որտեղ կային մի քանի տասնյակ կրպակներ ու արհեստանոցներ:

Արդվինի շուրջը եղած պարիսպների և բազմաթիվ շինությունների ավերակները ցույց են տալիս, որ նա միջնադարում եղել է վաճառաշահ քաղաք և անշքացել է հետագայում՝ մոնղոլական, թուրքմենական և թուրքական տիրապետության շրջանում: Քաղաքն ընդհանրապես փոխված է մեծ տարածության վրա. Ճորոխի ափով այն ձգվում է ավելի քան 5 կմ երկարությամբ: Տները դրսից և ներսից սպիտակ են, կղմինդրածածկ: Պահպանված են Թամար թագուհու ժամանակներին վերագրվող միջնադարյան բերդի ավերակները: Այդ բերդը գտնվում է ուղղակի Ճորոխի ափին՝ ուղղահայաց վեր խոյացած ժայռի վրա: XX դարի սկզբներին ուներ 5 եկեղեցի և նույնքան էլ մզկիթ: Եկեղեցիները կրում էին ս. Աստվածածին, Պողոս-Պետրոս, Գր. Լուսավորիչ ս. Խաչ և առաքելական ս. Աստվածածին անունները: Յուրաքանչյուր եկեղեցուն կից XIX դ. վերջերին և XX-ի սկզբներին կար դպրոց, որոնցից բացի քաղաքում գործում էր նաև մի վարժարան, որը 1870-ական թվականներին ուներ շուրջ 100 աշակերտ:

Արդվինում են ծնվել ականավոր մի շարք գործիչներ և արվեստագետներ՝ կուսակցական-պետական գործիչ, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի առաջին՝ բարտուղար Յա. Ն. Զարոբյանը (1908—1980 թթ.), բանասեր, պատմա-ան, ձեռագրագետ Ներսես (Գաբրիել) Հակոբի Ակինյանը (1883—1963), ժողովրդական նկարիչ Մ. Գ. Գյուրջյանը և ուրիշներ:

Ա Ր Ծ Կ Ե

Արծկեն գտնվում է Վանա լճի հյուսիսային ափին, մի փոքրիկ կղզու դիմաց գտնվող Արծկե հրվանդանի վրա, որը լճի ջրերը բարձրանալիս նույնպես վերածվում էր կղզու: Նավահանգիստ էր և գտնվում էր լճափերով ղեպի Խլաթ ու Բաղեշ (Բիթլիս) տանող ճանապարհի վրա:

Արծկեն հիշատակվում է դեռևս ուրարտական արձանագրություններում՝ Զրուանի անունով: Այստեղ պահպանվել է ուրարտական Ռուսա II թագավորի սեպագիր արձանագրություններից

մեկը: Հնագույն ժամանակներում հավանաբար այն եղել է ամրացված կետ՝ բերդաքաղաք: Հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է V դարից: Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին և Ստեփանոս Ասողիկը այն հիշատակում են որպես գյուղ, ոմանք կոչում են՝ ավան, իսկ մնացած մատենագիրները, որոնց թվում և արաբական աղբյուրները՝ համարում են քաղաք:

Արծկեի քաղաքական պատմության ընթացքը նման է Արճեշի պատմությանը: Այստեղ տեղի են ունեցել մի շարք քաղաքական իրադարձություններ, որոնք հետևանք էին երկրում տեղի ունեցող դեպքերի: Մինչև օտար տիրապետության տակ անցնելը, ավելի ճիշտ՝ մինչև արաբական նվաճումները, Արծկեն պատկանում էր մերթ Գնունիներին, մերթ էլ՝ Բզունիներին և վարչականորեն մտնում էր Տուրուբերանի Բզունիք գավառի մեջ: Արաբներն իրենց առաջին արշավանքների ժամանակ, VII դարի կեսերին, գրավում են Արծկեն և այն կոչում Դար ալ-Ջավազ, որից էլ ծագել է նրա այժմյան՝ Ալջավազ կամ Աղելջևազ (Աղիլջևազ) անունը: XI դարի սկզբներին քաղաքն անցնում է Բյուզանդիայի տիրապետության տակ, 1054 թվականին գրավում են սելջուկ թուրքերը, 1100 թվականին տիրում են Շահարմենները, 1207 թ.՝ էյուբյանները, իսկ 1244-ին՝ մոնղոլները: Արծկեն մեծ հարված է ստացել Շահ-Աբաս 1-ին շահի 1603—1604թթ. արշավանքի ժամանակ: Աղբյուրների վկայությամբ, պարսկական բանակը, գրավելով Արծկեն, այն մատնում է հրի ու սրի, ավերում տներն ու մյուս շենքերը:

Հին Արծկեն Վանա լճի մակարդակի բարձրացման հետևանքով ջրածածկ է եղել X—XII դարերից: Այն ամուր բերդաքաղաք էր, կրկնակի պարիսպներով պատած, և երկար ժամանակ իր գոյությունը պահպանում էր կղզու վերածված մի փոքրիկ ցամաքամասի վրա: Ունեցել է երկու ամրոց՝ մեկը լեռան ստորոտում, որ ամբողջապես ծածկված է ջրով, իսկ մյուսը լեռան գագաթին, որ կանգուն է, բայց ամայի: Նույնիսկ XX դարի սկզբներին դեռևս նշմարվում էին ջրի մեջ անցած աշտարակների և եկեղեցիների գմբեթների ծայրերը: Այն լիովին ամայացել է XVII—XIX դարերում:

Հին Արծկեի փոխարեն, լճափի ավելի բարձրագիր մասում ժամանակի ընթացքում կառուցում են նոր Արծկեն, որը XVII—XVIII դարերում Վանի նահանգի (վիլայեթ) Ալջավազ գավառի (սանջակ) կենտրոնն էր: Ալջավազը բավական ընդարձակ տա-

բաժնեթյուն գրավող, արգավանդ հողերով հայտնի գավառներից էր, որ XIX դարի երկրորդ կեսում ուներ 140 գյուղ 30000 բնակիչներով, որից 25000-ը հայեր, 30 եկեղեցի, 10-ից ավելի տարրական կրթարաններ: Նոր Արծկեն շրջապատված է ծառաստաններով ու այգիներով:

Արծկեում XIV—XV դարերում բնակություն էին հաստատել նաև որոշ թվով քրդեր: Սակայն մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը նրա բնակչության մեծ մասը կազմում էին հայերը: XX դարի սկզբներին Արծկեի բնակչության թիվը հասնում էր 2460 մարդու, որից 1340-ը հայեր էին, իսկ մնացածը քրդեր, թուրքեր և հրեաներ: Նրա հայ բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ, արհեստներով, առևտրով և մասամբ երկանաքարի հանքի թով ու ձկնորսությամբ: 1915 թվականին նրա հայ բնակչության մի մասը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին, իսկ մյուս մասը տեղահանվեց ու տարագրվեց զանազան տեղեր:

Արծկեն ուներ երկու եկեղեցի՝ ս. Աստվածածին և ս. Սարգիս: Նրա հյուսիսային կողմում, Սիփան լեռան լանջին էր գտնվում Երաշխավոր կամ Աքանչիա գործ վանքը, որի ավերակները պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Ինչպես Մասիսի, Առնոսի, Արտոսի, Բյուրակնի, այնպես էլ Սիփանի հետ մեր ժողովուրդը կապել է զանազան ավանդություններ ու առասպելներ: Արծկեն փաստորեն տեղագրված է Սիփանի հարավային փեշերին և, իզուր չէ, որ արծկեցիներն այն համարել են իրենց «սեփական» լեռը և մի շարք ավանդություններ հյուսել զրա շուրջը: Դրանցից մեկի համաձայն, երբ Նոյի տապանը ջրի երեսին խաղալիք դարձած մոտենում է Սիփանի կատարին՝ վերջինս իբր բացականչում է. «Գնա ի Մասիս, որ բարձր է քան դիս»:

Արծկեն նշանակալի հետք է թողել հայ մշակութի պատմության մեջ: XV դարում այն գրչության կենտրոն էր, որտեղ ընդօրինակվել են տարբեր բովանդակությամբ մի շարք ձեռագրեր՝ հիմնականում ավետարաններ: Արծկեում են ծնվել XV դարի հայտնի պատմագիր և եկեղեցական գործիչ Թովմա Մեծորեցին՝ «Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ և յաշորդաց իւրոց» աշխատության հեղինակը և ամենայն հայոց կաթողիկոսի աթոռը էջմիածնում հաստատելու անցքերին եռանդուն մասնակիցը, զրիչ, երգիչ և բանաստեղծ Նետրարենցը՝ Արծկեի եպիսկոպոսը: XV դարում Արծկեում է ապրել ու ստեղծագործել ժամանակագիր

Մովսես Արծկեցին, որի գրչին պատկանող լավագույն տարեգրության հեղինակային ձեռագիր-բնագիրը ժամանակին գտնվել է Բաղևշի (Բիթլիս) Ամրոզու վանքի մի ձեռագիր գանձարանում:

Ա Ր Ծ Ն

Արծնը գտնվում էր Բարձր Հայք կոչված աշխարհի (նահանգ) Կարին գավառում, Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքում, այժմյան էրզրումի շրջանում, որ այնքան հայտնի է իր բնական հարստություններով (նավթ, քարածուխ, երկաթ. հանքային ջրեր) և արգավանդ հողերով:

Հայաստանում հիշատակվում են Արծն կամ Արզն արմատով մի քանի տեղանուններ: Դրանցից են Վանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող Արծկե (թուրքերեն Ադելչևազ) քաղաքը, պատմական Հայաստանի Աղձնիք աշխարհի Արզն կամ Արզանան գավառը համանուն քաղաքով, Մովետական Հայաստանի առողջարան Արզնին, Արածանի գետը և այլն: Ամենայն հավանականությամբ այդ անունը կապված է հնագույն որևէ ցեղի կամ ցեղամբի անվան հետ:

Արծնի տեղում հնագույն ժամանակներից ի վեր գոյություն է ունեցել սովորական բնակավայր, որը քաղաքի է վերածվել միայն X դարից, երբ Հայաստանում վերելք էին ապրում արհեստագործությունն ու առևտուրը, և նախկին տասնյակ ավաններ ու գյուղաքաղաքներ վերածվում էին մարդաշատ քաղաքների:

Արծնը գտնվում էր Եփրատի աջ ափին, Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող քարավանային այն ճանապարհի վրա, որ գալիս էր Պարսկաստանից և Դվինով ու Անիով ձգվում մինչև Սև ծովի հարավային նավահանգիստները: XI դարի առաջին կեսում իր զարգացման գագաթնակետին հասած այդ քաղաքի մասին վկայություններ ունեն ոչ միայն հայ, այլև բյուզանդական ու արաբական մատենագիրները, որոնք հիացմունքով են խոսում զրա մարդաշատության, վաճառաշահության և անբավ հարստությունների մասին: XI դարի հայ պատմագիր Արիստակես Լաստիվերտցին իր հայրենի քաղաք Արծնը համարում է «մեծանիստ» ու «շահաստան», Մատթեոս Ուռհայեցին (XII դ.) այն կոչում է «հռչակավոր» ու «բազմամբոխ», իսկ Սմբատ Գունդստաբլը

վկայում է, թե այն «լի էր բազմամարդությամբ ու գանձով»։ Քյուզանդացի պատմագիրներ Հովհաննես Սկիլիցեսի ու Կեղրենոսի վկայությամբ, սելջուկների կողմից 1049 թվականին քաղաքը գրավելու ժամանակ միայն սպանվածների թիվը հասնում էր 150 հազար մարդու, իսկ արաբական մատենագիր Իբն ալ Ասիրը հաղորդում է, որ քաղաքից վերցված ավարը այնքան շատ է եղել, որ 10 հազար սայլով հագիվ են տարել։

Արծնը իր բնույթով բավական տարբերվում էր սովորական ֆեոդալական քաղաքներից։ Այն պարիսպներ չունեւր և որոշ առումով, այսպես կոչված, «ազատ» քաղաք էր, արհեստագործութայն ու առևտրի խոշորագույն կենտրոն, որ փոխված էր ընդարձակ տարածության վրա։ Աղբյուրների ու հնագիտական նյութերի բացակայության պատճառով անհնար է ստույգ որևէ խոսք ասել այդ մեծանիստ ու ծաղկուն քաղաքի թաղամասերի, ճարտարապետական կոթողների, արհեստների տեսակների, կոմունալ պայմանների և քաղաքը բնութագրող մյուս հարցերի վերաբերյալ։ Սակայն ընդհանուր վկայությունները և անուղղակի փաստերը գալիս են ասելու, որ Արծնը իր մեծության ու փարթամության համապատասխան ունեցել է հարյուրավոր ճարտարապետական կոթողներ, ժամանակի պահանջներին համապատասխանող կոմունալ պայմաններ, տասնյակների հասնող արհեստներ, ներքին ու արտաքին աշխույժ առևտուր, ծավալուն քաղաքաշինություն։ Ուսման համար վկայությամբ միայն նրա եկեղեցիների թիվը հասնում էր 800-ի։ Արծնը անհամեմատ ավելի արագ էր զարգանում, քան իր հարևանը՝ Թեոդոսուպոլիս (Կարին) բերդաքաղաքը, որին Արծնի բնակիչները անվանում էին Արզն Ռում, այսինքն՝ ռումների (հույների) Արզն, դրանից էլ մնացել է Կարին-Թեոդոսուպոլիս մյուս՝ Արզում (էրզրում) անունը։

Սակայն միջնադարյան Հայաստանի այդ վաճառաշահ քաղաքի պատմությունն անհամեմատ կարճ է եղել։ Իբրև հարուստ, բազմամարդ և միաժամանակ անպարիսպ քաղաք, այն իր վրա է գրավում XI դարի 40-ական թվականներից Հայաստանը պարբերաբար ավերող սելջուկյան հորդանների ուշադրությունը։ Վերջիններս 1049 թվականի արշավանքի ընթացքում մի շարք այլ բնակավայրեր գրավելուց ու հիմնահատակ ավերելուց հետո, մեծ ամբոխ կազմած, հարձակվում են Արծնի վրա։ Բնակչությունը մոտ մեկ շաբաթ հերոսաբար պաշտպանվում է։ Անպա-

րիսպ քաղաքը, Թեոդոսուպոլիս բյուզանդական կայսրոսի կողմից օգնություն չստանալու պատճառով, ի վերջո, տեղի է տալիս։ Գազազած թշնամին, կոտրելով պաշտպանվողների դիմադրությունը, գրավում է քաղաքը և այն հիմնահատակ կործանում։ Բնակչության մեծագույն մասը սրի է քաշվում, իսկ մի կերպ փրկվածները ապաստան են գտնում հարևան Թեոդոսուպոլիս-կարինում ու այլ բնակավայրերում։

Դրանից հետո Արծնը այլևս չի վերականգնվել և, իբրև քաղաք, իսպառ վերացել է քարտեզի վրայից։ Վաղեմի քաղաքի տեղում նոր ժամանակներում հիշատակվում է Խարարզ (== թրք. խարաբա՝ ավերակ + Արզն՝ Արծն) անունով գյուղը, որի XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին ունեցած մոտ 1000 բնակիչներից ավելի քան 800-ը հայեր էին։ Նրանց մեծագույն մասը ոչնչացավ 1915 թ. երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության ժամանակ, իսկ մի կերպ փրկվածները գաղթեցին տարբեր երկրներ։ Ականատեսների վկայությամբ մինչև մեր դարի սկիզբները Խարարզ գյուղի մոտ դեռևս նշմարվում էին միջնադարյան Արծն քաղաքի ընդարձակ ավերակները։

Ա Ր Ղ Ա Ն Ա.—Մ Ա Գ Ե Ն

Հնում, հայկական աղբյուրներում, սովորաբար կոչվել է Արկնի, Արդնի, Արդանա, իսկ այժմ՝ Մադեն, Հին Արդանա։ Համարվել է բերդ, ավանաբերդ, գյուղաքաղաք, քաղաք։

Գտնվում է Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներից մեկի՝ Արդանա գետի (Աղանա-սու) աջ ափին, Խարբերդ—Դիարբեքի ճանապարհին, Դիարբեքից մոտ 55 կմ հյուսիս արևմուտք, ծովի մակարդակից 1235 մ բարձրությամբ սարավանդի վրա։ Նախկինում շրջակայքն ամբողջովին պատած էր խիտ անտառներով, որոնք շարունակ կտրտվել են պղինձ ձուլելու համար փայտածուխ ստանալու նպատակով։ Քաղաքի հարավարևմտյան կողմում կան պղինձի հարուստ հանքավայրեր, որոնք հայտնի են և շահագործման են ենթարկվել տակավին ուրարտական ժամանակներից։ Այժմ էլ դրանց պաշարները չեն սպառվել և արդյունահանումը շարունակվում է։ Պղինձի բացի նույն հանքավայրերում կան նաև ոսկի և արծաթ։

Հնում, ինչպես ասվեց, բերդ էր և կոչվում էր Արկնի՝ մտնե-

րեդարյան ժամանակներում: Նրա տարածքում հայտնաբերվել են բարեդարյան գործիքներ, բրոնզի դարի խեցեղեն:

Արճեշը միջին դարերում գավառի կենտրոն էր: Այն մտնում էր Տուրուբերան աշխարհի մեջ և ըստ ոմանց գտնվում էր Ադի-հովիտ գավառում (որ հայտնի է նաև Քաջբերունիք անունով), իսկ ըստ ուրիշների՝ Ապահունիքում: Պատկանում էր Գնունի-ների նախարարական տանը, իսկ 1000 թվականից՝ Արծրունի-ներին: Երբեմն Վանա լիճը կոչվել է Արճեշի անունով:

Հայ մատենագրության մեջ Արճեշը հիշատակվում է VII դարից: Նրա մասին բավական հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն հայ, այլև արաբական մատենագիրները:

Արճեշի քաղաքական պատմությունն ունեցել է շատ ելևէջ-ներ: Քաղաքի քաղաքական պատմության առաջին կարևոր իրա-դարձությունը դրա գրավումն էր բյուզանդական շերակ կայսեր (610—641) կողմից: Հիշատակությունների համաձայն, կայսրին հաջողվել էր քաղաքը գրավել միայն նրկարատև պաշարումից հետո: Քաղաքացիներն ու կայազորը համառ դիմադրություն են ցույց տվել կայսերական բանակին, բայց վերջիվերջո տեղի են տվել: Քաղաք մտած բյուզանդական զորքը ավերել ու կողոպ-տել է այն:

VII դարի կեսերին Արճեշը բյուզանդիացիներից գրավում են արաբները, որոնք այն դարձնում են իրենց ամրացված կետերից մեկը, այստեղ զետեղելով բավական մեծաքանակ կայազոր: Սակայն այդ բոլորովին չի խանգարել տեղի հայությանը մաս-նակցելու արաբական լծի դեմ ուղղված 772—775 թթ. ժողո-վրդական ազատագրական ապստամբությանը: 775 թվականին Արճեշի մոտ տեղի է ունեցել այրուհասեղ ճակատամարտ արա-բական 30-հազարանոց բանակի և հայ ապստամբների միջև: Հայերը կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել, բայց թվական մեծ գերակշռություն ունեցող թշնամին ճակատամարտից դուրս է եկել հաղթանակով: Ապստամբները պարտվել են՝ տալով 1500 զոհ:

Արճեշը խալիֆայության տիրապետության տակ մնում է մինչև XI դարի առաջին քառորդի վերջերը: 1021 թվականին այն նորից է գրավվում Բյուզանդական կայսրության կողմից: Սա-կայն կայսրության կազմում այս անգամ Արճեշը մնում է ըն-դամենը 32—33 տարի: Սելջուկները դեպի Հայաստան կատա-րած իրենց երրորդ արշավանքի ժամանակ՝ Տուղրիլ սուլթանի

հրամանատարությամբ 1054 թվականին 8 օր տևած պաշարու-մից հետո գրավում ու ավերում են այն:

Սելջուկյան կայսրության մասնատումից հետո, Արճեշը նախ (1110 թ.) մտնում է Շահարմենների սուլթանության, ապա (1208 թ.) էյուբյանների էմիրության մեջ մինչև մոնղոլական լծի հաստատումը (1244 թ.):

Թշնամական հարձակումներից բացի, Արճեշը մի քանի ան-գամ ավերվել է կործանիչ երկրաշարժերից: Քաղաքին առանձ-նապես մեծ վնասներ են պատճառել 1276 և 1715 թվականներին տեղի ունեցած երկրաշարժերը, որոնց հետևանքով փլվել են բազմաթիվ շենքեր և զոհվել բավական թվով մարդիկ:

X—XIII դարերի համեմատությամբ, հետագայում Արճեշն ընդհանուր առմամբ ավելի անշուք էր և ավելի սակավամարդ: XVIII դարի երկրորդ կեսից, Վանա լճի մակարդակի բարձրաց-ման հետևանքով հին Արճեշն աստիճանաբար անցնում է ջրի տակ և XIX դարի երկրորդ կեսից այլևս չէին երևում նրա շեն-քերը՝ եկեղեցիները, բնակելի տները և մյուս կառույցները: Միայն խիստ ալեկոծությունների ժամանակ, երբ լճի ալիքները նահանջում էին դեպի խորքերը, հազիվ նշմարվում էին նրա պաշտպանական պարիսպների ու դրանց աշտարակների մնա-ցորդները:

Պատմական Արճեշը ջրի տակ թաղվելուց հետո, դրանից մի փոքր հյուսիս, ավելի բարձրադիր վայրում կառուցել են Ականց անունը կրող (Նոր Արճեշ, թուրքերեն՝ էրջիշ) քաղաքը, որը XIX դարի սկզբին ուներ 1500 տուն բնակիչ, մեծ մասը՝ հայեր: Իսկ XX դարի սկզբներին՝ ընդամենը 260 տուն հայ և քուրդ բնակիչ:

Բնակչության զբաղմունքներն էին երկրագործությունը, այ-գեգործությունը, գինեգործությունը, ձկնորսությունը, առևտուրը: Իսկ քրդերը հիմնականում զբաղվում էին անասնապահությամբ: Արճեշի հայ առևտրականները Պոլսից, էրզրումից, Վանից, Ան-դերկովկասի քաղաքներից ներմուծում էին զանազան ապրանք-ներ՝ կտորեղեն, նավթ, շաքար և այլն: Քաղաքի համար առանձ-նապես կարևոր նշանակություն էր ստացել դեպի Վան տանող սալուղին, որը, մասամբ տնտեսական և մասամբ էլ ռազմա-կան նպատակներով, XIX դարի երկրորդ կեսին խճապատել էին:

Քաղաքի հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց թուրքական շարժարարների ձեռքով առաջին համաշխարհային

պատերազմի տարիներին, իսկ մի կերպ փրկվածներն ապաստան գտան հիմնականում Սովետական Հայաստանում:

Քաղաքն ունեցել է երկու եկեղեցի: Նրա մոտ էր գտնվում Մեծորա հայտնի վանքը, XV դարի պատմագիր Թովմա Մեծորեցու կրթարանը և գործավայրը: Արճեշը XV դարում հայկական մշակույթի կենտրոններից էր՝ գրչության կարևոր օջախ, որի հետ է կապված մի ամբողջ շարք ձեռագրեր ընդօրինակած գրիչներ՝ Աղաբիայի, Ստեփանոսի, Սիմեոն Արճիշեցու, Գրիգոր Տաուշեցու և ուրիշների գործունեությունը: Ականց-Արճեշ քաղաքում է ծնվել հայ ականավոր գորավար, 1941—1945 թթ. Հայրենական պատերազմում փառաբանված գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանը:

Ա Ր Շ Ա Կ Ա Վ Ա Ն

Հայկական պետության քաղաքա՝ ան դրուսյունը IV դարում չափազանց լարված էր: Հայաստանի անկախությանն սպառնում էին նրա արևելյան և արևմտյան աշխարհակալ պետությունները՝ սասանյան Պարսկաստանն ու Հռոմը: Այդպիսի պայմաններում հայկական կենտրոնական միասնական պետության ուժեղացման հարցը դարձել էր այդ դարի պատմական հիմնական պրոբլեմը: Հայաստանը միայն կենտրոնացված ուժեղ պետության առկայության պայմաններում կարող էր պաշտպանել իր քաղաքական անկախությունն օտար դավթիչների ոտընձգություններից: Դրանից ելնելով էլ IV դարի Արշակունի հայ թագավորները, մանավանդ նրանցից հեռատեսները, ամեն ջանք գործադրում էին նախարարների կենտրոնախույս տրամադրությունները կոտրելու և նրանց կենտրոնական պետությանը հնազանդեցնելու համար: Այնպես որ IV դարի հայկական պետության ներքին կյանքն ամբողջապես երանգավորված էր հայոց թագավորների և կենտրոնախույս տրամադրություններ ունեցող ֆեոդալ-նախարարների պայքարով: Այդ պայքարի ամենասուր պահերից մեկը Արշակ Բ-ի (352—368թթ.) թագավորության շրջանն էր, երբ սասանյան Պարսկաստանը սպառնում էր Հայաստանի քաղաքական անվտանգությունը, մինչդեռ նրա նախարարությունների մի մասը քաղաքական այդ վտանգավոր ու լարված պահին չէր էլ ուզում ճանաչել կենտրոնական պետությունը և ամեն միջոցներով ձգտում էր լինել ինքնիշխան, իր

այդ պառակտողական պայքարի ընթացքում նույնիսկ դիմելով թշնամական պետությունների օգնությանը: Արշակ Բ-ն՝ այդ հեռատես ու եռանդուն գործիչը, արտաքին վտանգը վերացնելու ելքը առաջին հերթին տեսնում էր նախարարների կենտրոնախույս տրամադրությունները կոտրելու և կենտրոնացված ուժեղ պետությանը ենթարկելու մեջ: Նա հանուն այդ վեհ նպատակի բնաջնջեց՝ անջատողական ձգտումներով կենտրոնացած իշխանության համար ռեալ վտանգ ներկայացնող Կամսարականների նախարարական տունը՝ հարբունիս գրավելով դրան պատկանող տարածքներն ու բերդերը: Եվ ահա նույն նպատակով Արշակ Բ-ն IV դարի 50-ական թվականների վերջին Այրարատի Կոգովիտ գավառում (այժմյան Բայազետի շրջանում)՝ Թավրիզ—Դարոյնք (Բայազետ)—Կարին (Էրզրում)—Տրապիզոն քաղաքականային տարանցիկ ճանապարհի վրա հիմնադրում է իր անունը կրող Արշակավան քաղաքը: Արշակավանը գտնվում էր Մասիսի թիկունքում, ընդարձակ գետահովտում: Պատմահայր Մովսես Խորենացին գրում է. «... (Արշակավանը) էր քաղաք Հայոց, զոր շինեաց Արշակ արքայ Հայոց ի թիկնաց լեռինն Մասեաց ի Կոգովիտ գաւառի»: Հայազետներից ոմանք Արշակավանը նույնացնում են Արածանիի հովտից Արարատյան դաշտ տանող ճանապարհին գտնվող Խարաբաբաթար (Խարաբաբազար) կամ Քեռհնայբազար հնավայրերի հետ, որոնք գտնվում են Հայկական պար լեռնաշղթայի համանուն լեռնացքների շրջանում: Մինչև մեր ժամանակներն այստեղ նշմարվում էին քարավանատների և բազմաթիվ այլ շինությունների մնացորդներ:

Արշակավանը դառնալու էր Հայաստանի նոր մայրաքաղաքը: Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ այստեղ բազում այլ շենքերի հետ միասին «շինեցին ևս... ապարանս արքունի»:

Արշակ Բ-ի արքայական հատուկ հրովարտակով Արշակավանում բնակվելու իրավունք է տրվում տերերի ձեռքից փախած «ծառաներին», խիստ հարստահարվող պարտապաններին և առհասարակ բոլոր նրանց, ովքեր ենթակա էին հետապնդման ու հալածանքի: Խորենացու ասելով Արշակավանի կառուցումը պարզապես ուղղված էր նախարարների շահերի դեմ: Նոր մայրաքաղաքի հիմնադրմամբ Հայոց արքան ձգտում էր՝ ա) նրա բնակչությանը որոշ արտոնություններ տալով՝ նախարարների դեմ մղվող պայքարում նրան դարձնել իր հենարանը, բ) նա-

խարարներին ենթակա շինականների հաշվին մեծացնել պետական հարկատու բնակիչների թիվը և գ) շինականներին ու «ծառաներին» տրվող արտոնութուններն օգտագործել սուր բնույթ ստացած դասակարգային ներհակութուններն առժամանակ մեղմացնելու համար:

Պատմագիրների վկայության համաձայն, շատ կարճ ժամանակամիջոցում Արշակավանը դառնում է խոշոր ու բազմամարդ քաղաք: «Պարսից պատերազմը» վեպի մեջ Արշակավանը բնորոշված է իբրև «գողերի», «ավազակների», «մարդասպանների» գումարման վայր՝ ժողովարան: Նրա բնակչության հասցեին ամեն տեսակի լուտանքներ են ուղղում նաև ֆեոդալիզմի գաղափարախոս պատմագիրները: Նրանք գրում են, որ իբր այստեղ հավաքվել էին միայն մարդաթողները, կնաթողները, պարտապանները, փախստականները, քրեական հանցագործները, ամեն տեսակի բախտախնդիր տարրեր, խառնիճաղանջ մի ամբոխ: Հետագայում, բազում դարեր, ավանդույթի ուժով, Արշակավանը դարձրել էին խառնիճաղանջության խորհրդանշիչ: Դա միանգամայն տրամաբանական է և այստեղ զարմանալու ոչինչ չկա: Արշակավանի բնակչության հիմնական մասը բաղկացած էր ֆեոդալ նախարարների հարկային ծանր լծից փախած շինականներից և «ծառաներից», որոնց նույն ֆեոդալական կարգերի ջատագով պատմագիրները միայն այդպես կարող էին հորջորջել: Եինականների և «ծառաների» փախուստը դեպի Արշակավան՝ դա գրկվածների, նեղվածների, տառապյալների ըմբոստացումն էր իրենց հարստահարողների դեմ:

Տեղալ նախարարները բողոքում և պահանջում են թագավորից իրենց «ծառաներին» հետ վերադարձնել, սակայն Արշակը մերժում է նրանց պահանջը: Թագավորի այդ քաղաքականությունից դժգոհ նախարարները, եկեղեցու անվերապահ համաձայնությամբ, խռովություն են բարձրացնում և իրենց միացյալ զորքերով հարձակվում են Արշակավանի վրա՝ կոտորում նրա բնակիչներին և քաղաքը հիմնահատակ ավերում: Այդ մասին Մովսես Խորենացին գրում է. «Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռնակերտին Արշակաւանի, և մարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց ի տղայոց ստնդիացած. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց և յանցաւորաց»:

Ինչպես տեսնում ենք, պատմիչի ասելով նախարարները

խնայում են միայն ծծկեր երեխաներին: Ոմանց կարծիքով Արշակավանում սպանվել է 20 հազար մարդ, իսկ ըստ ուրիշների՝ նույնքան ընտանիք: Դրանով հիմնահատակ ավերվում է նորակերտ մայրաքաղաքը և այլևս չի վերականգնվում: Արշակավանն այսպիսով, ունեցել է 5—6 տարվա կյանք: Նրա ավերման գործում եկեղեցուց բացի, խառն էր նաև սասանյան Պարսկաստանը, որը Հայաստանի նկատմամբ իր զավթողական քաղաքականության հաջողության երաշխիքը տեսնում էր նաև նրա կենտրոնացած պետության թուլացման և ֆեոդալական երկպառակությունների մեջ:

Ա Ր Շ Ա Վ Ա Ն Ա Ն

Մովսես թագավորության այս մայրաքաղաքը հիշատակվում է նույն անվան մի շարք տարբերակներով. Մատթեոս Ուռհայեցին (XII դ.) կոչում է Աշմուշատ, արաբ պատմիչները՝ Սուլայսատ, այլ մատենագիրներ ու գրիչներ՝ Շամոշատ, Շամուշատ, Եիմշատ: Սկզբում եղել է բերդ, որի շուրջը հետագայում, հելլենիզմի շրջանում, փոխվել է բուն քաղաքը:

Աշխարհագրական դիրքը վերջնականապես չի ճշտված՝ ոմանք այն տեղագրում են Չորրորդ Հայքի Բալահովիտ, ոմանք էլ՝ Անձիտ կամ Հանձիտ գավառում, որոնք իրար սահմանակից էին: Եվ այդ պատճառով էլ աշխարհագրական քարտեզներից շատերի վրա այն չի նշանակված: Սակայն, օգտվելով մի քանի պատմագիրների, հատկապես՝ Մ. Ուռհայեցու մի վկայությունից Արշամաշատը տեղադրում են Հայկական Տավրոսի հյուսիսային ստորոտում, Բալու և Խարբերդ քաղաքների միջև, վերջինից ոչ հեռու, Ալեխուա դաշտում: Կիպերտի քարտեզում (Բեռլին, 1910 թ.) Արշամաշատը նշանակվում է Մովք լճից հյուսիս-արևմուտք, Բալուից Խարբերդ տանող ճանապարհին, Արածանիի ձախափին, նրա աջակողմյան Փերի վտակի գետաբերանի մոտ: Թեպետ անունը հիշեցնում է Մովքի (Գյուլջիկ) և Արածանիի միջև, Խարբերդի դաշտում նոր ժամանակներում եղած Շամուշի կոչված գյուղի անունը, սակայն դրանց լրիվ նույնացմանը խանգարում է այն, որ վերջինս գտնվում էր հարթավայրում, մինչդեռ Արշամաշատ-Շամուշատը ունեցել է լեռնային դիրք և եղել է

հաշտեցի ամբողջ Շատ հավանական է ն. Ադոնցի այն ենթա-
գրությունը, ըստ որի, քաղաքն ավերվելուց հետո, նրա բնա-
կաչանքը բնակություն են հաստատել նոր տեղում և այդ նոր
բնակավայրը նույնպես կոչել իրենց հայրենի քաղաքի անու-
նով: Անընդունելի է ոմանց այն ենթադրությունը, թե Արշա-
մաշատը գտնվում էր հոռմեական աղբյուրների հիշատակած
Հոռմեղեա վայրի տեղում, որն այնքան նշանավոր էր դարձել
այստեղ տեղի ունեցած 62 թ. (մ. թ.) ճակատամարտի և 63 թ.
կայացած զինադադարի համաձայնագրի շնորհիվ: Անհավա-
նական է նաև Արշամաշատը Տուրուբերան աշխարհի Արշամու-
նիք գավառում տեղադրելը: Տուրուբերանի գավառներից ոչ մեկը
Մոփքի թագավորության մեջ չի մտել, հետևապես վերջինիս
մայրաքաղաքն այնտեղ լինել չէր կարող:

Արշամաշատը հիմնադրվել է մ. թ. ա. III դարի 40—30-
ական թվականներին Արշամ թագավորի կողմից և կոչվել նրա
անունով: Հիշատակում են հայ և օտար բազմաթիվ պատմիչներ՝
Ք. Արծրունի, Մ. Ուռհայեցի, Սմբատ Գունդստաբլ, Պողոտեոս,
Տակիտոս, Պլինիոս, Պոլիբիոս, Իբն-Խորդաբե, Յակուտ և ուրիշ-
ներ: Առաջին անգամ հիշատակել է Պողոտեոսը: Արշամաշատի
մոտ է տեղի ունեցել (202 թ. մ. թ. ա.) սելևկյան Անտիոքոս Մեծի
ընդհարումը Մոփքի Քսերքսես (Շավարշ) հայ թագավորի հետ,
որի ամբոցն էր այն:

II—I դդ. (մ. թ. ա.) Արշամաշատը առևտրի և արհեստա-
գործության կարևոր կենտրոն էր, հելլենիստական մի ծաղկած
քաղաք, որը գտնվում էր առևտրական ճանապարհի վրա և կապ-
ված էր հարևան ու հեռավոր շատ քաղաքների հետ: Հետագա-
յում, Մոփքի թագավորությունը Տիգրան Մեծի կողմից (95—55
թթ. մ. թ. ա.) Մեծ Հայքին միացնելուց հետո, Արշամաշատը
կորցնում է իր նախկին արտակարգ նշանակությունը, դադարում
է մայրաքաղաք լինելուց և աստիճանաբար վերածվում սովոր-
ական բերդաքաղաքի, որպիսին էր նաև Արշակունիների թա-
գավորության շրջանում (I—V դդ.):

Արշակունիների թագավորության անկման շրջանում Արշա-
մաշատը նախ գրավում են բյուզանդացիները, ապա՝ արաբները
(VII դ.), սելջուկները (XI դ.): Ընդ որում, Մատթեոս Ուռհայե-
ցու մի վկայությունից հայտնի է դառնում, որ XI դարում այն
ամուր բերդաքաղաք էր և նախ մտնում էր Փիլարտոս իշխանի,
ապա նրան պարտության մատնած Մուշեղ Մամիկոնյանի թո-

ռան՝ Թոռնիկ Մամիկոնյանի իշխանության մեջ, որի հիմնական
տարածքը կազմված էր Սասունից և մասամբ Տարոնից, բայց
ուղղակի կոչվում էր Սասունի իշխանություն: «Յայսմ աուրս
գնայր Թոռնիկ սակաւ արամբք եւ մտաներ իւր բերդն յԱշմու-
շատ քաղաք ի վերայ Արածանուց», — հաղորդում է Մ. Ուռհայ-
եցին:

Արշամաշատն իբրև բերդաքաղաք հիշատակվում է մինչև
XI—XII դարերը: Հավանաբար կործանվել է երկրաշարժից: Հա-
մենայն դեպս, Յակուտի ապրած ժամանակներում (XIII դ.) այն
արդեն զգալի չափով ավերված էր, սովորական ավանից ոչըն-
չով չէր տարբերվում և ուներ փոքրաթիվ բնակչություն:

Որոշ հեղինակներ վկայում են, որ պատմական Արշամաշա-
տի հնավայրում՝ Բալուի շրջանի Խարաբա կոչված գյուղի մոտ
(ըստ ամերիկյան աշխարհագետ Հունտինգտոնի՝ Խարաբա և
Նաջարան գյուղերի միջև) մինչև մեր օրերը պահպանվել են
յոթ եկեղեցու և երեք ամրոցի ավերակներ:

Ա Ր Տ Ա Մ Ե Տ

Արտամետը հիշատակվում է իբրև ավան, գյուղաքաղաք,
քաղաք (Իսկ նոր ժամանակներում՝ գյուղ): Այն տարբեր աղբ-
յուրներում կոչված է նաև Արտամատ, Արտեմիդա, Ավան, Իսկ
բերդը՝ Զարդ: Ոմանք, հետևելով ավանդությանը, Արտամետը
չփոթել են Արտաշեսյան կամ Արտավանյան ավանի հետ, Իսկ
Ղ. Ինձիճյանը այն սխալմամբ նույնացրել է Շամիրամակերտի
հետ: Վերջինս, որ առաջին անգամ գործածված է պատմահայր
Մովսես Խորենացու կողմից, ոչ թե Արտամետն էր, այլ Վանը:
Արտամետ անունը կապ ունի Անահիտ աստվածուհու հունարեն
ձևի Արտեմիդայի հետ: Իսկ Թովմա Արծրունին, վկայակոչելով
ավանդությունը, գրում է, թե Արտամետ նշանակում է «Արտա-
շեսի մուտք» կամ «Արտավանի մուտք»:

Արտամետը գտնվում էր Վանա լճի հարավարևելյան ափին,
Վան քաղաքից մոտ 13 կմ հարավ-արևմուտք, այժմյան համա-
նուն աննշան գյուղի տեղում, Եռանկյունաձև ու ապառաժոտ
տափարակի վրա, որի մի կողմում նրա Զարդ կոչված բերդն
էր, իսկ վերջինիս շրջակայքում տարածվում էր բուն քաղաքը:

Արտամետի դիրքն ու բնությունն ունեն անզուգական գեղեցկություն: Նրա հյուսիսային կողմում ծփում են Վանա լճի ջրերը, իսկ հարավում բարձրանում են Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի մի բանի լեռնագագաթները, որոնց կատարներից տեսանելի են ամբողջ լիճն ու նրա շրջակայքի բնակավայրերը: Գյուղաքաղաքն ամբողջությամբ թաղված էր պտղատու այգիների, հատկապես խնձորենիների և ընկուզենիների մեջ: Արտամետի խընձորը հայտնի է եղել ամբողջ երկրում: Աշնան ամիսներին գյուղաքաղաքի օդը բուրում էր նրա փարթամ այգիների խնձորների անուշ հոտով: Պատմում են, որ հարսանիքների ժամանակ հարսի շորերը անուշահոտ էին դարձնում հենց այդ խնձորներից մի բանիսը դնելով հարսանեկան ավանդական թիթեղապատ սնդուկի մեջ: Պակաս չէր նաև ձվի մեծությունը, նուրբ կենցաղով ընկուզի համբավը: Զրառատ է Արտամետը: Նա ունի աղբյուրի խմելու լավորակ ջուր, իսկ հարավային կողմով անցնում է Շամիրամի առուն, որի ջուրը նույնպես պիտանի է խմելու համար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով Արտամետը մարդաթափ եղավ ու միանգամից անշքացավ, ավերվեցին նրա այգիները, ոռոգման ցանցը և նախկին ծաղկած գյուղաքաղաքի տեղում մնաց սակավամարդ անշուք գյուղը, ժառանգելով միայն նրա անունը:

Արտամետի տեղում բնակավայր է եղել հնագույն ժամանակներում: Հեթանոսական շրջանում այն Անահիտ աստվածուհու (հունարեն՝ Արտեմիդա) անվան հետ կապված մեհենատեղի էր, որը քրիստոնեության ընդունումից հետո վերածվել էր եկեղեցու: Արտամետի կառուցումը ավանդաբար վերագրում են Արտաշես Ա-ին (II դար մ. թ. ա.): Ըստ այդ ավանդության, Արտաշեսն այն կառուցել էր իր կնոջ՝ Սաթենիկի համար որպես ամառանոց-քաղաք և ինքը Սաթենիկի հետ այդտեղ է անցկացրել մեղրամիսը: Արտամետը մտնում էր Վասպուրական աշխարհի Տոսպ գավառի մեջ, մինչև VIII դարի վերջերը կաղմելով Ռշտունիների տիրությունների բաղկացուցիչ մասը, իսկ դրանից հետո անցնում է Արծրունիներին: Այն աննախընթաց զարգացում է ապրում Արծրունիների թագավորության շրջա՝ X—XI դարերում, սովորական բնակավայրից վերածվելով ֆեոդալական քաղաքի, հավանաբար ունենալով ավելի քան 10 հազար հայ բնակիչ:

Նոր ժամանակներում, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, թեպետ սովորույթի ուժով Արտամետը շարունակել են կոչել քաղաք, գյուղաքաղաք, բայց բնակչության թվով համեմատաբար փոքր բնակավայր էր. XIX դարի առաջին կեսում ուներ մոտ 500 տուն բնակիչ, որից 400 տունը՝ հայ, մնացածը՝ թուրք, իսկ XX դարի սկզբներին թուրքերն ավելի մեծ թիվ էին կազմում. Վ. Մասկու տվյալներով, այդ ժամանակ գյուղաքաղաքի 600 բնակիչներից 400-ը թուրքեր էին, իսկ 200-ը՝ հայեր⁷: Հայերը բնակվում էին քաղաքի բուն թաղում, իսկ թուրքերը հիմնականում շրջակայքի այգիներում:

Արտամետի բնակչության զբաղմունքի մեջ առանձնապես հայտնի էր այգեգործությունը: Նրա շրջակայքում տարածվում էին մրգատու այգիներն ու ընկուզենիների պուրակները, որոնք ոռոգվում էին գյուղաքաղաքի հարավային մասով դեպի Վան գնացող Շամիրամի (Մենուայի) ջրանցքի ջրերով: Ինչպես ասվեց, Արտամետն առաջին հերթին հայտնի էր խնձորով: Ականատես հեղինակները գրում են, որ բերքառատ տարիներին նավակային «բարավանները» Վանա լճով վաճառքի համար մեծ քանակությամբ խնձոր էին տանում առափնյա շրջանների քաղաքներն ու նավահանգիստները՝ Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Վան և այլն: Բնակչության մյուս զբաղմունքներից էին հողագործությունը, ձկնորսությունը (Վանա լճում) և մասամբ առևտուրը, որը բավական աշխույժ բնույթ էր կրում XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին, երբ շարք էր մտել Վան—Արտամետ սալուղին: Սակայն նրա առևտրի ծավալը սահմանափակ էր և իր բնութիւնով գրեթե բացառապես մանրածախ: Մեծ չէր նաև ձկնորսության նշանակությունը: Այնպես որ, Արտամետի բնակչության տնտեսության հիմնական ճյուղերը այգեգործությունն ու երկրագործությունն էին, որոնց հետ և սերտորեն կապված էին տեղական արհեստները:

Վանից եկող և դեպի Ոստան ձգվող ճանապարհով Արտամետը բաժանված էր երկու թաղի՝ հայկական և թուրքական: Դրանք երկուսն էլ գյուղական համայնապատկեր էին ներկայացնում, բայց հայկական թաղը համեմատաբար ավելի բարե-

7 Անշ, Հայաստան, հ. 2-րդ, Պոլիս, 1914, էջ 130—136, В. Т. Маевский, Ванский вилает, 1901, էջ 250.

կարգ էր, որի մեջ բարձր դիրքով առանձնանում էր ծովահայաց ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Արտամետի հայ բնակչությունը 1895 թվականին կողոպտվել է թուրքերի կողմից: 1915 թվականին նրանցից շատերը մասնակցել են Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությանը և նահանջող ռուսական զորքերի ու հայ կամավորների ջոկատների հետ միասին գաղթել Արևելյան Հայաստանի զանազան շրջանները:

XX դարի սկզբին Արտամետի հայկական դպրոցը, որ գոյություն ուներ անցյալ դարից, տեղավորված էր երկհարկանի բարեկարգ շենքում: Գյուղաքաղաքում 1870 թվականից գործում էր Արշակունյաց բարեգործական ընկերությունը, որը նպաստում էր նաև նրա մշակութային-կրթական գործի առաջադիմությանը: XVI—XVII դարերում Արտամետում ընդօրինակվել են մի քանի ձեռագրեր: Հայտնի է Ավետիս գրիչը, որ 1605 թվականին այստեղ գրել է մի Ավետարան: Արտամետի Աստվածածին եկեղեցում ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը պահպանվում էր մի ձեռագիր Հայսմավուրք: Արտամետում են ծնվել (1910թ.) սովետական կինոռեժիսոր Գ. Ս. Բալասանյանը, գրականագետ Ռ. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Հին Արտամետի միայն շնչին մնացորդներն էին հասել մինչև մեր դարը: Նոր ժամանակների շատ տներ կառուցված էին հին քաղաքի ավերակների վրա, կործանված շենքերի քարերով: Այնուամենայնիվ, Արտամետի վաղեմի բարեկարգ վիճակը վկայող հնությունների ու հուշարձանների բավական ավերակներ կային: Նրա բուն տարածքում և շրջակայքում նշմարվում են հին բերդի, մի քանի եկեղեցիների, վանքերի ու սրբավայրերի, զանազան շենքերի մնացորդներ, ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ և հիշատակության արժանի նյութական մշակույթի այլ հուշարձաններ: Քաղաքում պահպանվել են Արտաշես Ա-ին վերագրվող բերդի պարիսպների մնացորդները և հետագայում կառուցված չորս փառահեղ եկեղեցիների ավերակները, որոնք գտնվում են այգիներում: Վերջիններից ամենահինը, հավանաբար, կառուցվել է XIII դարում: Հայկական եկեղեցիներից բացի, այստեղ կար նաև հունական մի եկեղեցի: Արտամետի հայ բնակչության այցելության մշտական վայրերից էին ս. Շմալոն, Թուխ Մանուկ և ս. Հակոբ ուխտավայրերը:

Արտամետի հարավային մասով անցնող Շամիրամի առվի

պատերի վրա պահպանվել են ուրարտական մի քանի սեպագիր արձանագրություններ: Դրանցից մեկը, որ ամենից ընդարձակն է և բաղկացած է 14 տողից, մի այլ արձանագրության հետ միասին գտել է Ֆրանսիացի պրոֆեսոր Շուլցը: Գյուղաքաղաքից մոտ 4 կիլոմետր հարավ-արևմուտք, դարձյալ Շամիրամի առվի երկու ափին, դեմ դիմաց կանգնած են երկու սրբատաշ մեծ քարեր, որոնց վրա նույնպես կան սեպագիր արձանագրություններ և որոնք նույնպես վերաբերում են Մենուա թագավորի ժամանակներին:

Ա Ր Տ Ա Ն Ո Ւ Ջ

Արտանուշը հիշատակվում է իր անվան մի քանի տարբերակներով՝ Արտանուշ, Արտանուշ, Արտանուշ, ինչպես նաև թուրքական էրդենուշ աղավաղված ձևով: Տեղացի բնակիչները մինչև այժմ էլ կոչում են Բերդ՝ նկատի ունենալով, որ հնում սոսկ բերդ էր: Թուրքերը պաշտոնապես այն այժմ կոչում են Աղակալե:

Ըստ ավանդության, այստեղ է թաղված ինչ-որ թագավորի դուստր Արտանուշը կամ Վարդանուշը, որի անունով էլ իբր կոչվել է քաղաքը:

Սկզբնաղբյուրներում և պաշտոնական փաստաթղթերում երբեմն համարվում է սովորական գյուղ, բերդ, գյուղաքաղաք, իսկ երբեմն էլ՝ քաղաքավան, քաղաք:

Գտնվում է Ճորոխի աջակողմյան վտակ Արտանուշ գետի ձախ եղրին, Արդվինից 21—22 կմ հարավ-արևելք, լեռան գահավայրում: Բնականից ունի ամուր դիրք՝ պատած է ժայռերով, որն ավելի է անմատչելի դարձվել պաշտպանական ամրակուռ պարիսպներով: Զրառատ, մեղմ կլիմայով ու առողջարար օդով քաղաք է:

Հնում Արտանուշը մտնում էր Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարք գավառի մեջ և համարվում էր վերջինիս կենտրոնը: Թուրքական վարչական բաժանմամբ նախկինում Զրլզրի կամ Ախալցխայի փաշայության Արտանուշի գավառակի կենտրոնն էր: 1878—1921թթ. մտնում էր Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուգի մեջ: Արտանուշը նաև հայկական հոգևոր թեմի կենտրոնն էր:

Արտանուշը հին բնակավայրերից է: Սեն Մարտենը այն նույնացնում է Ղազար Փարպեցու հիշատակած Ողջնհաղ գյուղին, որտեղ V դարում, Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, զոհվել ու թաղվել է Վարդանի եղբայրը՝ Հմայակ Մամիկոնյանը: Պատկանում էր Բագրատունիներին: VII դարում նվաճել ու ավերել է արաբական ոստիկան (էմիր) Մրվանը, բայց շատ չանցած Աշոտ Կյուրապաղատը այն նորից հետ է վերցրել: XI դարում Արտանուշը Բագրատունիների այն ճյուղի բնակատեղին էր, որը հետո հաստատվեց Վրաց գահի վրա: Այդ ժամանակներում Արտանուշը սովորական բերդ էր, որի մասին հիշատակություն ունի Կոստանդին Միրանածինը (905—958): Նրա բերդ լինելու վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում նաև թուրք պատմագիր Քյաթիր Չելեբին, բայց ավանդության մասին և գրույցներով զուգորդված, որ դրանք դարձնում են քիչ արժանահավատ: Հետագայում Արտանուշը մտնում էր վրաց Բագրատունիների թագավորության, իսկ XVI դարից՝ Օսմանյան պետության կազմի մեջ:

Արտանուշը սակավամարդ քաղաք էր: XIX դարի վերջերին ուներ 1000 բնակիչ (նրա բնակչությունը գրեթե նույնքան էր նույն դարի 7-ական թվականներին), որից 960-ը հայեր, իսկ մնացածը՝ բուլղարներ, 1907թ.՝ 1214 բնակիչ, մեծագույն մասը՝ դարձյալ հայեր: Նրա հայ բնակչությունը տեղահան է արվել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և տարագրվել զանազան երկրներ:

Ըստ երևույթին, Արտանուշը միջին դարերում ավելի բազմամարդ է եղել և առևտրատնտեսական առումով ավելի կարևոր դեր է խաղացել: Հատնի է, որ IX—XI դարերում այն առևտրական ճանապարհներիով կապված էր Վրաստանի, Աբխազիայի, Տրապիզոնի, Բյուզանդիայի և Անի-Շիրակի թագավորության կենտրոնների հետ: Նոր ժամանակներում նրա տնտեսական դերն ավելի համեստ էր: XIX—XX դարերում նրա բնակչությունը քաղաքային զբաղմունքներին՝ արհեստներին ու առևտրին զուգընթաց զբաղվում էր նաև գյուղատնտեսությամբ: Կարևոր դեր էր խաղում հատկապես խաղողագործությունը: Արտանուշը արտահանում էր ընտիր գինի, որը մեծ համբավ ուներ զանազան շուկաներում: Արհեստներից տարածված էին դերձակությունը, ներկարարությունը, կոշկակարությունը, դարբնությունը, ասեղնագործությունը, կերպասագործությունը, մետաքսագոր-

ծությունը: Բավական աշխույժ բնույթ ունեն նրա ներքին ու արտաքին առևտուրը: Գինուց բացի, արտահանում էր մորթիներ, բուրդ և այլ ապրանքներ:

Միջին դարերում Արտանուշի բերդը հայտնի էր իր ամրության մեջ: Նրա բերդը, որ XIX դարի երկրորդ կեսում արդեն ավերակ վիճակում էր, կառուցված է Արտանուշ գետի ձախ ափին, գետի հունից ավելի քան 70 մ բարձրություն ունեցող ժայռաբլրի վրա, որտեղ կարելի է բարձրանալ միայն մեկ, այն էլ ժայռափոր ճանապարհով: Վաղեմի բերդի պարսպից դուրս կամ գերեզման, որն ըստ ավանդության, թագուհու կամ տիրուհու շիրիմն է: Բուն բերդում, լեռան զագաթի վրա են գտնվելիս եղել թագավորական կամ իշխանական ապարանքներ, որոնք իբր կառուցվել են Արտանուշ կամ Վարդանուշ տիրուհու հարսանիքի առիթով: Բերդում պահպանվում են նաև տաճարի, ավանի և, նույնիսկ, պարտեզի մնացորդներ: Բերդը պատած էր աշտարակավոր կրկնակի պարիսպներով, որոնց ավերակները նույնպես պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Արտանուշն ուներ երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը հին էր և XIX դարում ավերակ էր, իսկ մյուսը՝ գործող, քարաշեն էր, կանգուն՝ կառուցված 1836 թվականին: Վերջինս կոչվում էր ս. Ստեփանոս: Քաղաքն ուներ նաև մի անշուք մզկիթ և բաղնիք:

XIX դարի առաջին կեսում Արտանուշում կար հայկական մի փոքրիկ ուսումնարան, նույն դարի 70-ական թվականներին՝ երրորդ վարժարանը: Դրանք բոլորն էլ տարրական էին և գրագիտություն էին սովորեցնում հայ մանուկներին:

Բ Ա Բ Ե Ր Դ

Արևմտյան Հայաստանի Բաբեդ քաղաքը, նրա մյուս տասնյակ քաղաքների նման, մեզ հայտնի է անվան մի ամբողջ շարք տարբերակներով ու զանազան անուններով՝ Բայբերդ, Բայբուրդ, Բայբերտոն, Սմբատավան և այլն: Հիշատակվում է իբրև բերդավան, բերդաքաղաք, քաղաք: Հնում այն վարչակապետներն մտնում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Սպար գավառի, իսկ նոր ժամանակներում՝ էրզրումի նահանգի էրզրումի գավառի մեջ:

Բաբերդը գտնվում է Ճորոխ գետի հովտում, Տրապիզոնից Կարին (էրզրում) տանող ճանապարհին, ծովի մակերևույթից 1680 մ բարձրության վրա, Պոնտական լեռնահամակարգին պատկանող Կոփ լեռան ստորոտում: Քաղաքը երեք կողմերից՝ հյուսիսից, արևմուտքից և արևելքից պատած է ոչ բարձր լեռնեքոյ, բայց է միայն հարավային կողմից, որտեղով ճանապարհը գնում է դեպի Կարին: Բաբերդը երկու մասի է բաժանված Ճորոխ գետով: Շրջակայքում կան արծաթի շագտագործվող պաշարներ, որոնց մասին հիշատակություն կա տակավին անտիկ հեղինակների մոտ, և պղնձահանքեր, որոնք նոր ժամանակներում շահագործման էին ենթարկվում մի ոմն թուրք փաշայի և մի հայ վաճառական-արդյունաբերողի կողմից: Ջրառատ է: Շրջակայքում բխում են նաև հանքային աղբյուրներ:

Բաբերդի պատմությունը, մանավանդ վաղ ժամանակների անցած ուղին, քիչ է հայտնի և հատուկ ուսումնասիրություններ չեն կատարվել: Սակայն հայտնի է, որ դեռևս III դարում (մ. թ. ա.) այն գոյություն ուներ և համարվում էր նշանավոր բերդաքաղաք: Հայոց պատմության մեջ առաջին անգամ հիշատակել է Մովսես Խորենացին՝ կապված I դարի (մ. թ.) քաղաքական դեպքերի հետ: Սպեր քաղաքի Սպերի գավառի հետ միասին Բաբերդը նույնպես կազմում էր Բագրատունիների սեփականությունը: Հայաստանի 387 թվականի բաժանմամբ Կարին աշխարհի (Բարձր Հայք) կազմում Բաբերդը նույնպես անցել է Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ: Բյուզանդական Ղուստինիանոս 1-ին կայսրը (527—565) ավելի է ամրացրել Բաբերդը պաշտպանական նոր կառույցներով, ինչպես նաև կառուցել է նրա ավերակ վիճակում մեզ հասած նոր բերդը:

Միջնադարյան Բաբերդի մասին կարևոր վկայություններ ունեն արաբական ճանապարհորդ և հեղինակ Յակուտը (1179—1229), վենետիկցի հայտնի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն (XIII դ.), իտալացի ճանապարհորդ Հ. Բարբարոն (XV դ.) և ուրիշներ: Ցակուտը գրում է, որ Բաբերդը «մեծ անվան և զեղեցիկ քաղաք» է «էրզրումի Էահանգում, Հայաստանի հողի վրա»: Մարկո Պոլոն դեպի Չինաստան կատարած (1271թ.) իր ճանապարհորդության մասին գրած երթերում նշում է Բաբերդի հարավ-արևմտյան կողմում գտնվող արծաթահանքերի մասին, իսկ Հ. Բարբարոն վկայում է, որ այն 1474թ. ունեցել է 1500 բնտանիք:

Իբրև բերդաքաղաք և տարանցիկ ճանապարհի վրա գտնվող առևտրի կարևոր կենտրոն, Բաբերդը հաճախակի դարձել է արտաքին նվաճումների առարկա: 1071 թ. այն գրավել են սելջուկ թուրքերը, XIII—XIV դարերում՝ Ռումի սուլթանությունը, XIV—XV դարերում՝ Զեղաշիրլյան և թուրքմենական Ակ-կոյունլու ցեղերը, իսկ 1514-ին՝ տիրել են օսմանյան թուրքերը:

Նոր ժամանակներում Բաբերդը թուրքական լծից երկու անգամ ազատագրվել է ռուսական զորքերի կողմից, մեկը 1829 թվականին, իսկ մյուսը՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 1916 թվականին, սակայն Ադրիանապոլսի պայմանագրով՝ 1829 թվականին, ինչպես և 1918 թվականին այն նորից է անցել թուրքական տիրապետության տակ:

Իտալացի ճանապարհորդ Հ. Բարբարոնի վկայությունից կարելի է եզրակացնել, որ Բաբերդը XV դարի 40-ական թվականներին ունեցել է մինչև 10 հազար բնակիչ: Քաղաքի անցած և հետագա ժամանակների բնակչության թվի վերաբերյալ շատ թե քիչ արժանահավատ այլ տեղեկություններ չկան: Իսկ նոր ժամանակներին վերաբերող տվյալները հակասական են: Համեմատաբար արժանահավատ ու ընդունելի կարելի է համարել վիճակագրական այն թվերը, ըստ որոնց Բաբերդը 1870-ին ունեւր 180 տուն հայ և 820 տուն թուրք բնակիչ, XIX դարի վերջերին նրա բնակչության թիվը հասնում էր 6000 մարդու, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 30000 մարդու, որից 10000-ը՝ հայեր, իսկ մնացածը թուրքեր, հույներ, քրդեր և այլք: Մոտավորապես մինչև XIII—XIV դարերը Բաբերդը զուտ հայաբնակ քաղաք էր: Դրանից հետո այստեղ տարբեր ժամանակներում բնակություն են հաստատել օտար ազգությունների պատկանող հազարավոր բնակիչներ: 1829 թվականին, Ադրիանապոլսի պայմանագրի կնքումից հետո, Բաբերդ քաղաքից և նրա շրջակայքից 1000 հայ ընտանիք գաղթել ու բնակություն են հաստատել Հայկական մարզում և Ախալցխայի գավառում, Արևմտյան Հայաստանի մյուս մասերի հայության ճակատագրի նման ողբերգական եղավ նաև Բաբերդի հայ բնակչության ճակատագիրը: Թուրքերն այստեղ հայերին զանգվածային ջարդերի ենթարկեցին առաջին անգամ 1895 թվականի սեպտեմբերի 30-ին, կենդանի մնացածներին բռնությամբ մահմեդականացնելով: Համիդյան այդ կոտորածի ժամանակ հայ հոգևորականներին և ուսուցիչներին կոտորեցին մինչև վեր-

չին մաքցը: էլ ավելի ահավոր էր առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երիտթուրքերի կազմակերպած հայկական ջարդը՝ 1915 թվականի մեծ եղեռնը, որի հետևանքով միանգամայն հայաթափ եղավ նաև Բաբերդ քաղաքը:

Գտնվելով Կարին—Տրապիզոն առևտրական կարևոր ճանապարհի վրա՝ Բաբերդի տնտեսական կյանքը բավական առաջադիմել էր դեռևս վաղ ժամանակներում: Առևտրական կյանքը Բաբերդում աշխույժ բնույթ ուներ XIX դարի երկրորդ կեսում և XX-ի սկզբներին: Քաղաքում ամեն տարի մայիս կամ հունիս ամսին, կազմակերպվում էր երկու շաբաթ տևողութայն մթնաձառ, որտեղ տեղական ապրանքներից բացի վաճառվում էին նաև ներմուծովի բազմատեսակ արտադրանքներ՝ գործվածքներ, ապակյա, բյուրեղապակյա, հախճապակյա, ճենապակյա գանձան անոթներ ու իրեր և այլ ապրանքներ: Քաղաքը XX դարի սկզբներին ուներ մինչև 500 խանութ, կրպակ և արհեստանոց, 40 իջևանատուն, մի ընդարձակ շուկա, որի շորս կողմերում շաբեքով դասավորված էին տասնյակ խանութներ ու կրպակներ: Քաղաքի տնտեսական կյանքում առևտրին համահավասար կարևոր դեր էին խաղում արհեստները՝ ոսկերչությունը, երկաթագործությունը, մանածագործությունն ու ջուլհակությունը, գորգագործությունը և այլն: XX դարի սկզբներին այստեղ աստիճանաբար առաջացել են սննդի ու թեթև արդյունաբերության մի քանի ոչ խոշոր և տեխնիկապես համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող ձեռնարկություններ՝ հացի փոեր, 1 կաշեգործական, օճառի, ներկի, մոմի գործարաններ: Քաղաքի բնակչության մի մասը զբաղվում էր երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ: Ըստ որոշ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների, այստեղ XX դարի սկզբներին գործում էին 3 ձիթհան և բազմաթիվ ջրաղացներ:

Քաղաքի տները մեծ մասամբ միահարկ էին և անշուք: Դրանք կառուցված էին խառնիխուռն, առանց որոշակի հատակագծման: Նրա կառուցներից շատ թե քիչ աչքի ընկնողները եկեղեցիներն էին և մզկիթները: Վերջիններից նշանավոր էր բարձր ու շքեղ մինարետով Ուլու ջամին, որը նախկինում եղել է եկեղեցի: Բաբերդում հիշատակվում է շորս եկեղեցի՝ ս. Աստվածածին, ս. Հովհաննես, ս. Հրեշտակապետ և ս. Աստվածամայր: Դրանք

կառուցված էին տարբեր ժամանակներում, բայց բոլորը XIX դարում և XX-ի սկզբներին կանգուն էին և գործում էին: Քաղաքի մոտ, մի գեղատեսիլ սարի վրա էր գտնվում Լուսավորչի վանքը, որը նոր ժամանակներում ավերված էր:

Բաբերդն առաջին հերթին բերդաքաղաք էր. այն հայտնի էր իր բերդով, որը գտնվում էր հյուսիսային մասում՝ լեռներով պատած դժվարամատչելի վայրում, շրջապատված բուրբուր կողմերից կրկնակի պարիսպներով: Նրա բերդը կանգուն է եղել մինչև XIX դ. առաջին կեսը և ավերվել է 1829 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Դրանից բացի, քաղաքի շրջակայքում պահպանվել են նաև այլ ամրությունների մնացորդներ:

Քաղաքի տարածքում, Ճորոխ գետի վրա կային 5 քարաշեն կամուրջներ, որոնցով իրար հետ կապված էին գետի աջ և ձախ մասերում փոխված քաղաքի երկու հիմնական թաղամասերը:

Բաբերդը միջնադարյան Հայաստանի գրչության նշանակալի կենտրոններից էր և եպիսկոպոսանիստ էր: Այստեղ XIII—XV և XVII դարերում գրված տարբեր բնույթի ու բովանդակության ձեռագրեր են հասել մինչև մեր օրերը: Քաղաքի մշակութային կյանքը նոր ժամանակներում սերտորեն կապված էր այստեղ գործող երկու դպրոցների հետ, որոնցից մեկը Մեսրոպյան արական դպրոցն էր 150 աշակերտով, իսկ մյուսը՝ Հովհաննիսյան օրիորդաց դպրոցը 50 աշակերտուհիներով: Հայկական մշակութային կյանքը միանգամից մարել է 1915 թ. մեծ եղեռնից հետո, երբ քաղաքը իսպառ հայաթափ է եղել:

Բ Ա Գ Ա Ր Ա Ն

Հիշատակվում է նաև Ամուր, Բագրան, Դիցավան անուններով և համապատասխանում է այժմյան Բաքրանին, որ մի փոքրիկ գյուղ է, ծվարած Ախուրյան գետի աջ գառիվեր ափին: 1968 թվականից վաղեմի այդ քաղաքի անունն է կրում նաև Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանի նախկին Հաջիբայրամուլ (իսկ 1935 թվականից՝ Բախալար) գյուղը: Մի այլ Բագարան էլ գտնվում էր Այրարատյան աշխարհի Կոզովիտ գավառում (Բայազետի շրջան), որը ֆեոդալական հասարակ դասակարգում էր և չպետք է շփոթել մեր խնդրո առարկայի հետ:

8 Ա—Դօ, Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայիթները, Երևան, 1912, էջ 194:

Բագարան բերդաքաղաքը, որ հիշատակվում է նաև իբրև ամբոց, ավան, բերդ, քաղաք, գտնվում էր Ախուրջանի և Արաքսի միախառնման շրջանում, Ախուրջան գետի աջ ափին, Մրեն գյուղից հարավ, իսկ պատմական Երվանդաշատ մայրաքաղաքից 8—9 կմ հյուսիս, երեք կողմերից պատած Ախուրջան գետի անմատչելի կիրճով, որն ընդհանուր առմամբ ձգվում է հյուսիսից հարավ և անմատույց դարձնում այն երեք ժայռաբլուրները, որոնց վրա գտնվում էին քաղաքի երբեմնի պարսպապատ ամրոցներն իրենց ապարանքներով: Քաղաքի տարածքում բխում են սառնորակ շատ աղբյուրներ, որոնք այժմ գործի են գնում մի քանի ջրաղացներ: Ունեն ալգիններ և արհեստական անտառպուրակ: Վերջինս տնկվել էր II դարի սկզբներին (մ. թ. ա.) և հավանաբար ուներ նույն նշանակությունը, ինչ-որ դրանից առաջ տնկված Արմավիրի «Սոսյաց» անտառն էր, որի ծառերի տերևների սոսափյունից քրմերը կատարում էին «գուշակություններ», միայն վերջինս սոսիների (հարավային շինարի) պուրակ էր, իսկ Բագարանինը՝ հիմնականում կաղնիների՝ դարձյալ լինելով պարսպապատ արգելանոց: «Մննդոց» կոչված այդ անտառի մնացորդները թփուտների ձևով նշմարվում են առ այսօր:

Բագարանը մտնում էր Այրարատյան աշխարհի Արշարունիք (կամ Երասխաձոր) գավառի մեջ և վերջինիս հետ միասին մինչև II դարի (մ. թ. ա.) 90-ական թթ. վերջերը պատկանում էր Երվանդունիներին, իսկ դրանից հետո՝ նախ Կամսարականներին (մինչև VIII դարը մ. թ.), ապա՝ Բագրատունիներին՝ VIII—XI դդ.:

Բագարանի պատմությունը շնայած հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել, սակայն պատմագիրների և այլ աղբյուրների վկայությունների հիման վրա կարելի է ուրվագծել իր ընդհանուր կողմերով:

Ըստ Մովսես ևորենացու, Բագարանը կառուցել է Երվանդունիների վերջին թագավոր Երվանդ Գ-ն մ. թ. ա. II դարի սկզբներին և, նախկին մայրաքաղաք Արմավիրից այստեղ տեղափոխելով կուռքերը, այն դարձրել էր Արարատյան թագավորության կրոնական գլխավոր կենտրոնը: Նույն Երվանդ թագավորը Բագարանում քրմապետ էր նշանակել իր եղբորը՝ Երվազին: Սակայն շուտով վերանոսմ է Երվանդունիների հարբստությունը և Հայաստանում թագավորական նոր հարստության

հիմնադիր Արտաշես Ա-ն, որ սպանել էր Երվանդ թագավորին և նրա քրմապետ եղբորը, Բագարանից կուռքերը տեղափոխում է իր կառուցած Արտաշատ մայրաքաղաքը, իսկ քրմապետի 500 ծառաներին նվիրում Սմբատին: Նույն կիսաավանդական պատմության համաձայն վերջինս այդ ծառաներին բնակեցրել է Մասիսի թիկունքում՝ Կոզովիտ գավառում և նրանց բնակավայրն էլ նույնպես կոչել Բագարան:

Դրանից հետո Բագարանն անշքանում է և ավելի քան 1000 տարի մեր պատմության մեջ չի հիշատակվում: VIII դարի վերջերին այն Արշարունիք ու Շիրակ գավառների հետ միասին (որոնք Կամսարականներից Բագրատունիներին էին անցել մասամբ դրամով գնելու, մասամբ էլ արաբական էմիրին պարտության մատնելու և զենքի ուժով գրավելու միջոցով) դառնում է Բագրատունի Աշոտ Մսակերի սեփականությունը, որը այն դարձնում է իր աթոռանիստը: Սկսած այդ ժամանակներից, Բագարանը բավական բարգավաճում է, և Բագրատունի առաջին թագավոր Աշոտ Ա-ն (885—890) այն դարձնում է նորահիմն թագավորության մայրաքաղաքը: Աշոտ Ա-ին փոխարինած Սմբատ Ա-ն (890—914) լքում է Բագարանը և իր համար աթոռանիստ ընտրում Երազգավորքը, որը այդ ժամանակվա դրությամբ գտնվում էր Բագրատունիների թագավորության կենտրոնական շրջանում և ստրատեգիական տեսակետից ուներ ավելի անմատույց դիրք: Սակայն այդ հանգամանքը հավանաբար քիչ է ազդել Բագարանի ընդհանուր վիճակի վրա. այն Բագրատունիների թագավորության գոյության ամբողջ ընթացքում համարվում էր բարգավաճ բնակավայրերից մեկը, որտեղ կատարվել են քաղաքացիական և եկեղեցական կարևոր կառուցումներ: VIII—IX դդ. Բագարանում էր գտնվում Բագրատունի իշխանների ու նրանց ընտանիքի անդամների տոհմական դամբարանը: Այստեղ է թաղված նաև Աշոտ Ա թագավորը:

1045 թվականին Անիի թագավորության հետ միասին Բագարանը ևս նվաճվում է Բյուզանդիայի կողմից, 1064 թվականին այն զավթում են սելջուկ թուրքերը, XII դ. սկզբներին՝ Շահարմենները: Հյուսիսային Հայաստանի հետ միասին XIII դարի սկզբներին (1211թ.) Բագարանը ազատագրվեց Զաքարյան հայ իշխանների կողմից և մի քանի տասնյակ տարվա ընթացքում այնտեղ վերականգնվեց նախկին բարեկարգ վիճակը: Սակայն խիստ կարճատև էր նրա այդ վերջին առաջադիմություն

շրջանը: 1236 թվականին մոնղոլ թաթարների նվաճմամբ Բագարանը սկսեց արագ անկում ապրել, իսկ 1394 թ. այն գրավեց ու ավերեց Լենկթեմուրը, որից հետո այստեղ մի կերպ պահպանված անշուք ու փոքրիկ բնակավայրը այլևս ոչնչով նման չէր նախկին Բագարան քաղաքին, Վերջինս XIV—XV դարերում վերածվել էր ավերակների կույտի և տարբեր վիճակում իրենց գոյությունը պահպանում էին միայն մի քանի կառույցներ կամ դրանց ավերակները՝ պաշտպանական պարիսպներ, բերդի առանձին հատվածներ, մի աշտարակ, կիսաքանդ արքայական պատշգամբ, մեկ կանգուն և երկու կիսականգուն եկեղեցի, կամրջի, բնակարանների մնացորդներ, գերեզմանատների հետքեր, վաղեմի բերդից Ախուրջան տանող ստորերկրյա ուղի:

Բագարանում հայտնի են հայկական երեք եկեղեցի՝ ս. Թեոդորոս, ս. Գևորգ, ս. Շուշան: Դրանցից առաջինը, որը մեր օրերն է հասել կանգուն վիճակում, բայց առանց գմբեթի, կառուցվել է VII դարում: Այն հիմնադրվել է Բուտ Առավելյան իշխանը 624թ., իսկ կառուցումն ավարտել է նույն իշխանի կինը՝ Աննան 631 թ.: Ներքուստ ու արտաքուստ խաչաձև այդ եկեղեցին իր կառուցվածքով հարում է էջմիածին տաճարին և համարվում է հայկական եկեղեցական ճարտարապետության եզակի կոթողներից մեկը: Օտարերկրյա հեղինակավոր մասնագետների կարծիքով ս. Թեոդորոս տաճարի կառուցվածքային տարրերը Բյուզանդիայի միջոցով անցել են Եվրոպա և իրենց ազդեցությունը թողել Հունաստանի, Իտալիայի և Ֆրանսիայի մի ամբողջ շարք եկեղեցիների վրա: Հին ու ակնահաճո կառուցվածք ունի նաև ս. Գևորգ եկեղեցին, որը գտնվում էր բերդի հյուսիսային կողմում և գավառի բնակչության նշանավոր ուխտատեղիներից էր՝ կառուցված Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի և Հովհաննես-Սմբատ թագավորի օրոք 1030թ., իսկ ս. Շուշանը հավանաբար կառուցվել էր ավելի ուշ: Բագարանի եկեղեցիների վրա նշմարված են ավելի քան 10 արձանագրություններ, որոնց թվում են նաև 956 ու 1034 թվականների արժեքավոր երկու արձանագրությունները: Վերջինիս մեջ հիշատակվում է Վահան անունով մի քահանա, որ իրեն անվանում է «գծող»:

Պատմական Բագարան քաղաքի տեղում եղած Բագարան գյուղը XX դարի սկզբներին ուներ շուրջ 350 հայ բնակիչ, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ:

Նեղվելով թուրքական հայաջինջ քաղաքականությունից, նրա հայ բնակչությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գաղթեց ու վերաբնակություն հաստատեց Երևանի նահանգի տարածքում: Այժմ նույն տեղում գոյություն ունի քրդաբնակ մի գյուղակ՝ կրելով Բաքրան անունը:

Բ Ա Լ Ո Ւ

Նախ եղել է բերդ, ապա բերդաքաղաք, իսկ նոր ժամանակներում՝ գավառական քաղաք (կամ գյուղաքաղաք): Հիշատակվում է նաև Պալու, Բալիոբիտ տարբերակներով և համապատասխանում է Ռոմանոպոլսին, որի կառուցումը վերագրում են Ռոմանոս կայսեր (XI դ.): Ժողովրդական ստուգաբանությամբ Բալու է կոչվել շրջակայքում շատ բալենիներ ունենալու պատճառով: Ուսումնասիրողներն այդ անունը առաջացած են համարում հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում բավական լայն տարածությունների վրա բնակված բալ կամ բաղ ցեղի անունից: Ի դեպ այդ նույն ցեղանվան հետ են կապում նաև Բաղաբերդ, Բաղաց աշխարհ, Պաղին, Պաղնատուն, Կարաբաղ, Բաղա-սական անունները:

Գտնվում է Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի հյուսիսային ստորոտին, Դերսիմի հարավային ծայրագավառում, Արածանիի (Արևելյան Եփրատ) ստորին հոսանքի աջ ափին, շրջանաձև հարթավայրում: Արածանին երեք կողմից շրջապատում է քաղաքը, որն ամբողջապես թաղված է այգիների մեջ: Բալուից հարավ անտառապատ տարածություններ են: Նրա մոտակայքում են գտնվում Մեսրոպյան հայկական բերդի ավերակները: Ստեփանոս Ասողիկի վկայությամբ Բալուն խիստ ավերվել է 995 թ. երկրաշարժից, բայց հետագայում վերականգնվել ու մինչև XIII դարի վերջերը շարունակել է բարգավաճել: Շրջակայքում կան պղնձի (և գունավոր այլ մետաղների) ու քարածխի հանքեր:

Հնում Բալուն Չորրորդ Հայք աշխարհի (ավելի հնում՝ Մոփք) Բալահովիտ գավառի կենտրոնն էր և գլխավոր բերդը: Թուրքական տիրապետության շրջանում Բալուն իբրև գավառակ նախ մտնում էր Դիարբեքիի նահանգի (վիլայեթ) Արդանախանի գավառի (սանջակ), ապա Խարբերդի նահանգի մեջ իբրև գավառ:

ախ կենտրոն: ներկայումս Բալուն համանուն վիլայեթի (նահանգի) կենտրոնն է, իսկ այդ նահանգը 1970 թվականի մարդահամարով ուներ 403,8 հազար բնակիչ:

Բալուի հին ժամանակների բնակչության քանակի մասին արժանահավատ վկայություններ չկան: Ոմանք պնդում են, թե հնում իբր ունեցել է մինչև 100 հազար բնակիչ, որ շատ անհավանական է: Հավանական կարելի է համարել, որ X—XIII դարերում նրա բնակչության թիվը հասել է 25—30 հազար մարդու և իր մարդաշատությամբ ու մեծությամբ ոչնչով չի զիջել Մուշի, Երզնկային, Կամախին և Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի միջին մեծության այլ քաղաքներին:

XIX դարի սկզբներին Բալուի միայն հայկական տների թիվը հասնում էր 1000-ի՝ մոտ 7000 բնակիչներով, իսկ քրդերը 2000—3000 շունչ էին: 1873 թ. կային 6240 հայ և 2250 քուրդ բնակիչներ: XIX դարի 70-ական թվականներից քաղաքի արհեստավոր ու առևտրական բնակչությունն սկսում է աստիճանաբար գաղթել ավելի մեծ քաղաքներ՝ Ադանա, Խարբեռ, Դիարբեքիր, Սեբաստիա, ինչպես նաև Մալաթիա ու Քղի: Այնուամենայնիվ, 1914թ. ունեցած նրա 10.000 բնակչից 5000-ը հայեր էին, իսկ մյուս կեսը քրդեր, հույներ, ասորիներ և մասամբ թուրքեր: Բալուի հայ բնակչությունը նույնպես 1915 թ. ենթարկվեց բնաջնջման: Նրա միայն մի մասին է հաջողվել փրկվել թուրքական յաթաղանից: Հետագայում որոշ քանակությամբ փախստական հայեր վերադառնում են իրենց տեղերը: 1940-ական թվականներին Բալուում և շրջակայքում կային 750 փախստական հայեր:

Գյուղատնտեսական կուլտուրաներից Բալուում մշակում էին ցորեն, գարի, եգիպտացորեն, բամբակ, պտղատու ծառեր (դեղձենի, տանձենի, սալորենի, խնձորենի և այլն): Քաղաքի բնակչության մի մասը զբաղվում էր մեղվաբուծությամբ, իսկ քուրդ բնակչությունը՝ անասնապահությամբ: Հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստներով ու առևտրով: Տարածված արհեստներից էին մանածագործությունը, կտավագործությունը, պղնձագործությունը, դարբնությունը և այլն:

Բալուն առևտրական քաղաք է եղել դեռևս միջին դարերում: Այստեղով էր անցնում Արածանիի հովտով դեպի Խարբեռ ու Մալաթիա ձգվող ճանապարհը: XIX—XX դարերում Բալուն ուներ իր ընդարձակ շուկան, տասնյակ խանութներ, կրպակներ

ու արհեստանոցներ: Ներքին աշխույժ առևտրից բացի, քաղաքն իր արտադրանքներով մասնակցում էր նաև արտաքին առևտրին: Բալուից և համանուն գավառից արտահանվում էին հացահատիկներ, բամբակ, ծիրանի, դեղձի, տանձի, սալորի չիր, անասնապահական մթերքներ և այլ ապրանքներ:

Բալուի մասին վիճաբարկան և մատենագրակուն հիշատակություններ շատ կան: Ուրարտական շրջանում այն եղել է բերդ: Ուրարտուի լեռագավոր Մենուան այստեղ թողել է մի կարևոր սեպագիր արձանագրություն, բայց որի ինքը եմբեքի երկրից խլել է Գուպանի քաղաքը, նվաճել Պուտերիա քաղաքը և ընդհարվել Մելիդա (Մալաթիա) երկրի հետ: Արձանագրության մեջ հիշատակված Պուտերիա քաղաքը ենթադրաբար նույնացնում են կամ հետագայի Բալուի, կամ Ուրարտական Վաշտալ բերդաքաղաքի հետ: Միխայիլ Ասորի պատմագիրը Բալուի հիմնադրումը վերագրում է Սելևկյանների ժամանակներին (IV—II դդ. մ. թ. ա.)՝ Սելևկոս լեռագավորին: Սկզբում, ինչպես ասվեց, այն բերդ էր և հավանաբար քաղաք-բերդաքաղաքի է վերածվել XI դարում, երբ իր շրջակայքի հետ միասին մտնում էր Սասունի Թոռնիկ իշխանի տիրույթի մեջ: Իսկ այժմ անշուք փոքր գյուղ է:

Նոր ժամանակները հասած վիճակում Բալուն արտաքնապես խղճուկ, նեղ ու ծուռուծուռ փողոցներով, մեծ մասամբ կավակերտ տներով գավառական տիպի գյուղաքաղաք էր, որի շենքերը անկանոն ցրված են մեծ տարածության վրա, իրարից բաժանված լինելով ալգիններով, պարտեզներով ու փոքրիկ բանջարանոցներով: Լուսավորչական հայերը ոչնեին շորս թաղ, որոնք կոչվում էին իրենց շորս եկեղեցիների անուններով՝ ս. Լուսավորիչ կամ ս. Գրիգոր, ս. Աստվածածին, ս. Կիրակոս, ս. Սահակ, Եկեղեցիներից հինը: Գեղեցիկը, որ գմբեթավոր, բառաթև կառուցվածք էր, ս. Լուսավորիչն էր: Այդ շորս եկեղեցիներից բացի, կար նաև մի բողոքական եկեղեցի, որը հայ բողոքականների թաղային եկեղեցին էր: Դրանք բոլորը, որոնց թվում և գլխավոր եկեղեցին՝ ս. Աստվածածինը կամ Քաղցրահայայ ս. Աստվածածին կոչված վանքը, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ավերվել ու ամայնացել էր:

Բալուի բերդը XX դարի սկզբնի ին դեռևս կիսականգուն էր:

Գլխավում էր բավական մեծ տարածք և գտնվում էր զառիվեր կողերով լեռան վրա, որի լանջերը ցայտում են հորդարուխ աղբյուրներ: Բերդի ճանապարհը նեղ է, քարակերտ ու ոլորապտույտ: Եվրոպական ճանապարհորդները հիացմունքով են խոսում երբեմնի անառիկ այդ բերդի ավերակների վեհությունների, համայնապատկերի մասին:

Բալուխ շրջակայքում կան մի քանի բերդերի ու ամրոցների ավերակներ, որոնց թվում են և Մեսրոպյան կոշված բերդի մնացորդները: Ըստ կիսաավանդական մի պատմության, Բալուխ մոտ է գտնվում նաև այն քարայրը, որտեղ ճգնել է Մեսրոպ Մաշտոցը հայոց գրերը արարելիս:

Բալուն հայ գրչության նշանակալի կենտրոններից է: Այստեղ XV—XVII դարերում գրվել կամ ընդօրինակվել են Ավետարան, Մաշտոց, Շարականոց և այլ բովանդակությամբ ձեռագիր մատյաններ: Այստեղ գործած գրիչներից հայտնի են Ավետիք Աբեղյան (XV դ.) և Մարտիրոս Սարկավազը (XVII դ.):

XIX դարի երկրորդ կեսում և XX դարի սկզբներին աշխույժ դպրոցական կյանք է ունեցել Բալուն: Այդ ժամանակ նրա բոլոր կարգի դպրոցների թիվը (հաշված մասնավոր վարժարանները) հասնում էր 8-ի: Դրանցից առանձնապես նշելի են հայկական 2 երկսեռ դպրոցները, որոնք ունեին 150—170 աշակերտ և 80—90 աշակերտուհի: Այդ դպրոցներում աշակերտները հայերենից բացի սովորում էին նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն: Հայկական դպրոցներից հիշատակության արժանի է նաև բողոքական հայերի (դրանք 30—25 տուն էին) երկսեռ դպրոցը 20—30 աշակերտ-աշակերտուհիներով:

Բալուն տվել է ազգային հայտնի գործիչներ, որոնց թվում է նաև Երվանդ Օտյանը:

Բ Ա Յ Ա Ձ Ե Տ

Բայազետը Արևմտյան Հայաստանի փոքր, բայց մեր ժողովրդի պատմության մեջ հիշատակության արժանի դեր խաղացած քաղաքներից է: Հնում այս քաղաքի տեղում Բագրատունի նախարարների ոստանն էր՝ Դարոյնք հայտնի բերդավանք, որի տեղում XV դարում կառուցված բերդը և հետագայում նրան կից

առաջացած գյուղաքաղաքը էռզվեց Բայազետ, 1829 թվականից հետո՝ նաև Հին Բայազետ (ի տարբերությունն Նոր Բայազետի, որտեղ հիմնականում բնակություն էին հաստատել Բայազետից գաղթածները), ինչպես նաև Դոզու Բայազիդ:

Պաշտպանական և առևտրատնտեսական առումներով Բայազետի դիրքը նպաստավոր է: Այն գտնվում է Մեծ Մասիսից հարավ-արևմուտք, Մաղկանց (Ալադաղ) լեռների հյուսիսարևելյան ճյուղերից մեկի լանջին, Դեղին (Զարգիմար) գետի Սարիսու ճյուղի վրա: Նրա դիրքն ու համայնապատկերը գեղատեսիլ են: Տեղագրված է նեղ դաշտի խորքում, լեռի ու ժայռոտ լեռների արանքում ու դրանց դարավանդների վրա, ծովի մակերեւելույթից մոտ 1750 մ բարձրությամբ: Ամառն այստեղ մեղմ է, ձմեռը՝ ցուրտ, գարնանը՝ անձրևոտ: Քաղաքի համար ամենալավ ժամանակն աշունն է, որ տևում է բավական երկար: Էրզրումի նման, Բայազետը ևս հայտնի է իր աղբյուրներով:

Դժվար էր ասել, թե երբ է հիմնադրվել Բայազետի տեղում եղած Դարոյնք բերդավանքը: IV դարում այն Մեծ Հայքի հայտնի բերդերից էր և Բագրատունի նախարարների ոստանը: Դարոյնքի տեղում, որն ամենայն հավանականությամբ ավերվել էր հարձակումների և երկրաշարժերի հետևանքով, նոր բերդ է կառուցվում հետագայում: Այս վերջինիս կառուցումը կիսաավանդական պատմությունը վերագրում է օսմանյան սուլթանի Բայազետ 1-ինին (1389—1402) և անունն էլ կապում սուլթանի անվան հետ: Հետագայում բերդի շուրջը փոխվում է քաղաքն իր թաղերով: Հայ պատմագիրներից Բայազետն առաջին անգամ հիշատակում է Առաքել Դավրիժեցին (XVII դ.):

Հնում Դարոյնք-Բայազետը Այրարատյան աշխարհի Կոզովիտ գավառի կենտրոնն էր և, ինչպես ասվեց, Բագրատունիների իշխանանիստը: 1555 թվականի Հայաստանի բաժանմամբ անցել է Թուրքիային և դարձել համանուն սանջակի (գավառի) կենտրոնը: XIX դ. առաջին կեսում Բայազետի գավառը Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպված փաշայություններից մեկն էր, որտեղ իշխում էր Սլիվանի քրդական ցեղը՝ օգտվելով ներքին լայն իրավունքներից: Բայազետի փաշայությունը, Արևմտյան Հայաստանի մյուս նույնատիպ իշխանությունների նման վերացվեց սուլթանի կողմից զենքի ուժով XIX դ. երկրորդ կեսում: Դրանից հետո իբրև սովորական գավառ այն մտնում էր Էրզրումի վիլայիթի (նահանգ) մեջ:

Բայազետն իբրև ամուր բերդաքաղաք, XIX դարում և XX դարի սկզբներին միշտ եղել է ռուս-թուրքական հարաբերությունների կիզակետում: Այն 1828—1914 թվականների ընթացքում ռուսների կողմից չորս անգամ ազատագրվել է թուրքական լծից, բայց նորից է հետ վերադարձվել Թուրքիային: Դրանցից առաջինը տեղի է ունեցել 1828 թվականին, երբ ռուսական զորքերը, օգոստոսի 28-ին ջախջախելով թուրքական կայազորի պետ ջուրդ Բահլուլ փաշային, գրավում են քաղաքը: Բայազետի համար մղված այդ մարտերում քաջաբար կռվել են նաև Բայազետի Մելիք-Մարտիրոսի 500 հոգուց բաղկացած հեծյալ ջոկատի զինվորները: Սակայն Աղրիանապոլսի պայմանագրով (1829 թ.) Բայազետը վերագործվում է Թուրքիային:

Երկրորդ անգամ ազատագրվել է Արևելյան պատերազմի ժամանակ: 1854 թվականի հուլիսի 17-ին Չինզլի լեռնանցքում (Մեծ Մասիսից հյուսիս-արևմուտք) ռուսական զորքերի երեքվանյան ջոկատը թուրքական 20000-ոց բանակը ջախջախելուց հետո անմիջապես գրավում է Բայազետը, որը հետո նորից անցավ Թուրքիային:

Բայազետը երրորդ անգամ ազատագրվել է ռուս-թուրքական 1877—1878 թթ. պատերազմի ժամանակ: 1877 թ. ռուսական բանակի հայազորի զորավար Ա. Տեր-Ղուկասովը առանց կռվի քաղաքը գրավել է թուրքերից: Սակայն նույն թվականին, օգտվելով զորավարի բացակայությունից, թուրքական զորքն ու խառնիճաղանջ մի հսկայական ամբոխ հարձակվում և հունիսի 6—29-ը ավերում է քաղաքը ու նրա բերդը պահում պաշարված դրուճյան մեջ: Նրանք գրեթե ամբողջովին կոտորում են քաղաքի հայ բնակչությանը և ամայացնում ամբողջ թաղամասեր: Ավազակային այդ հարձակումն է, որ այնքան վարպետությամբ նկարագրված է մեծ վիպասան Րաֆֆու «Ենեթ» վեպում: Բեռլինի 1878 թ. պայմանագրով Բայազետը դարձյալ վերագործվում է Թուրքիային:

Ռուսական զորքերի կողմից այն չորրորդ անգամ ազատագրվում է առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 1914 թվականին և 3—4 տարի փաստորեն մտնում էր ռուսական պետության մեջ: Սակայն 1918 թ. թուրքերն այն հետ են վերցնում՝ տեղահանելով կամ իսպառ ոչնչացնելով նրա հայ բնակչությանը: Ներկայումս Բայազետը թուրքերով ու բլր-

դերով բնակեցված դավառական տիպի փոքրիկ քաղաք է, որի տնտեսության ճյուղերը կազմում են անասնապահությունը, բրդի ու կաշվի մշակությունը, կարպետագործությունը, մանրածախ տեղական առևտուրն ու մասամբ արհեստագործությունը:

Բայազետը երբեք բաղձամարդ քաղաք չի եղել: Նրա բնակչության թիվը համեմատաբար մեծ է եղել XVII—XVIII դարերում: Այսպես, XVIII դարի կեսերին այն ուներ 2000 տուն՝ մոտավորապես 10—12 հազար հայ բնակիչներով, իսկ 1812 թվականին նրա ամբողջ բնակչությունը հասնում էր մոտավորապես 12 հազար մարդու, որի մեծ մասը դարձյալ կազմում էին հայերը: 1829-ին ուներ 7000, 1840-ին՝ 4000, 1891-ին՝ 2600, իսկ 1914-ին՝ 5000 բնակիչ, որից 2000-ը՝ հայ, իսկ մնացածը՝ թուրքեր ու բլրդեր¹⁰: Հայերը, թուրքական բնություններից նեղվելով, պարբերաբար գաղթել են Արևելյան Հայաստան: Նրանք ամենամեծ զանգվածով գաղթել են 1829 թվականին և հիմնականում բնակություն հաստատել նախկին Գավառում, որը նրանք իրենց հայրենի քաղաքի անվամբ կոչեցին Նոր Բայազետ (այժմ՝ Կամո):

Բայազետի հայ բնակչությունը զբաղվում էր առևտրով, երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, արհեստներով: Առևտրական առումով Բայազետի նշանակությունն առանձնապես մեծացել էր XVIII—XIX դարերում: Այստեղից արտահանվում էին ծխախոտ, ձավար և այլ ապրանքներ: Քաղաքի մոտ 260-ի հասնող խանութների ու կրպակների մեծազույն մասը պատկանում էր հայերին: Քաղաքն ուներ իր շուկան և իջևանատներ: Բայազետով էր անցնում Թավրիզ—Էրզրում—Տրապիզոն քարավանային ճանապարհը, որն անշուշտ նպաստում էր նրա և՛ ներքին, և՛ արտաքին առևտրի զարգացմանը:

Բայազետը կառուցված է առանց նախօրոք մշակված հատակադժի: Նրա շենքերը ցրված են դարավանդաձև լեռնալանջերին և արտաքնապես վատ տպավորություն չեն թողնում: Քաղաքի հիմնական թաղերի տները կառուցված են կարմրավուն քարերով: Երկու հիմնական մասից էր բաղկացած Բայազետը, որոնցից մեկը կառուցված է բարձր ժայռի վրա և կոչ-

10 Վ. Իճեթյան, Նոր Հայաստան, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 114, Ա—Դ, Վանի, Բեթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 204—206:

վում է Կարաբուրուն, իսկ մյուսը՝ բլրի վրա և կոչվում է էսկի-կալա: Երկու քաղաքամասերն էլ մեծ վնասներ էին կրել 1840թ. հունիսի 20-ին սկսված և մեծ ու փոքր ընդհատումներով մինչև սեպտեմբերի 20-ը տևած երկրաշարժից: Բայազետը շուններ կոմունալ տարրական պայմաններ: Վատ էր քաղաքի սանիտարական վիճակը: Այստեղ եղած երեք բաղնիքները կիսավեր վիճակում էին և գործում էին դեպքից դեպք:

Բայազետի հիշարժան հուշարձաններն ու հնությունները սահմանափակվում էին բերդով, եկեղեցիներով, մատուռներով և ուխտատեղիներով, երկու պալատով, մզկիթներով, մի ավերակ ընդարձակ շուկայով:

Քաղաքի նոր բերդը, որի կառուցումն ինչպես ասվեց, վերագրվում է սուլթան Բայազետ 1-ինին, XIX դարի վերջերին ավերակ էր: Նրա ավերակներից բացի այստեղ էսկի-կալա բլրի վրա նշմարվում էին նաև հայկական հին բերդի՝ Դարոյնքի մնացորդներն ու նրան կից եղած ավանի հետքերը: Պահպանվել էր մի բուրգ, պաշտպանական պարիսպների առանձին հատվածների հիմնապատեր և այլ կառուցվածքների ավերակներ: Վաղեմի բերդի դարպասների մոտ կային զանազան քանդակներ: Այդ նույն բլրի վրա էր գտնվում նաև ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Բայազետի հուշարձաններից առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի ոմն Իսակ-փաշային վերագրվող պալատը (XVII դ.), որը կիսավեր էր և գտնվում էր Կարաբուրուն ժայռի գագաթին: Հատկապես գեղեցիկ են դրա մուտքի դարպասը, բազմաթիվ սենյակներն ու դրանց պատերին արևելյան ոճով արված որմնանկարները, կիսավեր մզկիթը, որ վերածվել էր զորանոցի: Մի ժամանակ այդ պալատը համարվել է թուրքական կայսրության ամենանշանավոր պալատներից մեկը: Նրա դահլիճները մարմարապատ էին և զարդարված բազմաթիվ սյուներով, իսկ պատերը ծածկված էին արաբական ոճի քանդակներով: Իսակ-փաշայի պալատից բացի գոյություն ունեն նաև մի այլ պալատ, որը տեղական կառավարիչների նստավայրն էր և բաղկացած էր գետնուղիներով իրար հետ միացած մի քանի դահլիճներից ու սենյակներից:

Մինչև 1877 թվականը Բայազետում կային 3 եկեղեցի՝ ս. Աստվածածին (VII դ.), ս. Կարապետ, որ մի քանի անգամ վերանորոգվել էր XVIII—XIX դարերում, Միրանավոր, մեկ ժամ՝

ս. Գրիգոր անունով, որը XIX դ. վերջերին կիսավեր էր, երեք ուխտատեղի, ինչպես նաև 3 մզկիթ: Դրանցից բացի, քաղաքի հարավարևմտյան մասում պահպանվել էին Ամենափրկիչ հնագույն եկեղեցու ավերակները:

XIX դարի երկրորդ կեսում Բայազետում կային խալֆայական մի քանի դպրոցներ: Դրանցից բացի 70—80-ական թվականներից գործում էր Արամյան երկսեռ փարժարանը, որը XX դարի սկզբներին ուներ 200 հայ աշակերտ-աշակերտուհիներ:

Բ Ե Ր Կ Ր Ի

Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է նաև Բարկիրի, Բարկերի, Բերգրի, Պարկիրի և անվան այլ տարբերակներով, իսկ թուրքերը կոչել են Բերգրի-կալա:

Սկզբնական շրջանում սովորական գյուղ է եղել, ապա՝ ավան բերդով կամ բերդավան, գյուղաքաղաք, բերդաքաղաք:

Գտնվում է Վանա լճից հյուսիս-արևելք, լճափից 16 կմ հեռավորությամբ, Բերկրի գետի աջակողմյան հարթավայրում, ձորամիջում: Հեռավորությունը Վան քաղաքից մոտ 65 կմ է, իսկ Արճնշից՝ 46—47 կմ: Քաղաքը տեղադրված է համանուն դաշտի (որ նախկինում կոչվում էր Աբաղայի դաշտ) հյուսիսային ծայրամասում, ծովի մակարդակից ավելի քան 1760մ բարձրության վրա: Ջրառատ է, և շրջակայքում կան ընդարձակ արչավանդ հողեր: Ունի քարածխի հարուստ հանքեր և նավթի զգալի պաշարներ:

Պատմականորեն Բերկրին մտնում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Առեերանի գավառի մեջ: Հնում այն Գնունի նախարարական տան տիրույթն էր, իսկ VIII—IX դարերից անցել է Արծրունիներին: Նոր ժամանակներում, ըստ թուրքական վարչական բաժանման, Վանի նահանգի (վիլայեթի) Բերկրիի գավառակի կենտրոնն է. այստեղ էր նստում գավառակի բուրգ կամ թուրք բեկը:

Բերկրին երբեք մարդաշատ բնակավայր չի եղել: Սակայն պատմական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ միջին դարերում այն ավելի խոշոր ու բարեկարգ է եղել, քան նոր ժամանակներում: Հին և միջին դարերում նրա բնակչությունը զանգվածորեն բաղկացած էր

հայերից: Այստեղ բնակվում էին նաև որոշ թվով հրեաներ, որոնք Հայաստան էին բերված տակավին Տիգրան Բ-ի և նրա որդի Արտավազդ Բ-ի օրոք (I դ. մ. թ. ա.): VIII դարում, Աբասյան խալիֆների կիրառած քաղաքականության հետևանքով, Բերկրիում և նրա շրջակայքում հաստատվում են արաբական ութմանիկ ցեղին պատկանող շատ բնակիչներ, իսկ ավելի ուշ՝ նաև քրդեր: Սակայն դրանից հետո էլ, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, Բերկրիի բնակչության մեծագույն մասը դարձյալ հայերն էին: XIX դարի սկզբին գյուղաքաղաքն ուներ 300 տուն հայ և քուրդ բնակչություն, իսկ XX դարի սկզբին՝ 3100 բնակիչ, որից 2100-ը հայ, իսկ մնացածը՝ թուրքեր, հրեաներ, քրդեր¹¹: Այլ աղբյուրների համաձայն, 1915 թվականի սկզբին Բերկրի բնակչության թիվը հասնում էր 5000 մարդու, որից 3000-ը՝ հայեր, իսկ մնացածը՝ թուրքեր, քրդեր և հրեաներ: 1877—78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Բերկրին թուրքական բանակատեղի էր և այդ պատճառով բնակչությունն ամբողջությամբ ցրվել էր տարբեր տեղեր: Մնացել էին միայն մի քանի տուն թուրքեր: Պատերազմի ավարտից հետո նրանց մեծ մասը նորից է վերադառնում իր հայրենի բնակավայրը: Այստեղի հայերի մեծ մասը զոհ զնաց 1915 թվականի եղևոնին, իսկ մյուս մասը տեղահանվեց. քչերին հաջողվեց փրկվել թուրքական յաթաղանից և ապաստան գտնել Արևելյան Հայաստանում:

Բերկրին ակնհայտ է եղել քաղաքական բաղմամբիվ իրադարձությունների: Դժվար է ասել, թե երբ է հիմնադրվել այն: Սակայն այդտեղ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների գոյությունը ցույց է տալիս, որ հնագույն բնակավայր էր: VII դարում Բերկրին գրավել են արաբները, 880թ. ազատագրվել է Աշոտ Բագրատունու կողմից, 1021 թ. անցել է Բյուզանդիային, 1054 թ. գրավել են սելջուկ թուրքերը, 1241 թ.՝ մոնղոլները, իսկ XVI դ. սկզբին՝ թուրքերը:

Բերկրիի մասին հիշատակություններ ունեն Խորենացին, Սեբեոսը, Թովմա Արծրունին, Լաստիվերտցին, Ուոհայեցին, Գունդստաբլը, Ստեփանոս Օրբելյանը, թուրք հեղինակ Չելեբիև և ուրիշներ: Նա բարգավաճել էր IX—XI դարերում: Այդ ժամանակներում Բերկրին առևտրական ճանապարհներով

կապված էր Խոյի (Հեր). Արճեշի, Խլաթի, Բաղեշի (Բիթլիս) և այլ քաղաքների հետ: Եվ միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու XI դ. պատմագիր Արիստակես Լաստիվերտցին այն կոչում է քաղաք:

Նոր ժամանակների Բերկրիի բնակչության զբաղմունքը երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, արհեստները և առևտուրն էր: Արհեստները բավարարում էին հիմնականում տեղական բնակչության պահանջմունքները: Կարևոր նշանակություն էր ստացել ձկնավաճառությունը. բերկրեցիները մեծ քանակությամբ վանի տառեխ էին վաճառում տարբեր գավառներում ու քաղաքներում:

Որոշ ժամանակ արդյունահանվել են նաև քաղաքի շրջակայքի նավթահանքերը: Այդ նավթահանքերը 1860-ական թվականներից շահագործում էր հայ ձեռնարկատեր Առավելյանցը, սակայն դրանք 1880 թվականին ավերվեցին շեյխ Ուբեյդ-Ուլլայի զինվորների կողմից:

Այժմ Բերկրին փոքրիկ ու խղճուկ բնակավայր է, սովորական մի անբարեկարգ գյուղ, հետամնաց տնտեսությամբ:

Վաղեմի բերդավանում կան հիշատակության արժանի պատմական հուշարձաններ և զանազան կառուցվածքների ավերակներ: Դրանց մեջ անշուշտ ամենանշանավորը նրա բերդն էր, որ բավական մանրամասնությամբ նկարագրել է XVII դարի թուրք հեղինակ է. Չելեբին: Նա գրում է, որ Բերկրիի բերդը գտնվում էր «սեպ և սև» ժայռի վրա, կառուցված էր խոշոր քարերով, գրավելով բավական ընդարձակ հնգանկյունի ձև ունեցող տարածք: Այստեղ էին գտնվում քուրդ բեկի ապարանքը, բաղնիք, իչևանատուն, կրպակներ, այգիներ ու պատեղներ: Քարածայրերի վրա եղած երբեմնի այդ բերդը շատ անգամ է ավերվել և նորից նորոգվել: Նրա մնացորդները նըշմարվում են ցայսօր:

Պատմական և հնագիտական առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում այստեղ հայտնաբերված ուրարտական թագավոր Մենուայի մի սեպագիր արձանագրությունը, որը տարված է Ստամբուլի թանգարանը: Արձանագրության մեջ խոսվում է ուրարտական թագավորի կողմից ոռոգման նպատակով Բերկրի գետից հանված ջրանցքի մասին: Այստեղ պահպանված են ուրարտական մի քանի արձանագրություններ ևս:

Բերդավանի մոտ, համանուն գետի վրա, կա քարաշեն,

¹¹ ՇՄԷ, հ. 2-րդ, էջ 425:

բազմակամար մի կամուրջ, որը կառուցվել է մինչև թուրքական տիրապետությունը:

Բերդավանն ուներ ս. Աստվածածին անունով մի եկեղեցի, որն այժմ ավերակների կույտի է վերածվել: Բերկրիի շրջակայքում են գտնվում հայ ժողովրդի պատմության և մշակութային կյանքում նշանակալի դեր խաղացած Տեր Հուսկան որդի հնադարյան հայտնի վանքը, Առեստ ավանը՝ Արշակունիների շրջանի (I—V դդ.) արքայական ձկնորսարանը, Ամյուկ բերդը և պատմական այլ վայրեր:

Բերկրին միջնադարյան Հայաստանի գրչագրության կենտրոններից է: Այստեղ միայն XIV—XV դարերում գրված և ընդօրինակված մեզ հայտնի ձեռագրերի թիվը հասնում է 10-ի: Գրանք ավետարաններ, շարակնոցներ, բառգրքեր են, որոնք ունեն գրիչների հիշատակարաններ: Առանձնապես ուշագրության արժանի է 1418 թ. Հակոբ կրոնավորի ընդօրինակած ծաղկազարդ ավետարանը: Նույն դարի մյուս գրիչներից հայտնի է Կարապետ քահանան, որը ևս ընդօրինակել է երկու ավետարան:

XIX դարի երկրորդ կեսում և XX դարի սկզբներին Բերկրում գործում էր հայկական մի վարժարան:

Ե Ի Ք Լ Ի Ս

Հին Հայաստանի այս քաղաքը հայտնի էր Բաղեշ, Բազաղեշ և այլ անուններով: Նրա դիրքը պատմական գրեթե բոլոր ժամանակաշրջաններում ռազմատարտեգիական ու առևտրատնտեսական առումով հարմար է եղել և նպաստել է նրա ընդհանուր առաջադիմությանը: Հնագույն ժամանակներից ի վեր Բիթլիսով և համանուն գետի հովտով էր անցնում Տրապիզոնից և Հայաստանի կենտրոնական նահանգների խոշոր քաղաքներից՝ Արտաշատից, Դվինից, Անիից, Կարսից, Կարինից դեպի Միջագետք ձգվող կարևորագույն ճանապարհներից մեկը: Արտաղեսյանների ժամանակ այստեղով էր անցնում Արտաշատ—Տիգրանակերտ հայտնի մայրուղին՝ հայկական արքայական ճանապարհը»:

Բիթլիսը գտնվում է վանա լճից մոտ 25 կմ հարավ-արևմուտք, Զորապահակ կոչված լեռնանցքից հարավ, Ավճխու

(Համեզադուր), Խոսրովու (Ամիգուլ) և այլ գետակների միախառնման տեղում, որտեղ իր սկիզբն է առնում Բիթլիսի գետը՝ Տիգրիսի վտակներից մեկը: Քաղաքը փակված է ոչ միայն այդ գետակների գետաբերաններն ընդգրկող կենտրոնական ձորում, այլև դրա հարակից զառիվեր ձորակողերին, կազմելով մի հսկայական ամֆիթատրոն, որտեղ շենքերը լեռնայանջերին տեղադրված են շարքերով, աստիճանաձև՝ ամռան կեսին թաղվելով այգիների կանաչ ծովի մեջ: Եվ իդուր չէ, որ ճանապարհորդներն առանց բացառության հիացմունքով են խոսում Բիթլիսի դիրքի ու նրա համայնապատկերի գեղատեսիլության ու հմայիչ արտաքինի մասին: Նրա համայնապատկերը լրացնում են աչ ու ձախ մասերով աղմուկ աղաղակով հոսող գետակներն ու առվակները, հորդաբուխ սառն աղբյուրները:

Քաղաքի բարձրությունը ծովի մակերևույթից շուրջ 1600 մ է, Քլեման ցամաքային է՝ բավական շոգ ամառներով և զգալի ցուրտ ու տևական (մինչև 5 ամիս) ձմեռներով: Օդը մաքուր է ու առողջարար, ջրերն առատ ու քաղցրահամ: Քաղաքում և նրա շրջակայքում հաջողությամբ աճում են դեկորատիվ ծառատեսակներից ուռնիկն ու կաղամախին, մրգատու ծառերից ու մյուս կուլտուրաներից՝ տանձենին, խնձորենին, սալորենին, ծիրանին, նոնենին, կեռասենին, թզենին, խաղողը, հատապարուշներ և այլն: Բիթլիսը այգեշատ քաղաք է: Այստեղ գրեթե բոլոր տներն ունեցել են իրենց այգիները և պարտեզները:

Հնագույն քաղաք է Բիթլիսը: Նրա հիմնադրումը ավանդաբար վերագրել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն (IV դ. մ. թ. ա.): Ավանդության ասելով այդ քաղաքը նրա հանձնարարությամբ կառուցել է զորավար Լիսը (կամ Պելեոսի Լիս), որի անունով էլ կոչվել է Բիթլիս (= շար Լիս) կամ Պետլիս: Ականատեսների ասելով, բուն քաղաքի կենտրոնական մասում բխող աղբյուրը մինչև նորագույն ժամանակները ավանդույթով կոչվել է Ալեքսանդրի անունով:

Բիթլիսի մասին մեզ են հասել հայկական, արաբական, բյուզանդական, թուրքական բազմաթիվ հեղինակների բազում վկայություններ, որոնք թույլ են տալիս ուրվագծել նրա քաղաքական պատմության կարևոր պահերն ու դրվազները: Հայկական մատենագրության մեջ այն Բաղեշ անունով հիշատակում է Մերետուր (VII դ.): Պատմագիրներից ումանք Բիթլիսը համարում են Աղձնիքի Սալնաձոր գավառի գլխավոր քաղաքը:

իսկ մյուսները վերագրում են Տուրուբերան աշխարհի Բզնունիք գավառին:

Բիթլիսը բավական վաղ է ընկել օտարների տիրապետության տակ: VII դարում այստեղ հաստատվում են արաբական նվաճողները, X դարում կարճ ժամանակով՝ բյուզանդացիները, իսկ այդ նույն դարի վերջերից քրդական զանազան ցեղեր, որոնց իշխանությունը XII և XV դարերում մի բանի տասնամյակներ սելջուկների ու կարա-կոյունլուների կողմից գրավվելուց հետո, նորից է վերականգնվում ու շարունակում իր գոյությունը: Բիթլիսի քրդական իշխանությունը, որ սովորաբար կոչվում էր խանություն կամ հյուբյումեթություն, առանձնապես հզոր է եղել XVI—XVIII դարերում, երբ այն կարողացել էր դիմագրավել թուրքերի բազմաթիվ հարձակումներին և նրանց հարկադրել ընդունել իր ներքին ինքնավարությունը՝ իբրև Վանի էալեթի քրդական ընդարձակ հյուբյումեթություն: Բիթլիսի այդ ցեղապետությունը թուրքական պետության կողմից վերացվել է 1849 թվականին, երբ սուլթանական զորքերը պարտության են մատնել քրդական խանությանը և գրավել ու ավերել նրա կենտրոն Բիթլիսը: Դրանից հետո նախկին խանության տարածքից կազմվում է Բիթլիսի վիլայեթը՝ համանուն կենտրոնով: Իսկ վիլայեթն արդեն սոսկ վարչատարածքային միավոր էր, ամբողջովին ենթակա կենտրոնական պետությանը և որևէ առանձնաշնորհում չունեի: Բիթլիսի նահանգը ընդարձակ երկրամաս էր: XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին նրա տարածքը հասնում էր ավելի քան 27 հազար քառակուսի կիլոմետրի: 1878—79թթ. նահանգի բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 400 հազար մարդու, որից 250 հազարը կազմում էին հայերը, XIX դ. վերջերին նահանգի բնակչությունը 382 հազար էր, որից 180 հազարը հայեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նահանգի հայերը և անթարկվեցին ցեղասպանության՝ նրանց մի մասը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին, իսկ մյուս մասը տեղահանվեցրվեց զանազան կողմեր: 1950 թ. տվյալներով Բիթլիսի նահանգի բնակչությունը չէր հասնում նույնիսկ 100 հազար մարդու: Բիթլիսը կենտրոն է նաև համանուն գավառի և գավառակի: Բաղեշ-Բիթլիսի բնակչությունը ամենայն հավանս չափանություն միջին դարերում ավելի բազմամարդ է եղել: Սակայն նրա բնակչության վերաբերյալ արժանահավատ տվյալներ

չկան: Քուրդ իշխողներն ու սուլթանական տիրակալները վիճակագրության հետ այնքան էլ «գլուխ» չունեին և համընդհանուր մարդահամարներ չեն անցկացրել: Կինչի ասելով, Բիթլիս քաղաքը XIX դ. սկզբներին ունեցել է շուրջ 30 հազար բնակիչ, որից մոտ 10 հազարը՝ հայեր: 1914 թվին հայերի քանակը իջնում է 7000 մարդու, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին քաղաքն իսպառ զրկվում է հայերից:

Իր հարմար դիրքի շնորհիվ Բաղեշ-Բիթլիսը դարեր շարունակ մեծ նշանակություն էր ձեռք բերել որպես առևտրի կենտրոն: XX դարի սկզբներին քաղաքն ուներ երեք շուկա, մոտ 1200 խանութ ու կրպակ և մի շարք իջևանատներ: Տեղական ապրանքներով առևտուր էին կատարում հասարակության տարբեր խավերը, բայց այն հիմնականում գտնվում էր հայերի ձեռքին: Նրա շուկաներում ու խանութներում վաճառվում էին գյուղատնտեսական մթերքներ՝ հացահատիկ, մրգեր, կաթնամթերքներ, միս, ինչպես նաև անասուններ, արհեստավորական զանազան արտադրանքներ՝ գործվածքներ, գործիքներ, տնային գործածության իրեր և այլն: Առանձնապես մեծ համբավ ուներ տեղական «շիլա» կոչված կարմիր կտորը, որը զգալի չափով արտահանվում էր նաև տարբեր տեղեր: Ըստ երևույթի Բիթլիսի առևտրական դերն ավելի մեծ է եղել միջին դարերում: Թովմա Արծրունին (IX դար) այն ուղղակի կոչում է «շահաստան Բաղեշ»: Արհեստներով նույնպես հիմնականում զբաղվում էին հայերը: Քաղաքի զարգացած արհեստներից էին կաշեգործությունը, մանածագործությունն ու ջուլհակությունը, դերձակությունը, ներկարարությունը, դարբնությունն ու զինագործությունը: Իրենց նշանակությամբ քաղաքային զբաղմունքներից՝ առևտրից ու արհեստագործությունից, հետ չէին մնում գյուղատնտեսական զբաղմունքները: Բիթլիսը շատ հայտնի էր իր ընտիր մրգերով ու խաղողով: Քաղաքում տուն չկար, որ չունենար իր այգին կամ բանջարանոցը:

Բիթլիսը ընդհանուր առմամբ պահպանել է իր միջնադարյան կառուցվածքը: Կենտրոնական ձորում վեր ցցված ժայռաբլրի վրա գտնվում են նրա հին բերդի ավերակները, որի շուրջը տարածվում են բնակելի թաղամասերը, իսկ ավելի հեռու՝ ձորերում ձգվում են արվարձանները: Սեպուհ կոչված լեռան վրա գտնվող նրա միջնադարյան բերդը պատած է եղել աշտարակավոր ամրակուռ պաշտպանական պարսպով: Բերդ

կարելի էր մտնել լեռան զառիթափ լանջերով ձգվող նեղ ճանապարհով՝ մի քանի շարժական կամուրջներ անցնելուց հետո: Բերդը խանի աթոռանիստն էր: Այստեղ էին գտնվում նրա ապարանքը և խանական վերնախավի տները: Բերդի միակ դուռը գտնվում էր հարավային կողմում և երկաթակուռ էր: Բուն քաղաքն իր բնակելի թաղամասերով, շուկայով, եկեղեցիներով ու մզկիթներով, քարավանատներով ու ապարանքներով փոված էր կենտրոնական ձորի փոքրիկ հարթավայրում և նրա շրջակայքի ձորալանջերին, այնտեղ, որտեղ իրար են միանում Բիթլիսի գետը կազմող Ավելիսի և խոսրովի գետակները: Բուն քաղաքը երբեք պարսպապատ չի եղել: Դրա կարիքը չի էլ զգացվել: Քաղաքը բոլոր կողմերից պաշտպանված է զառիթափ լեռնալանջերով և բավական էր ամրացնել շրջակայքի հետ կապող կիրճերը (դրանք թվով 6 էին և յուրաքանչյուրն ուներ իր դուռը), որպեսզի թշնամու համար Բիթլիսը դառնար դժվարամատուց:

Բիթլիսն, ըստ երևույթին, հատուկ հատակագծման ընդհանրապես չի ենթարկվել: Սակայն բնական յուրահատուկ պայմանների շնորհիվ նրա կառուցապատումը կատարվել է որոշակի պլանով: Քաղաքի բնակելի զանգվածները, թաղերն ու առանձին շենքերը տեղադրված են ձորերի կողերին՝ շարքերով, և կազմում են մի մեծ ամֆիթատրոն, որում յուրաքանչյուր ցածր շարքի տների հարթ կտուրները հաջորդ բարձր շարքի համար ծառայում էին իբրև բակ: Այդ, ինչպես և թաղերն ու տների միջև եղած այգիներն ու պարտեզները Բիթլիսը դարձնում էին ակնահաճո քաղաք: Առանձնապես գեղեցիկ է ձորի հյուսիսային լանջերի տեսքը: Տների մեծագույն մասը քարակերտ է, իսկ շինարարական քարով Բիթլիսը հարուստ է. մեծ քանակությամբ քար են արդյունահանում նրա շրջակայքի քարահանքերից:

Բիթլիսում կային մի շարք հասարակական և մի քանի հարյուր տեմալին բաղնիքներ, որոնց կեղտաշորերը տեղական կոյուղով թափվում էին գետակների մեջ:

XX դարի սկզբներին Բիթլիսում կային և գործում էին շորս մենաստաններ (վանքեր), որոնք կարևոր դեր են խաղացել հայ դպրության պատմության մեջ: Դրանցից ամենահայտնին Ամրդուլու ս. Հովհաննես վանքն էր իր կարմրակ ս. Նշան զրմբեթավոր եկեղեցով: Ամրդուլու վանքը առանձնապես մեծ դեր

է խաղացել XVI—XVIII դարերում, երբ նա դարձել էր հայկական մշակույթի կարևոր կենտրոն, հայ դպրության նշանակալի հանգրվան: Այս վանքի հետ է կապված մի շարք վարդապետգիտնականների (Վարդան Բաղիշեցի, Հովհաննես Կոլոտ, Գրիգոր Արճիշեցի և ուրիշներ) ուսումնառությունը կամ գործունեությունը: Քաղաքի շրջակայքում էին գտնվում մյուս երկք վանքերը՝ Դոմանց ս. Աստվածածինը, Ավելիս ս. Աստվածածինը և Ննդրակառար ս. Աստվածածինը իրենց հոյակերտ գմբեթավոր եկեղեցիներով: Դրանք ևս զգալի հետք են թողել հայ գրչության ու դպրության պատմության մեջ:

Բիթլիսի մզկիթների թիվը XIX դարի վերջերին հասնում էր 15-ի: Իրենց հնությամբ, մեծությամբ ու կառուցվածքով դրանցից համեմատաբար նշանավոր էին շորսը, որտեղցից երկուսը՝ Կզըլ և Շեյխ ջամիները հնում հայկական եկեղեցիներ են եղել և մզկիթների էին վերածվել քուրդ տիրապետողների ժամանակներում: Գրեթե բոլոր մզկիթներն ունեին իրենց մինարները:

Բիթլիսում, գետակների վրա, տարբեր ժամանակներում կառուցել էին մեծ ու փոքր տասնյակ կամուրջներ, որոնք իրար հետ էին կապում ձորալանջերի թաղամասերը:

Քաղաքի հայությունը ուներ իր դպրոցները: XIX դարի երկրորդ կեսում և XX դարի սկզբներին քաղաքում գործում էին հայկական շորս արական ու երեք օրիորդաց դպրոցներ: Դպրոցներ ունեին նաև բողոքական հայերը: Դրանք հիմնականում ցածր կարգի էին: Քաղաքի մշակութային կյանքում առանձնապես խոշոր դեր էր խաղում Ամրդուլու վանքը, որտեղ, ինչպես ասվեց, կրթվել ու գործել են հայ դպրության հայտնի շատ դեմքեր:

Բիթլիսում են ծնվել XVIII դարի ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին, ակնաւոր դերասանուհի Զաբելը (Մարիամ, 1858—1926): Բիթլիսը Վիլյամ Սարոյանի ծնողների և պապերի հայրենական քաղաքն է:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած ավելի քան 60 տարվա ընթացքում Բիթլիսն առանձնապես առաջադիմություն չի ունեցել:

Ներկայումս նույնանուն նահանգի կենտրոն Բիթլիսը փավառական տիպի քաղաք է (1965-ին ուներ մոտ 18,5 հազար բնակիչ): Նրա արդյունաբերությունը սահմանափակվում է

ծխախոտի և կաշվի վերամշակման մի քանի ձեռնարկություններով, որոնց արտադրանքի զգալի մասը առաքվում է տարբեր տեղեր:

Գ Յ Ո Ւ Մ Ո Ւ Ը Ն Ա Ն Ա

Գյումուշխանա (Գյումուշխանե, Կյումուշխանե) անունը համեմատաբար նոր է և փաստորեն հին հունական Արգիրոկաստրոն կամ Արգյուրապոլիս անվան թուրքերեն թարգմանությունն է, որ նշանակում է «արծաթի տուն», «արծաթի հանք»:

Պատմագիրների և աշխարհագրագետների մոտ երբեմն հիշատակվում է իբրև հանքավայր, ավան, իսկ երբեմն էլ՝ բազար:

Գտնվում է Սև ծովի ավազանին պատկանող Խորշատ կամ Գյումուշխանա գետի հովտում, Երզնկայից հյուսիս-արևմուտք, Տրապիզոն—էրզրում ճանապարհի աջ կողմում, զառիվեր կողմում ահավոր ապառաժների վրա, որոնց ստորոտով հոսում է Խորշատը: Զրառատ է, բարենպաստ կլիմայական պայմաններով: Բուն քաղաքը բուսականությունից աղքատ է, սակայն գլխա շուրջը, Խորշատ գետի հովտում, փոված են գեղեցիկ ու բնորոշակ այգիներ և պարտեզներ: Գյումուշխանան հատկապես հայտնի է խնձորով և տանձով: Քաղաքից հարավ կա մի լճակ, որի մեջ թափվում են հորդաբուխ աղբյուրների ջրերը: Շրջակայքում հնագույն ժամանակներից ի վեր հայտնի են եղել և շահագործվել են արծաթի հարստագույն հանքավայրերը: Արծաթի հետ միասին կան կապարի և պղնձի պաշարներ: Համեմատաբար նոր ժամանակներում նշմարվել են նաև ոսկի, երկաթ և քարածուխ:

Հնում Գյումուշխանան մտնում էր Փոքր Հայքի մեջ, սկզբում նրա Առաջին Հայք պրովինցիայի, իսկ հետագայում, Հուստինիանոս 1-ինի (527—565թթ.) վարչական վերափոխությունից հետո, Երկրորդ Հայքի մեջ: XVII դարից այն Տրապիզոնի նահանգի (վիլայեթ) Գյումուշխանայի գավառի (սանջակ) կենտրոնն է:

Գյումուշխանա-Արգիրոկաստրոնը, իբրև արծաթի հանքա-

վայրի՝ կից կազմավորված ավան, գոյություն ունի հնագույն ժամանակներից: Արծաթի հանույթի ընդլայնման և արհեստագործության ու առևտրի զարգացման շնորհիվ հետագայում այն աստիճանաբար վերածվել է քաղաքի: Արծաթի և պղնձի հանքերի գործարանային շահագործումը սկսվել է XIX դարի կեսից, երբ դրանք զավթվեցին ֆրանսիացիների կողմից: Իսկ հանքավայրերում հիմնական աշխատողները հույներ և հայեր էին: Թուսական զորքը ռուս-թուրքական երկու պատերազմների ժամանակ (1829—29 թթ. և 1877—78 թթ.) գրավել է Գյումուշխանան, սակայն դրանց հաջորդած հաշտության պայմանագրերով այն նորից է մնացել թուրքական տիրապետության տակ:

Լեռնահանքային գործից բացի, Գյումուշխանայի հայ և հույներենակչությունը զբաղվում էր նաև արհեստներով, առևտրով, ծխախոտի ու կակաչի (հաշիշ) մշակությամբ, այգեգործությամբ: Գյումուշխանայի արծաթը, պղինձը և ոսկին արտահանվում էին կիսամշակ վիճակում: Նրա արտահանած ապրանքներից էին նաև տեսակ-տեսակ մրգերը, ծխախոտը, հաշիշը:

Դժվար է ասել, թե Գյումուշխանան ինչքան բնակչություն է ունեցել հնում և միջին դարերում: Պատմագիրների վկայություններից ակնհայտ է դառնում, որ այն երբեք բազմամարդ բազար չի եղել, բայց նոր ժամանակների համեմատությամբ միջին դարերում նրա բնակչության թիվն ավելի մեծ է եղել: 1862—73 թթ. Գյումուշխանան ունեցել է 250 տուն հայ, 320 տուն հույն և 420 տուն թուրք բնակիչ, 1892թ. նրա բնակչության թիվը հասնում էր 5000 մարդու, 1915-ին՝ եղեռնից առաջ, ուներ 8000 բնակիչ, որից 2500-ը հայեր¹²: Գյումուշխանայի բնակչությունը, հատկապես հայությունը, մեծ արտահոսք է տվել XIX դարի երկրորդ կեսում և XX-ի սկզբներին: Նրա բնակչության զգալի հատվածներ, նեղվելով աղքատությունից, թողել հեռացել են հայրենի քաղաքից՝ բնակություն հաստատելով Բաբերդում, Երզնկայում, Տրապիզոնում, Պոլսում և, նույնիսկ, Փարիզում ու Թուսաստանի զանազան քաղաքներում: Սակայն նրա հայ բնակչությունը զանգվածաբար տեղահանվել է թուրքական ջարդարանների կողմից առաջին համաշխարհա-

¹² Ս. Մ. Մոզգիլան, Արևմտահայ աշխարհ, էջ 85, «Մուրճ» ամսագիր, 1890, էջ 98:

յին պատերազմի տարիներին: Նրանց մի մասը զոհ է գնացել թուրքական յաթաղանին, իսկ 1915 թ. մեծ աղետից մի կերպ փրկվածները գաղթել են օտար երկրներ: 1970-ական թվականներին Գյումուշխանայում մնացել էին միայն 330 հայեր:

Գյումուշխանայի շատ թե քիչ աչքի ընկնող շենքերը կարելի է հաշվել մատների վրա: Դրանցից էին գավառական վաչաղական շենքերը, եկեղեցիները, մզկիթները և քաղաքում ու դրա մոտակայքում եղած հայկական ու հունական վանքերի համալիրները: Հայերն ունեին մեկ եկեղեցի ս. Աստվածածին անունով, որ կառուցվել էր 1269 թվականին և կանգուն էր ու գործում էր մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը: Հուլյաները ևս քաղաքում ունեին իրենց եկեղեցին, բայց նրանց կրոնական առաջնորդը նստում էր քաղաքից 8—9 կմ հեռավորությամբ գտնվող հունական ս. Սարգիս վանքում: Հայկական վանքը քաղաքին ավելի մոտ էր գտնվում՝ նրանից մոտ 4 կմ հեռավորության վրա, դեպի հյուսիս-արևելք: Այն կոչվում էր ս. Փրկիչ կամ ս. Ամենափրկիչ և ավերվել է XX դարի սկզբներին: Հավանական կարելի է համարել, որ Գրիգոր Գարանազցու հիշատակած Գյումուշխանայի վանքը հենց նույն ս. Փրկիչն է: Ս. Աստվածածին եկեղեցում, կամ ս. Փրկիչ վանքում պահվում էին մեծ թվով ձեռագրեր, ուստի և երբեմն ուղղակի այն համարվել է մատենադարան: Հայերն ունեին Մեսրոպյան երկսեռ վարժարան: Հետագայում, XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբներին, այստեղ գործում էր նաև երկրորդ վարժարանը, որ կրում էր ս. Հովհաննիս անունը: Երկուսը միասին 1872—73 թթ. ունեին 110 աշակերտ և 70 աշակերտուհի: Հուլյաներն ևս ունեին իրենց ուսումնարանը:

Գյումուշխանայում են ծնվել հայերեն-իտալերեն հայտնի բառարանի հեղինակ, Մխիթարյան միաբան Զ. Մանուել վ. Զախչախյանը (1770—1835) և Մանուել Գյումուշխանեցին:

Գ Ծ Ա Գ Ի Ն

Արևմտահայերը սովորաբար կոչում են Տիատին: Ոմանք նույնացնում են պատմական Մաղկոտն գավառի Շահապիվանի օրսարանի, ոմանք նույն գավառի գլխավոր բնակավայրի՝ Զարեհավան ավանի հետ: Ղ. Ալիշանն այն նույնացնում է հին

Տատյանս (կամ Տատոնս) ավանի հետ, որը հիշատակվում է IV դարից: Նա գրում է, որ ս. Հովհաննես (Ուլքիլիսե) վանքի միաբաններն այդ անունը հիշատակել են նոր՝ Դիատուն ձևով, իբր ի հիշատակ Ձիրավի ճակատամարտում (371թ.) զոհված հույն զինվորների, որոնց որպես պատիվ իբր թաղել էին այստեղ և հենց այդ Դիատուն ձևն էլ աղավաղելով դարձել է Դիադինս Համարվել է գյուղ, ավան, գյուղաքաղաք, քաղաք:

Գտնվում է Արածանիի վերին հոսանքի աջ ափին, Բայափետից մոտ 38 կմ արևմուտք. Մաղկանց (Սլադաղ) լեռների արևելյան փեշերին, էրզրում—Բայազետ ճանապարհի վրա, տեղական մի քանի ճանապարհների ելման կետում: Քաղաքից 5—6 կմ հեռավորությամբ գտնվում է Արածանիի բնական հոչակավոր կամուրջը, որը Որոտանի վոայի «Սատանի» կամուրջի նման գոչացել է կրաքարային և ծծմբային բաղադրությամբ հանքային ջրերի երկարատև գործունեության շնորհիվ՝ կրի և ծծմբի միացությունից: Կամուրջի բարձրությունն ու լայնությունն ավելի քան 21 մ է, նրա շորս կոչմից բխում են բազմաթիվ տաք ու գուլ ծծմբային և կրային հանքային ջրեր: Կամուրջից մի փոքր հեռու, Արածանիի աջ ափին գտնվում է Դիադինի հանքային ջրերի մեծ աղը՝ գլխավոր հերմավր: Ջրի ջերմությունը շատ բարձր է. ավանատեսների վկայությամբ նրա վրա նույնիսկ կարելի է ոչխարի միս եփել: Այդ աղբյուրները միասին վերջրած համապատասխանում են պատմական Վարշակի ջերմուկներին, որոնց մասին կան պատմական մի ամբողջ շարք վկայություններ:

Դիադինը համանուն գավառակի (կազա) կենտրոնն է և մտնում է էրզրումի նահանգի (վիլայեթ) Բայազետի գավառի (սանջակ) մեջ:

Դիադինի բնակչության քանակի վերաբերյալ եղած տեղյալները խիստ հակասական են: Կարելի է համեմատաբար արժանահավատ համարել այն հաղորդումները, ըստ որոնց այս սակավամարդ գյուղաքաղաքը XIX դարի սկզբներին ուներ 500 տուն հայ և քուրդ բնակիչ, նույն դարի 80-ական թվականներին՝ մոտ 80 տուն, XX դարի սկզբին մոտ 100 տուն, 1909-ին՝ 300 տուն, իսկ 1915-ին՝ մեծ արհավիրքից առաջ, մոտ 400 տուն: Մինչև XIX դարի 20-ական թվականների վերջերը Դիադինի

բնակչության մեծագույն մասը կազմում էին հայերը: Սակայն 1828—29թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո այստեղի հայերը համարյա ամբողջությամբ գաղթեցին Արևելյան Հայաստան և հիմնականում բնակություն հաստատեցին այժմյան Վարդենիսի (նախկին՝ Բասարգեշարի) շրջանի գյուղերում: Եվրոպական ճանապարհորդներից մեկը գրում է, որ 1831 թրվականին այստեղ կային միայն 3 տուն հայ, և 20—30 տուն քուրդ բնակիչ: Հետագայում և՛ հայերի, և՛ քուրդի բանակը ավելանում է, բայց ինչպես ցույց են տալիս վկայակոչված թվերը, Դիաղինն այնուամենայնիվ մնացել է խղճուկ ու սակավամարդ գյուղաքաղաք:

Մյուս գյուղաքաղաքների բնակչության նման, Դիաղինի բնակիչները նույնպես հիմնականում զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ, արհեստներով ու առևտրով: Նրա արհեստավորներն ու առևտրականները գերազանցապես հայեր էին: Արհեստների նշանակությունը սահմանափակվում էր գավառակի սահմաններով, ներքին առևտուրը մանրածախ էր, իսկ արտաքինը տարանցիկ առևտուր էր՝ Բայազետ—էրզրում ճանապարհով կատարվող առևտրի բաղկացուցիչ մասը, որին Դիաղինը քիչ մասնակցություն ուներ: Քաղաքի շուկան փոքրիկ էր և ուներ ընդամենը 40—50 կրպակ ու արհեստանոց (1909թ.), որոնց տերերը հայ արհեստավորներն ու մասամբ առևտրականներն էին:

Դիաղինն ուներ իր բերդը, որը գտնվում էր Արածանիի ժայռոտ ափին: Մինչև 1843 թվականը այն կանգուն էր, իսկ հետագայում վերածվել է ավերակների կույտի:

Գյուղաքաղաքում կար հայկական մեկ եկեղեցի՝ ս. Աստվածածին անունով: Այն փայտածածկ էր, ուներ 3 խորան և կանգուն է եղել մինչև XX դարի սկզբները: Կային վարչական շենքեր, հեռագրատուն, Դիաղին անունով մի ավերակ վանք և այլ կառույցներ ու հնություններ: Դիաղինի համար յուրովի հանգրստավայր էր վերը նշված հանրային ջրերի շրջանը, որտեղ բնական վիճակում լողանք էին ընդունում հողացավերով տաքացող տեղացի և եկվոր հիվանդները:

Դ Ի Ա Ր Բ Ե Ք Ի Ր

Պատմական Հայաստանի հարավարևմտյան ծայրաշրջանում գտնվող Դիարբեքի քաղաքը հնագույն ու հին աղբյուրներում հիշատակվում է Ամիդ, Ամիդա, Ամիդու, Ամիթ անուններով և դրանց բազմաթիվ այլ տարբերակներով: Սեպագիր արձանագրություններում կոչված է նաև Բիտ-Չամանի երկրի անունով, որտեղ գտնվում էր այն և բավական ժամանակ եղել էր վերջինիս կենտրոնը:

Քաղաքի Դիարբեքի անունը համեմատաբար նոր է և ունի արաբական ծագում: Ընդ որում, սկզբում Դիարբեքի էր կոչվում միայն վարչատարածքային միավորը՝ երկրամասը, գավառը, իսկ հետագայում ժողովուրդն այդ անունը տարածել է նաև նրա կենտրոն Ամիդի վրա՝ վերջինս նույնպես կոչելով Դիարբեքի:

Իբրև նոր անուն Դիարբեքիը համեմատաբար ճիշտ է ստուգարանվել: Բայց և այնպես դրա մասին եղած ստուգարանությունները հաճախ իրարից բավական տարբերվում են: Այսպես, ոմանք գրում են, որ Դիարբեքիը կազմված է արաբերեն «դիար»-ի («երկիր», «նահանգ», «շրջան», «բնակվելու տեղ») և նրա առաջին կառավարիչներից մեկի՝ Բեքրի անվան միացումից: Ուրիշները գրում են, թե իբր օսմանական տիրապետության շրջանում այս նահանգը բավական երկար ժամանակ մնացել էր աննվաճ, այսինքն՝ «կույս», որից էլ իբր անունը կոչվել է «Դիար բեքի», այսինքն «երկիր կույսի»: Նկատի ունենալով, որ «բեքի» արաբերեն նշանակում է «կույս», Ամենից ընդունելին այն վարկածն է, ըստ որի Դիարբեքիը ծագել է արաբական «դար»-ի («բնակչության տեղ», «գավառ» և այլն) հոգնակի ձևի՝ «դիար»-ի և «բեկր կամ բակր» արաբական ցեղանվան զուգորդությունից՝ արաբերեն տառադարձությամբ կոչվելով Դիարբակր, որը թուրքերենում դարձել է Դիարբեքի:

Դիարբեքիը գտնվում է Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին, Հայկական Տավրոսի ճյուղերից մեկի փեշերին, որոնք, շարունակվելով ավելի հարավ, ձուլվում են գետի հովտում փոխած հարթության հետ: Քաղաքի մոտից սրբնթաց Տիգրիսը, թողնելով հյուսիսից հարավ ուղղությունը, շրջվում է դեպի արևելք, և, մինչև իր մեջ Արևելյան Տիգրիսն ընդունելը, հոսում է այդ ուղղությամբ:

Դիարբեքիի շուրջը տարածվում են համանուն գաղառի արգավանդ դաշտերը, որոնք հնուց ի վեր հայտնի են եղել իրենց ցորենով, բամբակով, տեսակ-տեսակ խաղողով, մրգեղենով: Այստեղ մշակում են նաև ծխախոտ, զբաղվում մեղվաբուծությամբ: Հռչակված է մանավանդ իր սեխով: Կան աղահանքեր: Քաղաքում բխում են աղբյուրներ, կան ջրհորներ՝ հալվի մեկ—մեկուկես մետր խորությամբ:

Դիարբեքիին իր բազմամրա պատմության ընթացքում գրեթե մշտապես եղել է տարբեր կարգի վարչաքաղաքական միավորների՝ կուսակալությունների, իշխանությունների, էմիրությունների կենտրոն: Հնագույն ժամանակներում այն սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Բիտ-Չամանի երկրամասի կենտրոնն էր, որ բավական ժամանակ գաբձի էր ասուրա-ուրարտական պայքարի առարկաներից մեկը, հետագայում՝ Մոսիի հայկական իշխանության կենտրոնը, ապա՝ Մեծ Հայքի Չորրորդ Հայք աշխարհի գլխավոր քաղաքներից մեկը: Դիարբեքիը վարչական կենտրոն և կարևոր բերդաքաղաք էր նաև արաբական տիրապետության շրջանում (VII—IX դդ.) ու հետագա ժամանակներում՝ լինելով տարբեր տարածք ընդգրկող էմիրությունների իշխանանիստը: Թուրքական տիրապետության շրջանում ևս Դիարբեքիը միշտ եղել է և է իբրև վարչական կենտրոն՝ կուսակալության, վիլայեթի կառավարիչների աթոռանիստ:

Դիարբեքիի մասին մեզ հասած տեղեկությունները բազմազան են: Նրա վերաբերյալ հիշատակություններ կան ասուրական ու ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում, հայ պատմագիրների (Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Սեբեոս, Մատթեոս Ուսհայեցի), բյուզանդական, վրաց ու արաբական հեղինակների, եվրոպական ճանապարհորդների և այլոց մոտ: Այնուամենայնիվ, Դիարբեքիի հիմնադրման ժամանակն ու հանգամանքները մնում են անորոշ: Այն առաջին անգամ Ամիդու անունով հիշատակվում է մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի վերջերին: IX—VIII դարերում (մ. թ. ա.), նույն սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, Ամիդ-Դիարբեքիը եղել է ուրարտական Բիտ-Չամանի կոչված երկրամասի՝ իշխանության կենտրոնը, որից հետո անցել է Ասորեստանին, իսկ վերջինիս ան-

կումից հետո (մ. թ. ա. VII դարի վերջ) վերստին մտել Հայաստանի կազմի մեջ:

Ակսած այդ ժամանակներից, ավելի քան 600 տարի, Ամիդ-Դիարբեքիը մնում էր հայկական պետության կազմում: Ըստ Մովսես Խորենացու, քաղաքի ամրությունները կառուցել է Հայկազունի կամ Երվանդունի Տիգրանը մ. թ. ա. VI դարի կեսերին: Այդ պատճառով էլ հայ պատմագրության մեջ Ամիդը հիշատակվում է նաև Տիգրանակերտ անունով, որը հաճախ շփոթել են Տիգրան Բ-ի կառուցած (70-ական թթ. մ. թ. ա.) Հայոց հայտնի մայրաքաղաքի՝ Աղձնիքի Տիգրանակերտի հետ: Սակայն Տիգրանակերտ-Մարտիրոսապոլսի և Ամիդ-Դիարբեքիի շփոթության պատճառը միայն այդ չէր: Բանն այն է, որ VI դարում բյուզանդական կայսրեր Շուստինիանոսը (527—565) և Մորիկը (նույն դարի վերջերին) Հայաստանի հարավարևմտյան մասից ու վերին Միջագետքից կազմել էին երկու պրովինցիա, որոնք երկուսն էլ կոչվում էին Չորրորդ Հայք: Դրանցից մեկի՝ Շուստինիանոսի ստեղծած Չորրորդ Հայքի կենտրոնը Տիգրանակերտ-Մարտիրոսապոլսն էր. իսկ Մորիկինը՝ Ամիդ-Դիարբեքիը: Այդ հանգամանքը նույնպես պատճառ է դարձել Տիգրան Բ-ի մայրաքաղաքի ու Ամիդի նույնացման համար: Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի դիրքը վերջնականապես ճշտվել է մեր դարի առաջին կեսում գերմանացի գիտնական Լեման Հաուպտի կողմից և այն ոչ մի անշուքի շունի Հայկազունի Տիգրանին վերագրվող մյուս Տիգրանակերտի՝ Ամիդ-Դիարբեքիի հետ:

Ամիդ-Դիարբեքիը հզոր բերդաքաղաք էր, վերին կամ Հայոց Միջագետքի գլխավոր բանալին: Մասամբ այդ էր պատճառը, որ այն պարբերաբար դառնում էր խոշոր պետությունների պայքարի առարկա: I դարի 30-ական թվականներից, պարթևների ու հռոմեացիների միջև կնքված համաձայնագրով, Ամիդը Հայաստանից անջատվում ու միացվում է Ադիաբենին, իսկ հետագայում, III դարի վերջերին, անցնում է Հռոմեական կայսրությանը, որը IV դարում այն վերակառուցելով ու ավելի ամրացնելով դարձրել էր ամուր ռազմական ընդդեմ սասանյան Պարսկաստանի: Սակայն դրանով Ամիդի քաղաքական կացությունն ամենևին չի կայունանում: Նույն դարի 60-ական թվականներին Պարսից Շապուհ 2-րդ արքան գրավում է Ամիդը մոտ երկուս ու կես ամիս պաշարելուց հետո: Դրա-

նից հետո քաղաքը փոխանկոխ ընկել է բյուզանդացիների, արաբների, սելջուկ-թուրքերի, թուրքմենական ցեղերի ու այլոց տիրապետության տակ, իսկ 1515-ին նվաճվել օսմանյան թուրքերի կողմից:

Միջին դարերում Ամիդ-Դիարբեքիրը եղել է մարդաշատ քաղաք, սակայն նրա այդ ժամանակվա բնակչության քանակի վերաբերյալ չկան արժանահավատ վկայություններ: Հայտնի է միայն, որ բնակչության մեծ մասը կազմում էին հայերը: Այստեղ ապրում էին նաև արաբներ, քրդեր, թուրքական ժողովուրդներ:

Դիարբեքիրի բնակչության թվի վերաբերյալ ստույգ տվյալներ չկային նաև XIX դարում և XX-ի առաջին կեսին: Թուրքիայի պակասավոր վիճակագրության տվյալները հակասական են և հնարավորություն չեն տալիս որոշել նրա բնակչության ճշգրիտ քանակն ու ազգային կազմը: Այնուամենայնիվ, եղած աղբյուրների հիման վրա կարելի է կռահել, որ Դիարբեքիրը XIX դ. վերջերին և XX դարի սկզբներին ունեցել է 45—50 հազար բնակիչ, որից շուրջ 10—15 հազարը՝ հայեր: Նրանք թուրքական ջարդարարների կողմից առաջին անգամ հարձակման են ենթարկվել 1895-ին: Համիդյան ցեղապանները միայն առաջին 3 օրում քաղաքում ոչնչացրել են 3000 մարդ, հրկիզել 2000 տուն և հարյուրավոր խանութ ու կրպակ: Համիդյան ջարդերից մի կերպ փրկված թվով շուրջ 5000 հայերը բնաջնջվեցին երիտթուրքերի ձեռքով 1915-ին՝ մեծ եղեռնի օրերին: Եվ այդ ժամանակներից Դիարբեքիրը զրկվել է հայ բնակչության հիմնական զանգվածներից:

Ականատեսները վկայում են, որ դիարբեքիրցի հայերը ընդհանրապես կենսուրախ էին, սիրում էին ուխտագնացություններ, խնջույքներ, զբոսանքներ, որոնք սովորաբար ուղեկցվում էին երգ ու պարով:

Հնագույն ժամանակներից ի վեր Ամիդ-Դիարբեքիրը առևտրատնտեսական լայն կապերով կապված էր Արևելքի և Արևմուտքի երկրների հետ: Այստեղով էր անցնում Պարսից Գարեհ 1-ինի ժամանակ կառուցված «արքայական ճանապարհը», որ բանուկ էր մնացել նաև հետագա ժամանակներում, այստեղով են անցնում մեր դարի սկզբներին անցկացված Բաղդադի երկաթուղին (որի կառուցման համար հարկադիր աշխատանքի քրված հազարավոր տարագիր հայեր զոհվեցին դա-

ժան պայմանների հետևանքով) և խարբերդ—Դիարբեքիր բարեկարգ ճանապարհը, որ խճապատվել է դեռևս անցյալ դարի 70—80-ական թվականներին, այնպես որ, Դիարբեքիրը XIX դ. երկրորդ կեսին և հաջորդ դարի սկզբներին առևտրի խոշոր կենտրոն էր: Քաղաքում կային մի քանի շուկա-հրապարակներ և հարյուրավոր կրպակներ ու խանութներ: Այստեղ առևտուր էր կատարվում և ներքին (գերազանցապես գյուղատնտեսական մթերքներով ու արհեստավորական արտադրանքներով) և ներմուծովի ապրանքներով:

Քաղաքի տնտեսական կյանքում, այնուամենայնիվ, առաջին տեղը զբաղում էր ոչ թե առևտուրը, այլ արհեստագործությունը: Մերձավոր արևելքում Դիարբեքիրը հռչակված էր իր ոսկերիչների, ջուլհանների, կոշկակարների, մետաքսաղործների, դերձակների արտադրած ապրանքներով: Որոշ արհեստագործությունների գծով քաղաքում առաջացել էին համեմատաբար խոշոր, նախակապիտալիստական ձեռնարկություններ՝ մանուկատուրային տիպի, որոնք իրենց մեջ միավորում էին բավական թվով աշխատողներ: Դիարբեքիրից արտահանվող ապրանքների մեջ իրենց ծավալով ու որակով հատկապես հայտնի էին մետաքսյա ու բամբակյա գործվածքները:

Քաղաքի համար էական նշանակություն ուներ լեռնահանքային արդյունաբերությունը, որի մեջ աշխատում էին հարյուրավոր բանվորներ: Նրանք շրջակայքում գտնվող հանքավայրերից արդյունահանում ու արտահանում էին անագ, պղինձ և երկաթ:

Դիարբեքիրի բնակիչների մյուս զբաղմունքներից էին երկրագործությունը, բանջարաբուծությունը, այգեգործությունը և մասամբ անասնապահությունը: Առանձնապես հռչակված էին նրա սեխը, խաղողն ու պտուղները: Որոշ թվով մարդիկ Տիգրիսում զբաղվում էին ձկնորսությամբ:

Դարերի ընթացքում Դիարբեքիրում կերտվել են տարբեր կարգի կառուցվածքներ ու ճարտարապետական կոթողներ՝ սկսած աղբատ, կավաշեն կամ աղյուսակերտ խրճիթներից մինչև պալատները, պաշտպանական ամրությունները և եկեղեցիներն ու մզկիթները:

Քաղաքի հնագույն բերդն ամբողջությամբ ավերված է և նրա մնացորդները հազիվ են նշմարվում: Հետագայում, մասամբ թուրքական տիրապետության օրոք, մասամբ դրան նա-

խորդած դարերում կառուցվել են Դիարբեքի մինչև օրս հիմնականում կանգուն մնացած ամրությունները: Քաղաքի պաշտպանական պարիսպը կառուցված է անշաղախ հսկա բարերից, որոնք ագուցված են իրար մեջ, ունի 8 կմ երկարություն, 10 մ բարձրություն և 5 մետր լայնություն: Աշտարակների թիվը հասնում է 72-ի՝ խորհրդանշելով Քրիստոսի 72 աշակերտներին: Դրանցից 12-ը առավել հաստապատ էին ու ավելի բարձր՝ խորհրդանշելով 12 առաքյալներին: Աշտարակները կրկնահարկ էին: Դրանց ստորին հարկերը ծառայել են որպես մթերանոցներ ու գինանոցներ, իսկ վերին հարկերը՝ զորանոցներ: Պարիսպն ունի մետաղակուռ շորս դարպասներ, որոնք նայում են դեպի հորիզոնի շորս կողմերը: Դրանցից հյուսիսայինը միջին դարերում կոչվել է Հայոց գուռ (արաբերեն բաբ-ալ-Արամահի), ավելի ուշ՝ նաև Լեոնի գուռ, Կարնո կամ էրզրումի գուռ, արևմտյանը՝ Հոռոմոց (բյուզանդացիների) գուռ, հարավայինը՝ Մերգինի (Մարդինի) գուռ, իսկ արևելյանը՝ Նոր գուռ կամ Շաթ (արաբերեն՝ «գետի») գուռ:

Միջնաբերդը տեղադրված էր քաղաքի հյուսիսարևելյան մասում, բարձր ժայռի վրա: Այն շրջապատված էր քառագուռ ու աշտակավոր դարպասով և համարվում էր փառայի նստավայրը: Միջնաբերդում էին գտնվում Ոսկեզուն պալատը՝ փառայի գոյակը, պարիսպներով, շաբալաններով, կամարակապ հովանոցներով շրջապատված արքունի պալատը և այլ կառույցներ:

Բուն քաղաքի հուշարձաններից իրենց ճարտարապետությամբ ու ճոխությամբ աչքի էին ընկնում եկեղեցիներն ու մրդկիթները, որոնց ընդհանուր թիվը XIX դարի վերջերին հասնում էր 50-ի:

XX դարի սկզբներին Դիարբեքի հայկական գործող եկեղեցիները թվով երկուսն էին՝ Ջեզախորան ս. Սարգիսը, որն ուներ բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր, և յոթնախորան ս. Կիցակոսը: Կային նաև ասորական և հունական մի քանի եկեղեցիներ: Գլխավոր մզկիթը՝ Ուլու-չամին, որ շատ շքեղ շենք է, հնում եկեղեցի էր ս. Աստվածածին անունով՝ հիմնված բյուզանդական Հերակլ կայսեր օրոք՝ 629 թվականին, իսկ հետագայում վերածվել էր մզկիթի: Քաղաքում տարբեր ժամանակներում մզկիթների էին փոխվել նաև նախկին Կաթողիկե, ս. Գևորգ, ս. Երրորդություն, ս. Հովհաննես և այլ եկեղեցիներ:

Այդ երեսույթը միայն դիարբեքի շէր: Մեր երկիրը ներխուժած մասնեղական տիրակալները՝ արաբական, սելջուկյան, թուրքական նվաճողները, մզկիթ «կառուցելու» «հարմար ու ձեռնտու» միջոց էին համարում սոսկ եկեղեցիների խաչերը մահիկով փոխարինելը: Այդ եզանակով բազմաթիվ եկեղեցիներ մզկիթների էին վերածվել նաև Դվինում, Անիում, Վանում և Հայաստանի տասնյակ այլ քաղաքներում:

Պատմաճարտարապետական առումով Դիարբեքի ուշադրության արժանի մյուս կառույցներից են ընդգետնյա ուղին և Տիգրիսի վրայի կամուրջը: Ստորգետնյա ուղին սկսվում էր քաղաքի Բուդաղա կոչված շուկայի մոտից և ձգվում մինչև քաղաքից դուրս գտնվող կառավարանը: Այս գետնուղին հնադարյան է և նրա կառուցման ճշգրիտ ժամանակը մեզ համար մնում է անորոշ: Տիգրիսի վրայի կամուրջը, որ բանուկ է մինչև այժմ, ունի 10 կամար: Դրա վրայով է քաղաքը կապվում Տիգրիսի ձախափնյա շրջանի հետ:

Քաղաքի ամրությունները, տները, եկեղեցիներն ու մրդկիթները և մյուս կառույցները շինված են հիմնականում սևավուն որձաքարից, այնպես որ քաղաքի շինությունների ընդհանուր գույնը սևն է, որի հետևանքով էլ այն հաճախ կոչվել է Սև Ամիդ («Կարա Ամիդ»): Քաղաքում կային նաև կիսաաղյուսաշեն և կավակերտ տներ:

Դիարբեքիում տները սովորաբար ծածկում էին հարդով և կավահողով: Քաղաքը խիստ հատակագծման չէր ենթարկված: Փողոցները ծուռուժուռ էին, փոշոտ, նեղ ու անշուք: Անշուք ու մանր էին նաև հրապարակները: Քաղաքի խմելու և ոռոգելու ջուրը ստացվում էր ներսի աղբյուրներից, ջրհորներից և շրջակայքում բխող աղբյուրներից ու գետերից:

Դիարբեքիը հայկական մշակույթի հայտնի կենտրոն էր դեռևս վաղ միջնադարում: V դարի մատենագիր Չազար Փարսեպին աստեղ է գրել Վահան Մամիկոնյանին ուղղված իր հայտեի «Թուղթը», 1872—1873 թթ. Դիարբեքիում կար հայկական 6 վարժարան, իսկ XIX դ. վերջին դրանց թիվը արդեն 7 էր, որոնցից երկուսը եկեղեցիներին կից, իսկ մյուս հինգը պատկանում էին Անձնվեր, Հայրենասիրաց, Մեսրոպյան, Պատանյաց և Համազգային ընկերություններին: Վարժարաններից ոմանք բարձր տիպի էին. դրանցում գրագիտություն տալուց բացի ավանդվում էին նաև ճարտարապետություն, աշխար-

հագրություն, տրամաբանություն, փիլիսոփայություն, երկրաչափություն, երաժշտություն և այլ առարկաներ:

Ժամանակակից Դիարբեքիլը սովորական ասիական նահանգական քաղաք է: 1960 թվականի մարդահամարի տվյալներով նրա բնակչության քանակը հասնում էր 80645 մարդու, իսկ 1970-ին՝ 149,6 հազարի¹³: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունները սակավաթիվ են և համեմատաբար փոքր մասշտաբի: Այստեղ գործում են սննդի և տեքստիլ արդյունաբերության ձեռնարկություններ, ավտոհավաքման գործարան: Երկաթուղային կայարան է ու խճուղային մի քանի ճանապարհների հանգույց: Իսկ իր արտաքին տեսքով, հատկապես՝ ամբ ու բարեկարգմամբ այն շատ քիչ է տարբերվում նախորդ ժամանակներում ունեցած վիճակից:

ՆԻՒՄԱՆ

Արևմտահայ տառադարձությունը գրվում է Տիլման: Ենթադրվում է, թե այդ անունը կապված պետք է լինի Հայաստան արշաված՝ «գեղմիկներ» ցեղի անվան հետ: Իրականում այն գյուղաքաղաք է, թեպետ տարբեր հեղինակներ համարել են նաև գյուղ, ավան, կամ իսկական քաղաք:

Գտնվում է Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք, մեր դարի սկզբներից սովորական գյուղի վերածված Սալմաստի մոտ, Սալմաստ (Չուբաշայ) գետի ձախակողմյան Դիլման վտակի վրա, Խոյ քաղաքից 44—45 կմ հարավ-արևմուտք: Ումանք ուղղակի նույնացնում են Սալմաստի հետ, որ ճիշտ չէ: Գյուղաքաղաքը փոխված է արգավանդ հարթավայրում, որը հայտնի է իր այգեստաններով:

Դիլմանը Սալմաստ գավառի (մահալի) կենտրոնն է: Այս գավառի կենտրոնը նախկինում Սալմաստն էր, որն անջքանալով վերածվել է գյուղի և նրան փոխարինել է գյուղաքաղաքի վերածված Դիլմանը:

XX դարի սկզբներին Դիլմանի բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 10 հազար մարդու: Հայերն այստեղ կազմում էին բնակ-

չության 40—50% -ը: Զբաղվում էին երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, անասնապահությամբ, ինչպես նաև արհեստներով ու առևտրով: Գյուղաքաղաքն ուներ իր շուկա-հրապարակը տասնյակ կրպակներով ու արհեստանոցներով: Բավական բազմակարգ ճանապարհով կապված էր Թավրիզի և Ուրմիայի հետ:

XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին Դիլմանում հաշվվում էր մոտ 800 կավակերտ տուն: Նրա քաղաքացիական շինություններից շատ թե քիչ աչքի էին ընկնում վարչական շենքեր: Որտեղ տեղադրված էին գավառի հիմնարկները: Այստեղ մեծ հնություն և ճարտարապետական առումով հատուկ հետաքրքրություն ներկայացնող կառույցներ չկային, որովհետև գյուղաքաղաքը նոր էր ձևավորվել:

Հայերը Դիլմանում ունեն երկու եկեղեցի: Այստեղ XIX դարից գործում է հայկական վարժարանը:

Դիլման աննշան գյուղաքաղաքը հայտնի դարձավ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 1915 թվականի ապրիլի 17—18-ին նրա մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի շնորհիվ: Այդ ճակատամարտը, որ մղվել է թուրքական ու ռուսական զորքերի միջև, ավարտվել է վերջիններիս կատարյալ հաղթանակով և Դիլմանը թուրքական զորքերից ազատագրմամբ: Ծակատամարտին մասնակցել է նաև զորավար Անդրանիկի հրամանատարությամբ ռուսական բանակում գործող հայկական կամավորական ջոկատը, որն առաջինն է նետվել թուրքերի դեմ մարտի և հերոսաբար կռվել մինչև ռուսական զորքի հիմնական ուժերի վրա հասնելը և նրանց հետ միասին մասնակցել Դիլմանի գրավմանը: Անդրանիկի և նրա հրամանատարության տակ գործող հայկական ջոկատի հերոսության մասին գովեստով են խոսում ռուսական շորրորդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Չեռնոզուբովը, Դիլմանի շրջանում գործող զորքերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը և ուրիշ զորահրամանատարներ: Վերջինս Դիլմանի այդ հայտնի ճակատամարտի «շահող» ուղղակի համարել է գորավար Անդրանիկին: Թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ բեյը ճակատամարտում խայտառակ պարտություն կրելուց հետո երկար ժամանակ ռուսական զորքերի կողմից հետապնդվեց, և ձախողվեցին Անդրկովկաս ներխուժելու նրա պլանները:

¹³ «Турецкая республика», Москва, 1975, էջ 543.

Ե Ր Ա Ջ Չ Ա Վ Ո Ր Ս

Կոչվել է նաև Շիրակավան: Գտնվում էր այժմյան Բաշ-Շորագյալ գյուղի տեղում: Եղել է բերդ, ավան, գյուղաքաղաք, քաղաք: Գտնվում էր Ախուրյան և Կարս գետերի միացման անկյունում, Ախուրյան գետի աջ ափին, Լենինական քաղաքից հարավ-արևմուտք: Տեղադրված է հարթավայրում: Զրառատ է, շրջապատված սևահողային արգավանդ դաշտերով: Հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառի, իսկ նոր ժամանակներում՝ Կարսի մարզի Կարսի օկրուգի մեջ: Շիրակ գավառի հետ միասին Երազգավորսը նույնպես սկզբում՝ III—VIII դարերում, պատկանում էր Կամսարական նախարարական տանը, իսկ դրանից հետո՝ Բագրատունիներին:

Հայ մատենագրության մեջ Երազգավորսի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է VII դարին: Սմբատ I Բագրատունի թագավորը (890—914), որ հաջորդել էր Աշոտ 1-ինին, արքայական աթոռը 890 թվականին Բագարանից տեղափոխել է այնտեղ և Երազգավորսը նրա ու Աշոտ 2-րդի (914—928) օրոք՝ 890—928թթ., եղել է Բագրատունիների թագավորության մայրաքաղաքը: Սկզբում այն հայտնի էր Երազգավորս, իսկ հետագայում՝ Շիրակավան անունով:

Երազգավորս-Շիրակավանի մասին վկայություններ ունեն Սեբեոսը, Ստեփանոս Ասողիկը, Սամվել Անեցին և այլ մատենագիրներ: VII դարում այն սովորական գյուղ էր, իսկ IX դարի վերջերին, մատենագիրների արտահայտությամբ, գյուղաքաղաք, քաղաքագյուղ: Մայրաքաղաք զանալուց հետո Երազգավորսը վերածվում է քաղաքի: Սակայն այն մնում է ֆեոդալական ոչ մեծ քաղաքի շրջանակներում: Եվ թվում է, թե դրա հիմնական պատճառը ոչ հեռու գտնվող Անիի արագ առաջադիմությունն էր, որ զեպի իրեն էր ձգում Բագրատունիների թագավորության բոլոր թեկերը և այն, որ Աշոտ 2-րդի եղբայր Աբասը (928—953) թագավորության աթոռը Երազգավորսից տեղափոխեց Կարս:

Երազգավորսն ունեցել է իր բերդը, որը շրջափակված է եղել պաշտպանական պարիսպներով: Գյուղաքաղաքի ամենահայտնի կառույցը, սակայն, ս. Փրկիչ կամ Ամենափրկիչ տաճարն էր, որ կառուցել էր Սմբատ 1-ինը 897 թվականին և այդ

եկեղնցում էլ ինքը Գևորգ կաթողիկոսի ձեռքով օծվել Հայոց թագավոր: Եկեղեցին «բարձր գմբեթով» էր և ամբողջովին կառուցված էր սրբատաշ քարերով: Տաճարը XX դարի սկզբին կիսակործան էր, իսկ այժմ փաստորեն կանգուն է միայն մի պատը, այն էլ ոչ լրիվ, իսկ մյուս պատերը, տանիքը և գմբեթը վերածվել են ավերակների կույտի:

Երազգավորս-Շիրակավանն էլ Անիի հետ միասին սելջուկների կողմից ենթարկվել էր ավերման: Այն վերականգնվել էր XII դարի վերջերին և Զաքարյանների օրոք բավական առաջադիմել էր: Սակայն XIII դարի երկրորդ կեսից նորից է անշքացել և վերածվել սովորական գյուղի, որին հետագայում սովել են Բաշ-Շորագյալ անունը:

Ենթադրվում է, որ Երազգավորս-Շիրակավանում է ծնվել VII դարի հայ խոշոր գիտնական Անանիա Շիրակացին:

Բաշ-Շորագյալը XX դարի սկզբներին խոշոր բնակավայր էր և հաճախ համարվում էր ավան: Այն հայաբնակ էր և առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ուներ 1220 բնակիչ, որոնք հիմնականում զբաղվում էին հացահատիկի մշակությամբ և ժասամբ անամնապահությունը: Կարսի մարզը Թուրքիային անցնելուց հետո՝ Բաշ-Շորագյալի հայ բնակչությունը տեղափոխվեց Սովետական Հայաստան:

Ե Ր Ջ Ն Կ Ա

Երզնկան առբեր ժամանակներում ու առբեր հեղինակների կողմից հիշատակվում է իբրև ավան, բերդաքաղաք, քաղաք: Հնում սովորաբար այն կոչվել է Երեզ, Երիզա կամ Երիզավան, իսկ Թուրքական տիրապետության շրջանում՝ Երզնիզան, Երզնիզյան, Երզնիզան: Ոմանք էլ այն նույնացրել են Հուստինիանուպոլսի հետ, որ անընդունելի է:

Երզնկան գտնվում է Արևմտյան Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում, Երզնկայի դաշտի արևմուտքում, Գայի (Երզնկա) գետաբերանի մոտ: Հնում այն գտնվում էր ուղղակի Եփրատի ափին, իսկ այժմ, երկրաշարժի հետևանքով գետի ողողումներից խուսափելու նպատակով, քաղաքը մոտ 2 կմ «շարժել» են դեպի հյուսիս: Քաղաքի գրաված տարածքն ու շրջակայրը հարթավայրային է, որի բարձրությունը ծովի մակերևույթից

հասնում է 1300 մ-ի: Նրա ավերված թաղը անմիջականորեն տարածվում է Եփրատի ափին և տեղացիների կողմից ստացել է Հին քաղաք անունը: Այս մասում Երզնկայի օդն անմաքուր է, խմելու ջուրը՝ ցածրորակ: Կլիման բարեխառն է, բայց ամառն անստեղ սաստիկ շոգ է լինում, որի շնորհիվ այլ մշակույթների հետ միասին հաջորդությամբ աճել է նաև բամբակենին: Զրառատ քաղաք է և տարեկան ստանում է 700—750 մմ մթնոլորտային տեղումներ: Երջակայքում կան հորդաբուխ ջերմուկներ, որոնցով ջեռուցման են ենթարկվել քաղաքի որոշ թաղամասեր:

Երզնկան գտնվում է հաճախակի կրկնվող կործանիչ երկրաշարժերի գոտում: Այստեղ շուրջ 800 տարվա ընթացքում երկրաշարժերի հետևանքով զոհվել է մի քանի հարյուր հասարակ մարդ: Միայն 1045—1784թթ. ընթացքում Երզնկայի դաշտում և համանուն քաղաքում տեղի ունեցած կործանիչ երկրաշարժերի թիվը հասնում է ավելի քան 25-ի: Այդպիսի ուժգին երկրաշարժեր են տեղի ունեցել 1045, 1165, 1236, 1251, 1254, 1268, 1281, 1458, 1462, 1682, 1784, 1939, 1966 և այլ թվականներին: Ըստ Կատանյանցի կազմած Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի ժամանակագրության, 1268թ. երկրաշարժից զոհվել են 15 հազար մարդ, 1458թ.՝ 32 հազար, 1482-ին՝ 30000, 1583թ.՝ 15000 մարդ և այլն: Ամենաաղետաբեր երկրաշարժերից մեկը 1784թ. հուլիսի 30-ին տեղի ունեցածն էր, որի հետևանքով քաղաքը և նրա շրջակայքում գտնվող 3 գյուղ հիմնահատակ ավերվել են: Միջնադարյան մեր մատենագիրները, օտար մի քանի ճանապարհորդներ բավական մանրամասն նկարագրել են այդ երկրաշարժերի ընթացքը, պատճառած վնասները, մարդկային հսկայական զոհերը, երկրաշարժերի հետևանքները վերացնելու համար ձեռնարկված աշխատանքները: Երզնկացիները մի շարք անգամ իրենց հայրենի քաղաքը վերականգնել ու վերաշինել են միանգամայն փլատակներից:

Բազմադարյան հարուստ պատմություն ունի Երզնկան: Այն առաջին անգամ հիշատակվում է VIII դարի (մ. թ. ա.) սեպագիր արձանագրություններում, փոփոխաբանագրությունների առաջին վկայությունը վերաբերում է I դարին (մ. թ. ա.), երբ այն ավան էր և կոչվում էր Երեզ կամ Երեզա:

Հեթանոսական շրջանում Երեզ-Երզնկան Հայաստանի կրո-

նական կարևորագույն կենտրոններից մեկն էր: Այստեղ էր գտնվում հայ հեթանոսական աստվածուհիներից մեկի՝ Անահիտի, գլխավոր տաճարը, որն ուներ ընդարձակ կալվածքներ, հսկայական թվով անասուններ, բազում զանձեր ու թանկագին իրեր, աստվածուհու ոսկեծուլ արձանը, որը հափշտակել ու իբրև ավար Ղոճ է տարել Անտոնիոս զորավարը 30 թ. (մ. թ. ա.)՝ կողոպտելով նաև տաճարի մյուս հարստությունները: Ավանն ու նրա հեթանոսական տաճարը բազմամարդ էին լինում մանավանդ նավասարդի տոնին (օգոստոսի առաջին կեսին), երբ Հայոց նոր տարվա տոնակատարություններին մասնակցելու համար այստեղ էին գալիս հազարավոր ուխտավորներ:

Իբրև մշակույթի և հոգևոր կենտրոն Երեզ-Երզնկան մեծ հարված է ստացել IV դարի սկզբներին (մ. թ.), Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոնի վերածվելու ժամանակ: Երկրի տարբեր մասերի հեթանոսական տաճարակ տաճարներ ավերելու հետ միասին վերացրեցին նաև այստեղի Անահիտի մեհյանը, նրա տեղում կառուցելով քրիստոնեական տաճար, որի նույնիսկ տեղն ու հետքերը չեն պահպանվել:

Ակսած այդ ժամանակներից քաղաքի պատմության հիմնական պահերը մեզ արդեն հայտնի են պատմագիրների, ժամանակագիրների ու գրիչների, ճանապարհորդների կատարած հիշատակությունների շնորհիվ: Նրա մասին տարբեր կարգի վկայություններ ունեն Մովսես Խորենացին, Հովհ. Մամիկոնյանը, Մ. Ուռհայեցին, Վարդան Արևելցին, Կ. Գանձակեցին, Գր. Կամախեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, արաբական ու վրացական մի շարք հեղինակներ, արևմտաեվրոպական ճանապարհորդներ:

Հայաստանի 387 թ. բաժանմամբ Երեզ-Երզնկան Արևմուտյան Հայաստանի հետ միասին անցնում է Բյուզանդական կայսրությանը: Երկրի այդ մասի մի շարք քաղաքների ու ավանների հետ միասին Երեզը նույնպես Հուստինիանոս կայսեր (527—565) կողմից վերակառուցվում ու ամրացվում է. կայսրը ավանից ոչ հեռու, նրա հարավարևելյան կողմում, Կարին տանող ճանապարհի վրա, նախկին Զեմին վայրում հիմնադրում է իր անունը կրող բերդաքաղաքը՝ Հուստինիանուպոլիսը: XI դարերում Երզնկան նույնանուն բավական ընդարձակ իշխանության կենտրոնն էր, Բյուզանդիային ենթակա մի իշխա-

նություն, որը գոյութիւն է ունեցել մինչև սելջուկ թուրքերի արշավանքներն ու նվաճումները: 1057թ. սելջուկ թուրքերը գրավում են Երզնկան: Սակայն դրանից հետո, ընդհուպ մինչև XIII դարի 60—70-ական թվականները, Երզնկան զարգանում և դառնում է նշանակալի քաղաք: Նրա այդ ժամանակների ծաղկած վիճակի մասին տեղեկութիւններ են հաղորդում վենետիկցի Մարկո Պոլոն, որը գնալի Չինաստան կատարած իր շատ հայտնի ճանապարհորդութիւն ընթացքում եղել էր նաև Երզնկայում, և արաբ հեղինակ Իբն-Բատտան: Նրանք հաղորդում են, որ Երզնկայի բնակիչների մեծագույն մասը կազմում են հայերը, որ քաղաքն ունի լավ ու բարեկարգ շուկաներ, որ այդտեղ արտադրված ապրանքների մեջ ամենահայտնին բամբակե գործվածքներն են, որոնց Մարկո Պոլոն որակում է որպես աշխարհի «ամենալավ բեհեզներ»:

Երզնկան 1243 թ. գրավել են մոնղոլները, իսկ 1394-ին՝ Լենկթեմուրը, որի այստեղ գործադրած դաժանութիւններն ու բռնութիւնները հասել էին հրեշավոր չափերի: 1514-ին Երզնկան ընկել է թուրքական տիրապետութիւն տակ:

Արևմտյան Հայաստանի թուրքական վարչական բաժանմամբ Երզնկան միշտ մտել է էրզրումի վիլայեթի (նահանգի) մեջ և եղել Երզնկայի սանջակի (գավառի) կենտրոնն ու թուրքական մի մարդաշատ կայազորի տեղադրավայր բերդաքաղաքը:

Երզնկայի բնակչութիւնը քանակի, տնտեսական վիճակի, մշակութային կյանքի, կոմունալ պայմանների մասին շատ թեքի աբժանահավատ տվյալները վերաբերում են նոր ժամանակներին:

Երզնկայի բնակչութիւնը ազգային կազմի կտրուկ փոփոխութիւնները սկսել էին տակավին XIV դարից, մինչ այդ քաղաքի բնակչութիւնը, ինչպես հաղորդում են Իբն-Բատտան և Մարկո Պոլոն, միատարր էր և բաղկացած էր գրեթե միայն հայերից: Հայերը բացարձակ մեծամասնութիւն էին կազմում նաև XIX դ. առաջին կեսին. 1830թ. քաղաքի հայ բնակիչների թիվը հասնում էր 15 հազար մարդու:

Ըստ Քինսի տվյալների, Երզնկան 1890-ական թվականներին ունեցել է 23 հազար բնակիչ, որից 15 հազարը թուրքեր, 7500-ը՝ հայեր, իսկ մնացածը հույներ և այլք: Դրանից մեկ տասնամյակ առաջ՝ 1880-ին քաղաքում հաշվում էին 600 տուն:

որից 4000-ը՝ թուրքական, իսկ 1800-ը՝ հայկական¹⁴: Նրա բնակչութիւնը թիվն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հասնում էր մոտ 24 հազար մարդու, որի մեկ երրորդից ավելին կազմում էին հայերը:

Չնայած նպաստավոր պայմանների առկայութեանը, Երզնկայում XIX դարում և XX-ի սկզբներին, այնուամենայնիվ, կապիտալիստական որևէ ձեռնարկութիւն չի առաջացել. թուրքական կառավարութիւնը արգելք էր դնում այդ բնագավառում հայ վաճառականների ու ձեռնարկատերերի գատարած յուրաքանչյուր քայլի վրա: Այսպես, թուրքական կառավարութիւնը հրամանով անմիջապէս լուծարքի է ենթարկվել մի օտ վաճառականի հիմնադրած լուցկու ձեռնարկութիւնը պարզապէս միայն այն պատճառով, որ դրա արտադրած լուցկու տուփերի վրա դրված էր «Լուցկիք Հայաստանի» մակնիշը: Իսկ XIX դարի երկրորդ կեսում քաղաքում գործող կաշեմշակման պետական «գործարանը» ավելի շուտ հասարակ մանուֆակտուրա էր, քան կապիտալիստական ձեռնարկութիւն: Այնպես որ Երզնկան նոր ժամանակներում դարձյալ մնում էր արհեստավորական քաղաք, որտեղ ավանդույթի ուժով հնից եկող արհեստների հետ միասին նոր պայմանների ազդեցութեան տակ առաջացել էին նաև մի քանի նոր արհեստներ: Արհեստներով զբաղանցապէս զբաղվում էին հայերը: Քաղաքում գործող արհեստներից էին մետաքսագործութիւնը, կտավագործութիւնը, գերձակութիւնը, դարբնութիւնը, պղնձագործութիւնը, հյուսնութիւնը, ատաղձագործութիւնը, քարկոփութիւնը, ժամագործութիւնը, կավագործութիւնը և այլն: Արհեստավորների թիվը հասնում էր մի քանի հազարի, որոնց ձնշող մասը ընդգրկված էր արհեստավորական եղբայրութիւնների՝ էսնաֆութիւնների մեջ: Գավառում և շրջակայքում առանձնապէս հայտնի էր Երզնկայի ջուլհակների արտադրած ամուր և նուրբ «շերտավոր կտավը»:

Իր մեծագույն մասով մանրածախ, բայց աշխույժ բնույթ ունեւր Երզնկայի ներքին առևտուրը, որի ապրանքները բազկացած էին արհեստավորական շինվածքներից, գյուղատնտեսական մթերքներից և ներմուծովի որոշ արտարանքներից: Զգալի նշանակութիւն ունեւր նաև քաղաքի արտաքին ու տարանցիկ

¹⁴ «Մշակ» լրագիր, Քփիս, 1895, № 145:

առևտուրը: Ինչպես ասվեց, դարեր շարունակ Երզնկան գանձվում էր քարավանային բանուկ ճանապարհների վրա: Նոր ժամանակներում այստեղով էր անցնում Քավրիզ—էրզրում—Երզնկա ճանապարհը: քաղաքն առանձին ճանապարհներով կապված էր Տրապիզոնի ու, Սեբաստիայի վրայով, Հալկպի հետ:

Երզնկան անբարեկարգ քաղաք է: Նրա բոլոր շենքերը աղյուսակերտ, կավակերտ կամ փայտաշեն են, մեծ մասամբ հողածածկ տանիքով: Փողոցները նեղ են ու ծուռումուռ, փոշոտ ու ցեխոտ: Քաղաքի կենտրոնում շուկան է, շրջապատված անշուք խանութներով ու արհեստանոցներով: Համեմատաբար բարեկարգ ու մաքուր են եղել հայկական թաղերը, որոնց թիվը շորսն էր, յուրաքանչյուրն ունենալով իր եկեղեցին: Դրանց կենտրոնում գտնվում էր «Ժաման» կոչված մեծ հրապարակը: Բոլոր բակերում կային ջրհորներ, ինչպես և հատուկ ջրմուղով ջուր էր բերված մոտակայքից:

Տարբեր ժամանակներում կործանիչ երկրաշարժերի պատճառով Երզնկայում կառուցված շենքերը՝ եկեղեցիները, քարավանատները և նշանավոր մյուս կոթողները ավերվել ու ջնջվել են երկրի երեսից: Այդպես է հիմնահատակ կործանվել նաև Անահիտի հնագույն հեթանոսական տաճարի տեղում կառուցված Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին: Նոր ժամանակներում, այնուամենայնիվ, Երզնկան ուներ շատ թե քիչ նշանակալի մի շարք կոթողներ՝ հայկական եկեղեցիներ, բաղնիք, ստորերկրյա գաղտնուղիներ, բերդ, վարչական շենքեր, մի քանի մզկիթներ, որոնց մեջ համեմատաբար հայտնի էր Իզզեթ փաշայի կառուցածը:

Հայկական եկեղեցիները թվով հինգն էին՝ ս. Նշան, ս. Երրորդություն, ս. Սարգիս, ս. Փրկիչ և ս. Աստվածածին: Դրանց մեջ ամենահայտնին ս. Նշանն էր, որն, ըստ ավանդության, հիմնադրել էր Գր. Լուսավորիչը: Այստեղ է թաղվել Հովհ. Երզնկացին:

Քաղաքացիական շենքերից նշանավոր էր Սերալ կոչված պալատը, որը թուրքական զորահրամանատարի նստավայրն էր: Պալատի շուրջը գտնվում էին պետական և զինվորական մարմինների շենքերը՝ գանձարանը, զորանոցը, կառավարչությունը, փաշայի ապարանքը, ոստիկանատունը և այլն:

Երզնկայի բերդը գտնվում էր ոչ թե անմիջապես քաղաքում, այլ նրանից արևելք՝ Կարին (էրզրում) տանող ճանապարհին:

Այն քաղաքի գլխավոր ամրոցն էր, թուրքական բազմամարդ կայազորի զորանոցն ու զինարանը: Դրա կառուցման մասին ստույգ տեղեկություններ չկան: Ենթադրվում է, թե այն կառուցել են Իկոնայի սուլթանները XIV—XV դարերում: Ամրակուռ էր Երզնկայի այդ բերդը: Այն կառուցված էր կոփածո խոշոր քարերով և շրջափակված աշտարակավոր երեք շարք պարսպով, որի բարձրությունը ավելի քան 9 մետր էր, իսկ հաստությունը՝ մոտ 2,5 մետր: Մինչև մեր օրերը պահպանվում են պարսպապատերի ներքևի մասերը՝ մինչև 2—2,5 մետր բարձրությամբ:

Երզնկան հայ մշակույթի նշանակալի կենտրոններից է: Այստեղ XIII—XVII դարերում ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր՝ ավետարաններ, գանձարաններ, մաշտոցներ, հայսմավուրք, շարակնոց, Գրիգոր Տաթևացու «Քաղուածոյ մեկնութիւն Մատթէոսի Ավետարանին» աշխատությունը և այլն:

Երզնկայից ոչ հեռու, Սեպուհ լեռան ստորոտին կառուցված Ավագ և Կապուսի վանքերին կից XIV—XV դարերում գործում էին դպրոցներ, որտեղ դասավանդել են նաև Գևորգ Երզրնկացին ու Հովհաննես Համշենցին: Այդ դպրոցներում սովորողների զգալի մասը Երզնկայի պատանիներից էր: Սակայն քաղաքի դպրոցական կյանքը իր իսկական հունի մեջ է մտնում նոր ժամանակներում՝ XIX դարում և XX-ի սկզբներին: Այսպես, եթե 1850 թվականին քաղաքում գործում էր հայկական միայն մեկ վարժարան, 1872—1873 թթ.՝ վանազան կարգի 5 դպրոց, ապա 1886-ին դրանց թիվը հասնում էր 8-ի՝ ունենալով 1590—1600 տղա ու աղջիկ աշակերտներ: Տարբեր ժամանակներում գործած նրա դպրոցներից էին ս. Նշանա վարժարանը, ս. Լուսավորչի, ս. Փրկչյան, ս. Սարգսի, Քրիստինյան դպրոցներն ու վարժարանները, Ներսես Հայրապետի գիշերօթիկը, Ընկերական, Կենտրոնական, Եղնիկյան, Աղամյան վարժարանները: XX դարի սկզբներին քաղաքի երկսեռ վարժարանների թիվը հասնում էր 10—12-ի: Այդ ժամանակներում քաղաքում կար նաև մանկապարտեզ՝ 250—300 երեխաներով: ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական արխիվի տվյալներով (Ֆ. 57, գ. 742), 1914 թվականին, պատերազմից առաջ, Երզնկան ունեցել է 3 գրագաբան, 4 ընթերցարան, 1 ինքնագործ թատրոն՝ 25 դերասաններով, 3 զեղատուն, 2 բաղնիք, 3 բժիշկ և 3 զեղագործ, 2500 աշակերտ և 100 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ: Այստեղ գործում

էր Հայկական բարեգործական ընկերության մասնաճյուղը, 1909—1911թթ. լույս էր տեսնում «Արդի» շաբաթաթերթը, իսկ 1910—1911-ին՝ «Արոր» ամսագիրը: Քաղաքում գործում էին նաև թուրքական դպրոցներ, ինչպես և զինվորական ուսումնարան:

Երզնկաչուժ են ծնվել Կոստանդին, Հովհաննես և Մարտիրոս Երզնկացիները, XV դարի գրիչ Ամիր Դավիթը, XVII դարի հայտնի գրիչ և տաղասաց Ամիրաս Երզնկացին և ուրիշներ:

Երզնկայի հայ բնակչության մի մասը Արդուլ Համիդի (1895թ.) և երիտթուրքերի (1915—1916թթ.) կազմակերպած ջարդերի հետևանքով ոչնչացավ, իսկ մի կերպ փրկվածները տարբեր եղանակներով գաղթեցին զանազան կողմեր: Վերջիններիս մի խումբը բնակություն է հաստատել Սովետական Հայաստանում, իսկ մի այլ խումբ՝ ԱՄՆ-ի Դետրոյտ քաղաքում: Ներկայումս Երզնկայի բնակչությունը հասնում է մոտ 60 հազար մարդու և գրեթե ամբողջապես բաղկացած է թուրքերից: Վիչալթի կենտրոն է, որտեղ գործում են տեղական նշանակություն ունեցող թեթև ու սննդի արդյունաբերության մի քանի ձեռնարկություններ:

Ջ Ա Ր Ե Հ Ա Վ Ա Ն

Ավելի հաճախ հիշատակվում է ոչ թե իբրև քաղաք, այլ՝ ավան, բայց իրականում այն բավական մարդաշատ քաղաք էր և գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատյան աշխարհի Մաղկոտն գավառում, լինելով վերջինիս կենտրոնը: Ոմանք նույնացնում են Դիառին գյուղաքաղաքի հետ, որ Ղ. Ալիշանը համարում է սեբաստանի և տեղադրում հետագայի Ջուլան գյուղի տեղում:

Ջարեհավանը գտնվում էր Դիառինից ոչ հեռու, Արածանիի ափունքի շրջանում, նրա աջ ափին, Բազավանի (Ուլթիլոս) մոտ, Թավրիզ—Կարին—Տրապիզոն քարավանային բանուկ ճանապարհի վրա (Նպատ լեռան հյուսիսային ստորոտում): Նրա մասնակալը էր գտնվում նաև Անզղ բերդը: Մի այլ Ջարեհավան էր գտնվում էր նույն Այրարատյան աշխարհի Բասեն գավառում: Այս վերջինս նույնպես հելլենիստական քաղաք էր, և անունը կապված էր Արտաշես թագավորի հոր՝ Ջարեհի անվան հետ:

Մաղկոտն գավառի Ջարեհավան քաղաքն առաջին անգամ հիշատակել է հույն հայտնի հեղինակ Պտղոմեոսը (II դ.): Մեր մատենագրության մեջ նրա մասին առաջին հիշատակությունը վերապրում է IV դարին՝ կապված Պարսկաստանի արքայից արքա Շապուհի 368—369 թթ. դեպի Հայաստան կատարած ավերիչ արշավանքի հետ: Պատմիչները վկայում են, որ Շապուհը Հայաստանի մի շարք քաղաքներից, որոնց թվում և Ջարեհավանից, հաղարավոր հայ ու հրեա գերիներ տարավ Պարսկաստան: Փալստոս Բուզանդի այդ հիշատակությունից պարզ երևում է, որ Ջարեհավանը IV դարում բավական մեծ քաղաք էր: Այստեղ հայերի հետ միասին բնակվում էին հաղարավոր հրեաներ, որոնք Ջարեհավան էին տեղափոխված դեռևս Տիգրան Մեծի օրոք (I դ. մ. թ. ա.): Մերձավոր արևելքի հելլենիստական քաղաքներից: Պատմիչը վկայում է, որ Ջարեհավանը ավերիչուց հետո, Պարսից շահն այնտեղից բռնովյամբ Պարսկաստան է տարել 6 հազար քնտանիք հայ և 8 հազար ընտանիք հրեա:

Հաջորդ դարի կեսերին վերաբերող վկայություններից երևում է, որ Շապուհի արշավանքից հետո Ջարեհավանը վերածվել է սովորական գյուղի կամ սակավամարդ ավանի, ինչպիսին այն համարել են և հետագա ժամանակների պատմագիրները՝ Ղազար Փարպեցին, Սեբեոսը, Ստեփանոս Ասողիկը:

Ջարեհավանը սերտորեն առնչվում է 450—451 թթ. Վարդանանց պատերազմի հետ: Սասանյան լծի դեմ ելած ալբուտամբներն այստեղ Հովսեփ կաթողիկոսի գլխավորությամբ կոտորել են պարսիկ մոզերին, որոնք փորձում էին կանգնեցնել զրադաշտական ատրուշաններ: Այնուհետև հիշատակվում է 650-ական թվականներին տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների հետ կապված: Այդ մասին եղած բավական ընդարձակ վկայության մեջ Սեբեոսը հաղորդում է, որ արարները, նեղվելով բյուզանդացիների կողմից, խուսափեցին վերջիններիս հետ ճակատամարտի բռնվելուց. «եկին յանկարծակի և զնացին անցին զգետովն, և շոգան ամրացան ի Ջարեհաւանի»: Իսկ այդ հիշատակությունից ակնհայտ է դառնում, որ Ջարեհավանն ամրացված բնակավայր է եղել:

Ջարեհավանից էր միջնադարյան Հայաստանի գյուղացիական-աղանդավորական թոնդրակյան հուժկու շարժման առաջնորդ Սմբատ Ջարեհավանցին (IX դ.), որն իր գործունեու-

թյունը ծավալել էր Քոնդրակ գյուղում և շարժումն էլ կոչվել է վերջինիս անունով:

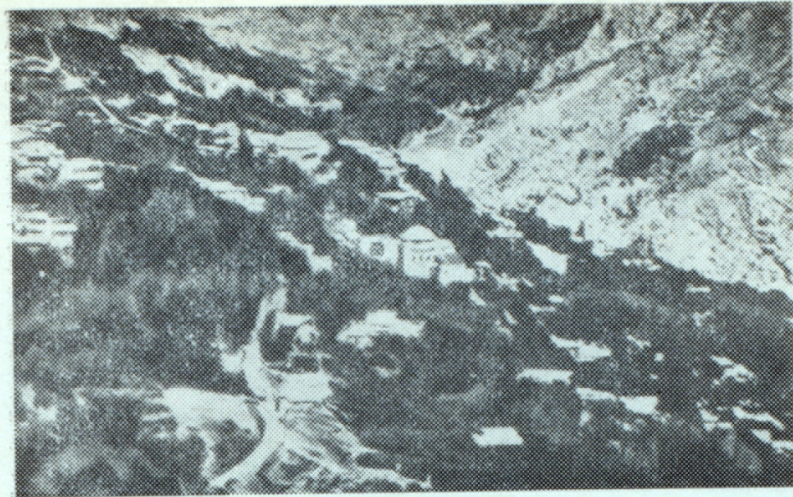
Հետագա դարերում Զարեհավանը չնայած չի հիշատակվում, բայց իբրև հայաբնակ ոչ խոշոր գյուղ գոյություն ունեն մինչև XIX դարը, իսկ այդ հարյուրամյակի երկրորդ կեսին այն արգեն ամառի էր, և բնակիչները գաղթել էին զանազան կողմեր:

Ջ Ա Ր Ի Շ Ա Ս

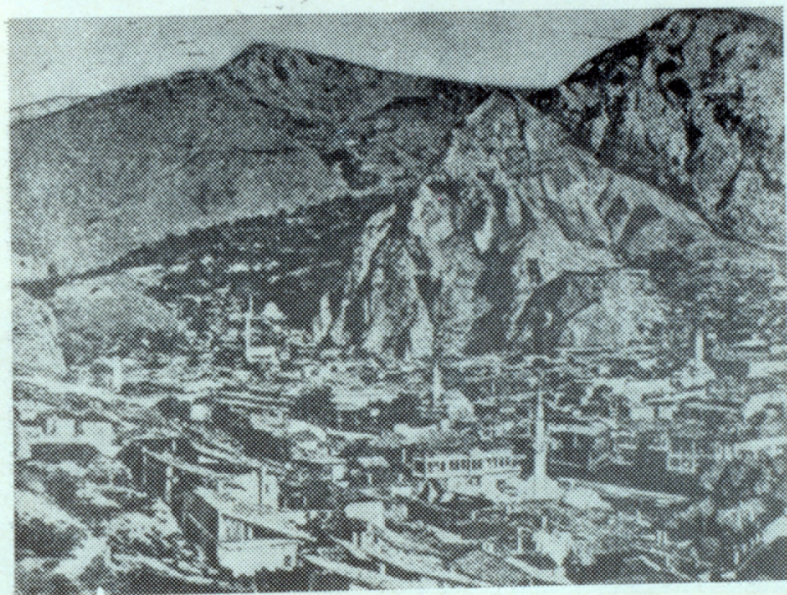
Հիշատակվում է նաև անվան Սարիսա և Սարասա տարբերակներով: Հավանաբար գտնվում էր Ալի կամ Աղի կրոնական կենտրոնի տեղում, որի անունով գավառը կոչվեց Աղիճովիտ, իսկ Ալի ավանն էլ Զարիշատ կամ Զարիաշատ՝ Արտաշես 1-ինի հոր՝ Զարեհի անունով: Հին Հայաստանի հայտնի քաղաքներից էր, իսկ ուշ միջնադարում՝ Քովմա Մեծոփեցին հիշատակում է իբրև գյուղաքաղաք: Մտնում էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Աղիճովիտ գավառի մեջ: Հնում, հելլենիստական շրջանի Հայաստանում, Զարիշատը «արքունի քաղաք» էր և համարվում էր Արտաշես 1-ինի հոր՝ Զարեհի տիրույթը: Աղիճովիտ գավառը հարևան Առբերանիի (որ մտնում էր Վասսուրական աշխարհի մեջ) և Չորրորդ Հայք աշխարհի Հաշտյանք գավառների հետ միասին Արշակունիների թագավորության շրջանում արքայական տան կրտսեր գավակների տիրույթներն էին: Գահակալական կոիվներից խուսափելու համար վերջիններիս արգելված էր բնակվել մայրաքաղաքների մոտ (Այրարատյան աշխարհի կենտրոնական գավառներում): Հետագայում Աղիճովիտ գավառը կրել է տարբեր անուններ՝ Արճեշի, Քաջբերունիքի և այլն:

Գտնվում էր Արածանիի հովտում, Վանա լճի հյուսիսարևմտյան կողմում, ափամերձ շրջանում, Արտաշատ—Տիգրանակերտ հայկական «արքայական ճանապարհի» վրա, նոր ժամանակների Երիշատ գյուղի տեղում:

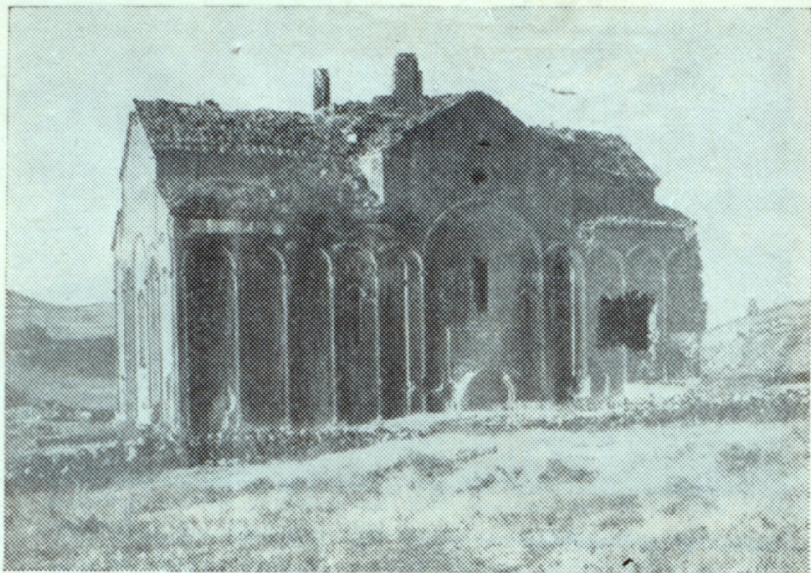
Զարիշատը Հայաստանի հելլենիստական խոշոր քաղաքներից էր: Այն հիմնադրվել էր Արտաշես 1-ինի օրոք (II դ. մ. թ. ա.) և բարեկարգվել ու բազմամարդ դարձել Տիգրան 2-րդի ժամանակներում (I դ. մ. թ. ա.) ու հետագա III—IV հարյուրամյակ-

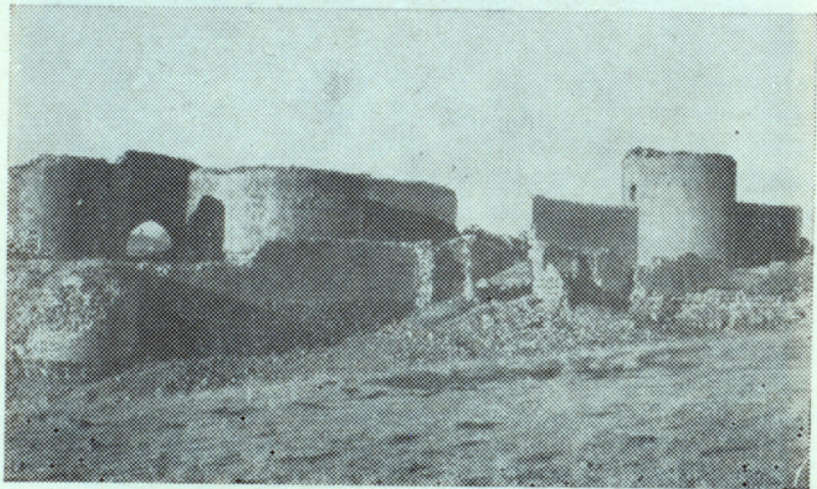
Ակն—համայնապատկերը

Ամասիա—համայնապատկերը

Անի—Մայր տաճար

Անի—պաշտպանական պարիսպը և Դվինի դուռը

Անի—Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին

Արարկիր—տեսարան

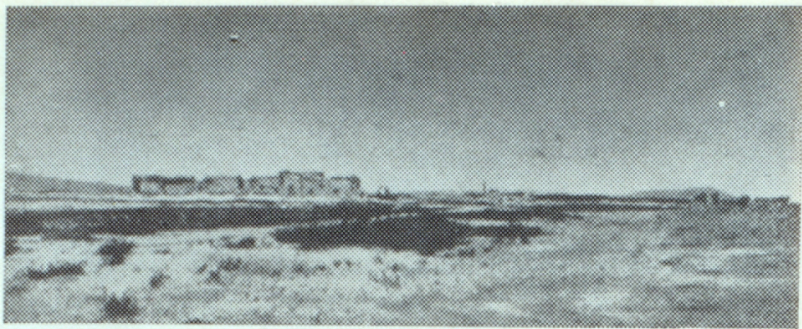
Արղահան—համայնապատկերը

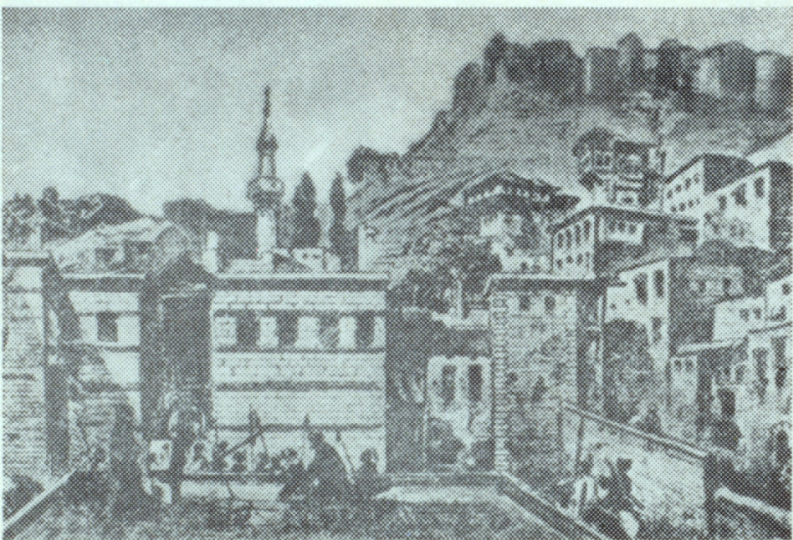
Արզվին—համայնապատկերը

Արտանուշ—տեսարան

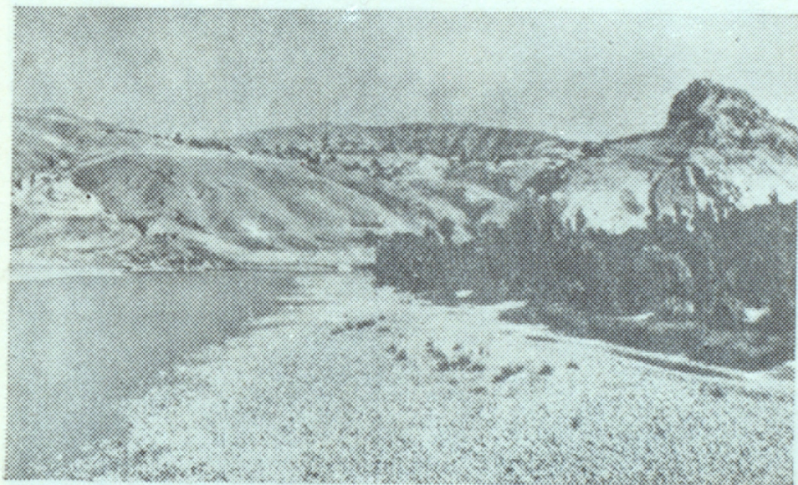
Արձնի ափերակները

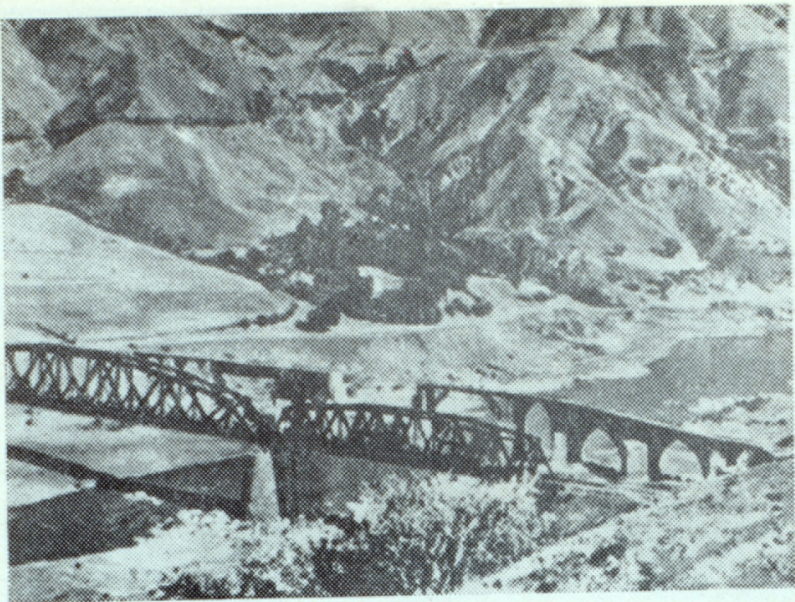
Բարերդ—տեսարան

Բազարան—ս. Քեոզորոս եկեղեցին

Բալու—տեսարան

Բալուխ կամուրջը

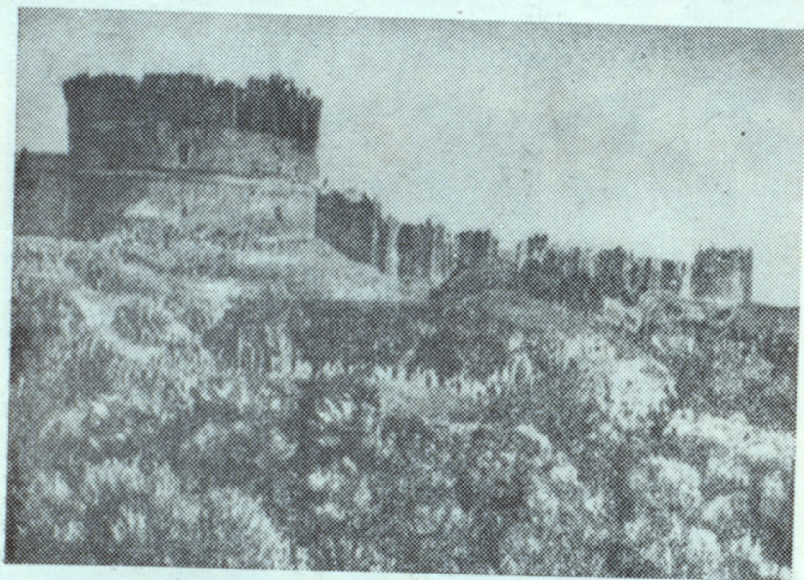
Բալազանի բերդը

Բիթլիս — տեսարան

Խարբերդ—Վերին թաղը

Գիարբեբեի բերդը

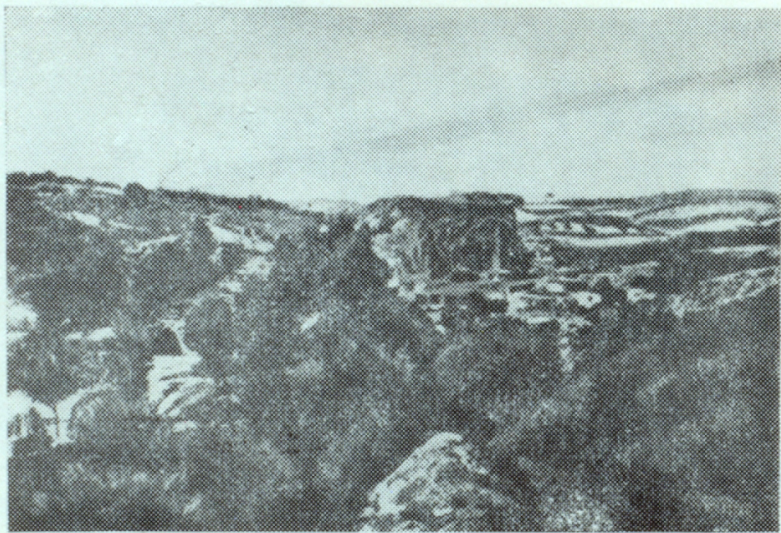
Երազգավորս—ավերակ շենք

Խարբերդ—համայնապատկերը

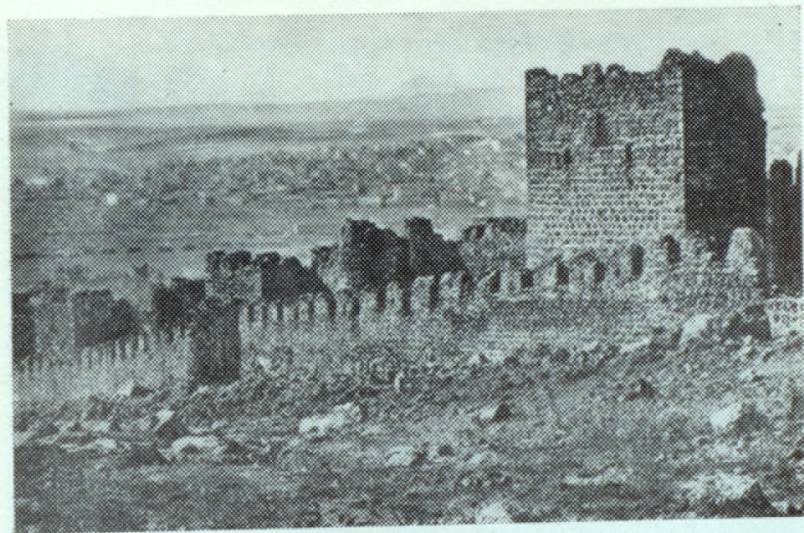
Էրզրում — համայնապատկերը

Խլաթի ավերակները

Դիարբեքիր — տեսարան

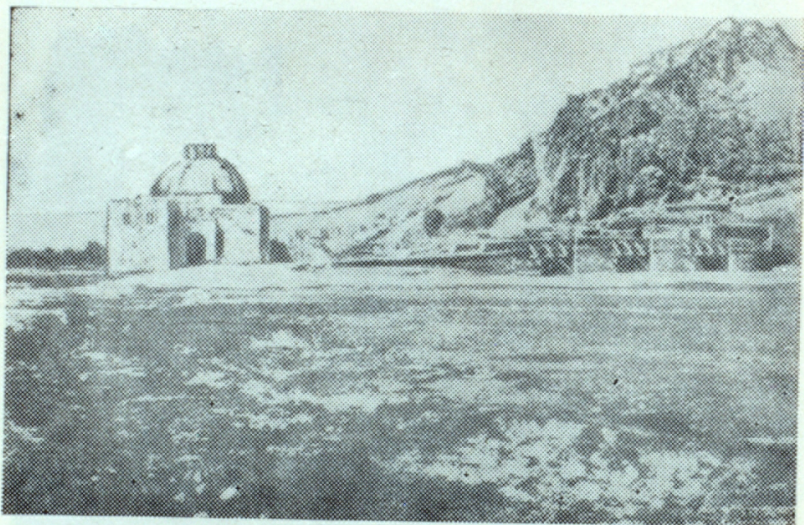

Վարսի պաշտպանական պարիսպները

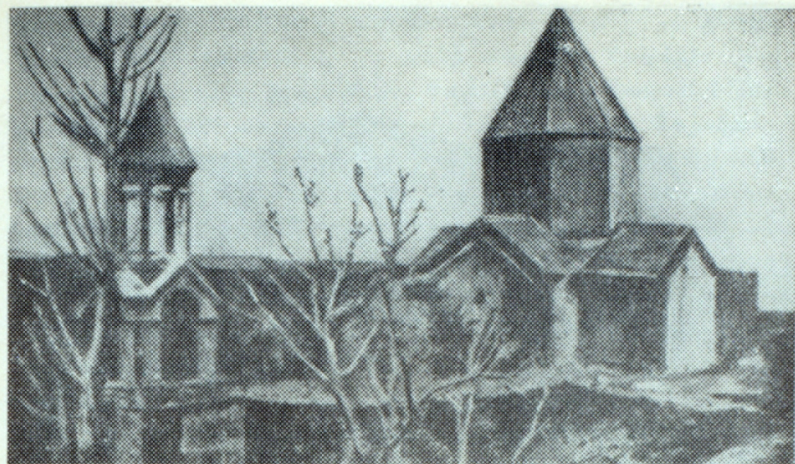

Կարսի Առաքելոց եկեղեցին

Հասանկալա—հին բերդն ու շերմուկը

Մշո Առաքելոց եկեղեցին

Շապին Գարահրսար— համայնապատկերը

Վանի բերդը

Վան — համայնապատկերը

Ների ընթացքում: IV դարի առաջին կեսում (մ. թ.) նրա բնակչության թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի: Ըստ Փափստու Բուզանդի վկայության, Պարսից արքա Շապուհ 2-րդը իր 368—369 թթ. արշավանքի ժամանակ այստեղից Պարսկաստան է բռնագաղթեցրել 24 հազար ընտանիք, իսկ ըստ այլ աղբյուրների, տեղահանվածների թիվը կազմում էր 11 հազար ընտանիք: Հելլենիստական մյուս քաղաքների նման Զարիշատի բնակչության կազմում հայերից բացի կային նաև հրեաներ (իսկ Տիգրանի օրոք նաև հույներ ու ասորիներ): Քաղաքի բնակչության հիմնական զբաղմունքները կազմում էին արհեստներն ու առևտուրը: Սակայն էական նշանակություն ունեին գյուղատնտեսությունը, որի համար Զարիշատի շրջակայքում կան նպաստավոր պայմաններ: Գյուղատնտեսությունը քաղաքային զբաղմունքների նկատմամբ կարևոր նշանակություն էր ստացել հետագայում՝ Շապուհ 2-րդի զորքերի կողմից IV դարի 60-ական թվականներին քաղաքն ավերելուց և նրա արհեստավոր ու առևտրական բնակչությունը Պարսկաստան բռնաբերելուց հետո: Սկսած այդ ժամանակներից Զարիշատը անշքանում է՝ վերածվելով սովորական բերդի կամ ամրոցի: Այն մասնակիորեն վերականգնվել էր Անկիթեմուրի ավերիչ արշավանքներից հետո և XV դարում հիշատակվում է իբրև գյուղաքաղաք: Սակայն նրա այդ մասնակի բարեկարգ վիճակը երկար չի տևում և թուրք-պարսկական մոսլ փոթակառույցի շրջանում Զարիշատը վերածվում է փոքրիկ գյուղի:

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Զարիշատում է թաղվել Գնեկ Արշակունին: Այստեղ է ծնվել Գրիգոր Տաթևացու հայտնի աշակերտներից մեկը՝ Հովհաննես Քաջբերունի եպիսկոպոսը (1350—1415):

Աղիհովիտի այս Զարիշատը չպետք է շփոթել Վանանդ գավառի նույնանուն քաղաքի հետ:

Զ Ա Ր Ի Շ Ա Տ

Հիշատակվում է նաև Զարեհաշատ, Զարուշատ և Թուրբական Արփաշայ անուններով: Տուրուբերան աշխարհի Աղիհովիտ գավառի Զարիշատից տարբերելու համար՝ Մովսես Խորենացին այս Զարիշատը հիշատակում է «Զարիշատ Վանանդայ» ձևով:

Ըստ Ղ. Ալիշանի, Զարիշատը Արտաշեսյանների օրոք եղել է արքայական ամուր դաստակերտ, որ կառուցվել էր Արտաշես Ա-ի օրոք և նրա հոր՝ Զարեհի անունով կոչվել Զարեհաշատ, իսկ հետագայում ձևափոխվելով դարձել Զարիշատ: Ուշ շրջանի մի ավանդության համաձայն, իբր ոմն արքայադստեր՝ Զարուհու անունով է, որին են վերագրում հին Երվանդակերտ դաստակերտի մոտ եղած բերդի կառուցումը:

Գտնվում էր Կարս քաղաքից հյուսիս, Ախուրյան գետի Զարիշատ և Մեծագետ վտակների միջև, բնականից ունենալով ամուր դիրք: Շրջակայքում տարածվում են արգավանդ դաշտեր: Վարչական առումով հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Այրարատյան աշխարհի Վանանդ գավառի մեջ, նոր ժամանակներում էր գրումի նահանգի (վիլայեթ) Կարսի գավառի Զարիշատի գավառակի (կազա) կենտրոնն էր, իսկ Կարսի մարզի կազմակերպումից հետո (1878)՝ Կարսի օկրուգի Զարիշատի ոստիկանական շրջանի կենտրոնը:

IV դարի պարսկական հարձակումներից հետո այս Զարիշատը նույնպես դարեր շարունակ մեր մատենագրության մեջ չի հիշատակվում: Անուղղակի տվյալների հիման վրա կարելի է կռահել, որ այն անշքացել էր, բայց շարունակում էր իր գոյությունը: Զարիշատն ուներ իր ամրոցը, որը պարսպապատ էր և գրավում էր մի քառակուսի տարածք: Այդ ամրոցի ավերակները XX դարի սկզբներին դեռևս նշմարվում էին: Զարիշատը XIX դարի երկրորդ կեսում ավերված վիճակում էր և երբ 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով Կարսի մարզը միացվեց Ռուսաստանին, վաղեմի քաղաքի ավերակների տեղում նոր բնակավայր հաստատեցին ռուս մոլոկանները՝ այն կոչելով Գրենադյորսկոյե: Մոլոկանների այդ գյուղը XX դ. սկզբին ուներ 63 տուն 344 ռուս բնակիչներով, որոնք, սակայն, 1920 թ. թուրքական հարձակման ժամանակ թուրքերի կողմից բռնությամբ տեղահանվեցին, իսկ ամայացած Զարիշատ-Գրենադյորսկոյեն էլ ամբողջ Կարսի մարզի հետ միասին 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով նորից անցավ թուրքիային:

Ի Գ Ղ Ի Ր

Իգդիր գյուղաքաղաքը, որ հիշատակվում է նաև իբրև սովորական ավան և գյուղ, ամենայն հավանականությամբ համապատասխանում է միջին դարերի Յուլիերտին: Սկզբնաղբյուրներում կոչված է նաև Արդյանք, Իղդիր: Գտնվում է Մասիսից հյուսիս-արևմուտք, Արարատյան դաշտի հարավային մասում, Արաքսի աջ կողմում, Երևանից մոտ 40 կմ հարավ-արևմուտք: Տեղանքը հարթավայրային է: Գյուղաքաղաքը շրջապատված է այգիներով ու բարդու պուրակներով: Կլիման շոգ է, չոր ու վատառողջ, շրջակայքում ճահիճները գրավում են բավական ընդարձակ տարածություն, որոնք ապականում են օդը: Իգդիր անունով գյուղեր կային նաև Կարսի մարզում, Իրանում (Արգաբիլի մոտ) և այլ տեղերում:

Հնում Իգդիրն իր շրջակայքով Կողբի հետ կազմում էր Մեծ Հայքի Այրարատյան աշխարհի ձևկատք գավառը: Նոր ժամանակներում հիմնականում այդ նույն գավառի տարածքից էր կազմված Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառը, որի վարչական կենտրոնը Իգդիրն էր:

Իգդիրի մասին սկզբնաղբյուրները համեմատաբար քիչ տեղեկություններ են հաղորդում: XIV—XV դարերից Իգդիրի շրջակայքում բնակություն էին հաստատել բավական թվով թուրքեր ու քրդեր, որոնք հաճախակի հարձակումներ էին կատարում հայաբնակ այդ գյուղաքաղաքի վրա՝ ավերելով և կողոպտելով այն: Այնպես որ նրա հայ բնակչությունը դարեր շարունակ ինքնապաշտպանական կոիվներ էր մղում ավարառու հարևանների դեմ:

Իբրև գավառի կենտրոն Իգդիրն ունեցել է իր ամրոցը, որի մասին բավական տեղեկություններ է հաղորդում Լվրոպական ճանապարհորդ Ռ. Գ. Կլավիխոն: Նա 1403 թվականին եղել է Իգդիրի ամրոցում և հաղորդում է, որ այդ ժամանակ ամրոցի տերը կին էր: Հայաստանի 1555 թվականի բաժանմամբ Իգդիրը անցել էր Պարսկաստանին և մինչև 1828 թվականը մնացել էր նրա կազմում: Թուրքմենչայի պայմանագրով անցել էր Ռուսաստանին և այդ ժամանակներում դեռևս սովորական գյուղ էր:

Իգդիրը թուրքերի կողմից զավթվել է հայ-թուրքական պա-

տերազմի ժամանակ: 1920 թվականի աշնանը Կարաբեքիր փաշայի զորքերը գրավեցին այն և 1921 թ. Կարսի պայմանագրով Սուրմալուի գավառի հետ միասին, որը երբեք թուրքերին չէր պատկանել, Իզդիրն անցավ թուրքական տիրապետության տակ: Ներկայումս այն թուրքաբնակ փոքրիկ գյուղաքաղաք է:

Ժամանակակից ընդհանուր մարդահամարների բացակայության հետևանքով, Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի մյուս տասնյակ քաղաքների նման Իզդիրի բնակչության ստույգ թիվը նույնպես հայտնի չէ: XIX դարի և XX-ի սկզբի Իզդիրի բնակչության քանակի վերաբերյալ աղբյուրներում հաղորդվում են հակասական թվեր, որոնց հիման վրա կարելի է ասել հետևյալը: 1831—32 թթ. Իզդիրն ունեցել է շուրջ 133 ընտանիք 624 հայ բնակիչներով, որոնց մեծ մասը (100 ընտանիք) ըստ Թուրքմենշայի պայմանագրի այստեղ էին գաղթել խոյից, Սալմաստից, ինչպես և մի փոքր ուշ՝ Բայազետից: XIX դարի 80-ական թվականների տվյալների համաձայն նրա ընտանիքների թիվը հասնում էր 500-ի, 1906 թ. ուներ ավելի քան 3600 բնակիչ՝ մեծ մասամբ հայեր, իսկ 1914 թվականին՝ շուրջ 10 հազար բնակիչ, որոնց ավելի քան 75 %-ը զարծյալ կաղմում էին հայերը, իսկ մնացածը՝ թուրքեր, հույներ և այլք: Բնակչության գրադուներների մեջ առաջնակարգ տեղ էին գրավում գյուղատնտեսական ճյուղերը՝ երկրագործությունը, խաղողագործությունը, պտղաբուծությունը, բամբակագործությունը, որոնց համար Իզդիրն ունի բարենպաստ պայմաններ՝ տաք կլիմա, արգավանդ հողերով հարթավայրեր, ոռոգելու ջրի պաշարներ: Սակայն գյուղաքաղաքի բնակչության զգալի մասը զբաղվում էր նաև զանազան արհեստներով ու առևտրով: Իզդիրի համար վաղուց ի վեր կարևոր նշանակություն ուներ վանից ու Բայազետից Արարատյան դաշտ տանող ճանապարհը, որը անցնում է Հայկական պար լեռնաշղթայի Օրգովի հովիտ կոչված լեռնանցքով և Իզդիրով դիմում դեպի Արաքսի վրայի Մարգարայի կամուրջը:

Իզդիրում XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին գործում էին հայկական երկու վարժարան, մեկը՝ տղաների, իսկ մյուսն՝ օրիորդաց: Այստեղ են իրենց նախնական կրթությունն ստացել հետագայում նշանավոր դարձած մի շարք գործիչներ: Իզդիրում են ծնվել հայ ականավոր ակնաբույժ Հայկ Կանայանը (1875—1952), ՀՍՍՀ վաստակավոր բժիշկ, աչքի հիվանդու-

թյունների ամբիոնի հիմնադիրը, հայ հեղափոխական, ռազմական գործիչ՝ հայկական դիվիզիայի հրամանատար Հակոբ Աթոյանը (1894—1937), ՀՍՍՀ վաստակավոր նկարիչ Հակոբ Ազատյանը (1902—1963) և ուրիշներ:

Իզդիրն ասիական տիպի գյուղաքաղաք է: Նրա փողոցները նեղիկ են, ծուռուծուռ, փոշոտ: Միասնական հատակագծի չի ենթարկված, բայց տներն իրենց բակերում ունեն բանջարաճոցներ ու պարտեզներ և իրարից գտնվում են որոշակի հեռավորության վրա: Ճարտարապետական առումով ուշադրության արժանի կոթողներ չունի: Ուներ տարբեր ժամանակներում կառուցված հայկական երեք եկեղեցի: Մինչև XX դարի սկզբները տակավին պահպանվում էին Իզդիրի միջնադարյան բերդի ավերակները, որոնք այժմ հաղիվ են նշմարվում:

Խ Ա Ր Բ Ե Ր Դ

Հիշատակվում է անվան մի շարք տարբերակներով և բազմաթիվ ուրիշ անուններով՝ Քարբերդ, Քարփուֆ: Ստեփանոս Ասողկը կոչում է Կարբերդ, բյուզանդական պատմագիր Կեղրենոսը հիշատակում է Քարպոտե ձևով, արաբ հեղինակները՝ Հիսն Ջիադ, իսկ թուրքերը կոչել են Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ, էլյազըզ, էլյազըզ: Սովորաբար նույնացնում են հին Հորբերդի հետ: Անվան ծագման ու իմաստի մասին կան մի քանի կարծիքներ: Իրանցից մեկի համաձայն Քարբերդ է կոչվել ժայռերով շրջապատված լինելու պատճառով, ըստ մի այլ կարծիքի՝ հար գյուղի անունից է ծագել և որովհետև սկզբում միայն բերդ էր, ապա կոչվել է հարբերդ, իսկ մասնագետների մի այլ խումբ գտնում է, որ «խար» մեզ անծանոթ մի հին լեզվով նշանակում է ճանապարհ և բերդն էլ շինված էր ճանապարհին իբրև հանգրվան, այստեղից էլ իբր կոչվել է ճանապարհների քաղաք-բերդ («խար»—«բերդ»): Ամենից հավանականը, ըստ երևույթին, այն վարկածն է, որի համաձայն միջնադարյան Հայաստանի այս բերդաքաղաքի անունը համապատասխանում է ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված հարտա քաղաքի անվանը: Հ. Մանանդյանը հարբերդի տեղում է տեղադրում Հայաստ-Ազգի ցեղային միության Ուրա

ամրոցը, իսկ ուրիշներն, ինչպես ասվեց, այն նույնացնում են հին հայկական Հորեբերդի հետ:

Տարբեր ժամանակներում հիշատակվում է իբրև ամրոց, բերդ, բերդաքաղաք, քաղաք: Գտնվում է Արածանիի ստորին հոսանքի ձախ կողմում, գետափից 13—14 կմ հեռավորություն ունեցող սարավանդի վրա, Մալաթիայից մոտ 70 կմ հյուսիսարևելք: Քաղաքից հարավ-արևելք Մովք (Գյուլիկ) լճակն է, որտեղից սկիզբ է առնում Տիգրիսի ակունքներից մեկը: Այդ լճակում գտնվող փոքրիկ կղզյակի վրա միջին դարերում կառուցվել էր կաթողիկոսական ղղյակ, որը որոշ ժամանակ իր աթոռանիստն էր դարձրել նաև ներսես Շնորհալին:

Հնում հարբերդը մտնում էր Մեծ Հայքի Չորրորդ Հայք աշխարհի Անձիտ կամ Հանձիթ գավառի մեջ: Նոր ժամանակներում համանուն նահանգի և գավառի կենտրոնն է:

Արևմտյան Հայաստանի մյուս տասնյակ քաղաքների նման հարբերդի բնակչության թվի վերաբերյալ նույնպես ստույգ տվյալներ չկան: Այդ է պատճառը, որ տարբեր հեղինակների մոտ նրա ընդհանուր բնակչության և հայերի քանակի վերաբերյալ տրված են հակասական թվեր: Ըստ դրանցից համեմատաբար ավելի արժանահավատների վկայությունների, քաղաքը XIX դ. սկզբին ունեցել է մոտ 3000 տուն հայ և թուրք բնակիչ, 1830—1850-ական թթ. նրա բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 25 հազար մարդու, որից հայեր՝ 15400: Էփրիկյանի տվյալներով XX դարի սկզբին հարբերդի բնակչության քանակը մոտ 12200 էր, որից հայեր՝ 6080, իսկ թուրքեր և ուրիշ ազգություններին պատկանողներ՝ 6120 մարդ: Նախորդ ժամանակների համեմատությամբ հայերի թվի նվազումը բացատրվում է 1895—1896 թթ. համիդյան ջարդերով և քաղաքի բնակիչներից շատերի դեպի Ամերիկա կատարած գաղթով: 1895 թ. թուրքերը կողոպտել ու ավերել են հարբերդի հայկական թաղերը, քանդել այստեղի երկու եկեղեցիները, ուսումնարանները, կոտորել ավելի քան 700 մարդու, որոնց թվում էին տանջամահ արված մի շարք հոգևորականներ, բռնությամբ մահմեդականացրել ավելի քան 1000 հայերի (200 տուն):

հարբերդի հայերի գաղթը դեպի Կովկաս մասնակիորեն սկսվել էր տակավին XIX դարի 50-ական թվականներից: Սակայն զանգվածային արտագաղթն ու բռնի տեղահանությունը

տեղի է ունեցել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1915 թ. մեծ եղեռնի օրերին: Այստեղ տարբերությունը սկսվել էր 1915 թ. հունիսի 26-ից: Այդ նույն թվականի վերջերին, մեծ տեղահանությունից հետո, քաղաքում մնացել էր միայն 2000 հայ բնակիչ, իսկ մեր դարի 60-ական թվականներին՝ 1000: հարբերդցիները սփռվել են աշխարհով մեկ: Նրանց մի զգալի մասն էլ գաղթել ու բնակություն է հաստատել Սովետական Հայաստանում: Հանրապետության հայրաքաղաք Երևանի հարավարևելյան կողմում 1929 թ. հիմնադրված նոր հարբերդ ավանի (որն այժմ վերածվել է քաղաքատիպ ավանի) առաջին բնակիչները հիմնականում խարբերդցիներն էին:

հարբերդի հայ բնակչությունը զբաղվում էր արհեստներով, աւելտրով և, մասամբ, երկրագործությամբ ու այգեգործությամբ: Արհեստներից զարգացած էին որմնադրությունը, ջուլհակությունն ու մանածագործությունը, ներկարարությունը, կոշկակարությունը, պղնձագործությունը, թիթեղագործությունը: Առանձնահատուկ նշանակություն էին ստացել մետաքսագործությունն ու գորգագործությունը: 1881 թ. Գրիգոր և Սարգիս Քյուրբճյան եղբայրներն այստեղ հիմնել էին մետաքսի գործարան, որը 1894—96 թթ. քարուքանդ էր արվել թուրքական իշխանությունների ձեռքով: Մետաքսյա գործվածքների հետ միասին քաղաքի ձեռնարկություններն արտադրում էին նաև բամբակյա գործվածքներ, կարմիր կտավ: Քաղաքի կտավագործական երկու ձեռնարկությունների արտադրանքի զգալի մասն արտահանվում էր Կարին (էրզրում), Կարահիսար, Դիարբեքր, Մալաթիա, Բալու և այլ քաղաքներ: Ավելի զարգացած էր գորգագործությունը: հարբերդի գորգագործական ձեռնարկությունների թիվը հասնում էր 8-ի: Դրանց հիմնադիրը ոմն Պենյանն էր: Քաղաքի ձեռնարկություններում արտադրված հայկական գորգերը վաճառվում էին զանազան երկրներում և մեծ համբավ ունեին: Դրանք արտահանվում էին նույնիսկ ԱՄՆ: 1908 թ. նյու Յորքում բացվել էր հարբերդի գորգերի հատուկ խանութ, որտեղ դրանք վաճառվում էին մեծ հաջողությամբ:

Քաղաքի ձեռնարկությունների ու արհեստանոցների կառիքները հոգալու և տնային գործածության զանազան շինվածքներ արտադրելու համար 1880 թ. սկզբին Բարիկյան եղբայր-

ներն այստեղ հիմնել էին մեքենաշինական գործարան, որն այստեղ գրոււմ էր ջրհան պոմպեր, գյուղատնտեսական ու արհեստավորական զանազան գործիքներ և տնային գործածութեան իրեր:

Խարբերդում հավասարապէս զարգացած էին և՛ ներքին, և՛ արտաքին առևտուրը: Նրա ընդարձակ շուկա-հրապարակում և դրա տասնյակ խանութներում ու կրպակներում վաճառվում էին գործվածքներ, գորգեր, գյուղատնտեսական արտադրանքներ, արհեստավորական զանազան շինվածքներ, անասուններ, մրգեր, բամբակ ու հում մետաքս և այլ ապրանքներ: Խարբերդից արտահանվում էին հաշիշ, մետաքս, ոչխարի մորթի, նուշ, մեղրամոմ, բամբակ, գինի, գորգեր, մետաքսյա ու բամբակյա գործվածքներ և այլ ապրանքներ: Քաղաքի վաճառահանութիւնը Եվրոպայից ներմուծում էր զանազան Իեթնաներ և գործարանային այլ ապրանքներ: Խարբերդի ներերկրյա և արտաքին առևտրական կապերն աշխույժ բնույթ ունեին մանավանդ XIX դարի վերջին քառորդից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմն ընկած տասնամյակներում: Դրան նպաստում էին, Խարբերդ-Իիարբերդի, Խարբերդ—Մալաթիա, Խարբերդ—Կապան—Մաղեն, Խարբերդ—Չմշկածագ սալուղիները բարեկարգումն ու խճապատումը, որ կատարվում էին 1870-ական թվականներից, երբ արդեն ավարտվել էին 15 տարի տևած (1856—1871թթ.) Տրապիզոն—Բաբերդ—Կարին խճուղու կառուցման աշխատանքները: Մոտավորապէս հենց այդ ժամանակներից ի վեր Խարբերդում, նրա հին բերդի ընդարձակ հրապարակում կազմակերպվում էին տոնավաճառներ:

Քաղաքի շենքերը զանգվածորեն քարակերտ էին, մեծ մասը՝ երկհարկանի: Կառուցապատումը կատարված էր առանց նախօրոք կազմված որոշակի հատակագծի: Այդ պատճառով էլ նրա շենքերը խառնիխուռն էին, փողոցները՝ նեղ ու ծուռումուռ: Համեմատաբար բարեկարգ էին միայն հայկական թաղերը, որոնք էլ երկու անգամ (1895—96 թթ. և 1915 թ.) ավերվել են թուրք ցեղասպանների կողմից: Ուներ մի քանի բաղնիքներ, որոնք գտնվում էին հակասանիտարական վիճակում:

Խարբերդի հնութիւնների մեջ մեր կարծիքով ամենից կարեւորը բերդն էր, որով քաղաքն այնքան հայտնի էր ամբողջ միջնադարում և մասամբ նոր ժամանակներում: Բերդը գտնվում

էր Հայկական Տալլոս լեռնահամակարգին պատկանող մի լեռնագագաթի վրա, որի հարավարևելյան կողմը խիստ զառիւղ է և անհրաժեշտութիւն չի զգացվել այս կողմում կառուցել պարսպապատեր: Պարսպապատեր էին կառուցել միայն նրա հյուսիսային և արևելյան կողմերից: Նրա ձևը, շինարարական հնարանքները և ոճը լիովին հայկական են, ուրարտացիներից ժառանգած ճարտարապետական արվեստի նկատելի տարրերով: Այդ պատճառով էլ ապառաժների վրա կերտված այդ բերդի կառուցումը վերագրում են կամ Մոփաց նախարարներին ու թագավորներին (II դ. մ. թ. ա.— IV դ. մ. թ. ա.) կամ էլ մեր նախնիներին՝ ուրարտացիներին (880—860 թթ. մ. թ. ա.), առաջիններին համարելով խոր հնից գոյութիւն ունեցած բերդի սոսկ վերակառուցողներ կամ վերականգնողներ ու վերանորոգողներ:

Այստեղ կան ինքնատիպ կառուցվածքներով քառակուսի սենյակներ, մի քանի ներքնուղիներ, որոնք փորված են բերդի տակ, ժայռի մեջ և տանում են դեպի տարբեր կողմեր: Մուտքի մոտ դեռևս պահպանվում են պարսպահատվածները, կրկնակի դռներ: Դռներից մեկը (իսկ բերդն ունեցել է 2 դուռ) մինչև 1915 թ. դեռևս կար: Աշտարակներից շատերը կործանված են: Կանգուն են արևելյան պարսպի առանձին հատվածներ և մի աշտարակ: Կիսակործան վիճակում մեզ են հասել կամարներ, ժայռափոր աստիճաններ, գաղտնի անցքեր, ճանապարհներ: Բերդը տեղում ջուր չի ունեցել: Նրա համար ջուրը բերում էին ժայռի ստորոտում բխող աղբյուրներից:

XIX դ. երկրորդ կեսին Խարբերդում կային տարբեր ժամանակներում կառուցված և տարբեր վիճակում գտնվող հայկական 6 եկեղեցի, որոնցից 5-ը լուսավորչական, իսկ մեկը՝ բողոքական: Առաջինները կրում էին ս. Կարապետ, ս. Հակոբ, ս. Նշան, ս. Ստեփանոս և ս. Սարգիս անունները, իսկ բողոքականների եկեղեցին կոչվում էր ս. Աստվածածին, որին թուրքերը տվել էին Կղըլ-քիլիսա անունը: Քաղաքում կային նաև մի քանի մզկիթներ:

Արևմտյան Հայաստանի մյուս տասնյակ քաղաքների նման, Խարբերդի պատմութիւնը ևս հատուկ ուսումնասիրութեան հարց չի դարձել, եթե նկատի չունենանք տարբեր առթիւներով մի

շարք հեղինակների առանձին դիտողություններն ու դատողությունները, որոնք էլ գերազանցապես վերաբերում են միայն նրա քաղաքական պատմության առանձին պահերին: Մինչդեռ հարբերդի մասին կան շատ վկայություններ (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ստեփանոս Ասողիկ, Միխայիլ Ասորի, էվլիա Չելեբի և ուրիշներ), որոնք տեղում պահպանված հնությունների հետ միասին կարող են ատաղձ ծառայել նրա պատմությունն ուրվագծելու համար: Քաղաքական ելեկցներով լեցուն պատմություն է ունեցել Խարբերդը: 654թ. այն Բյուզանդիայից գրավել են արաբները, 751-ին՝ նորից անցել է Բյուզանդական կայսրությանը, 1057թ. գրավել են սելջուկները, ապա Փիլարտոս հայ իշխանը, XII դ.՝ Պալակ թուրք ամիրան, XV դ.՝ Սկանդար բեկը՝ ավերելով ու կողոպուտի ենթարկելով ամբողջ քաղաքը, իսկ 1617թ. սուլթան Ահմեդ 3-րդի օրոք ոմն Չոփան օղլին նորից է ավերում մի կերպ վերականգնված քաղաքն ու նրա շրջակայքի գյուղերը՝ սրի քաշելով ամբողջ բնակչությանը:

Այդ բոլորով հանդերձ, Խարբերդը XIX դարում և XX-ի սկզբներին հայկական մշակույթի զգալի կենտրոններից էր: Այստեղ եկեղեցիներին կից գործում էին թաղային հինգ կրթ-թարաններ և Սմբատյան երկսեռ վարժարանը, որի աշակերտների թիվը 1872—73-ին հասնում էր 410-ի (340 տղա և 70 աղջիկ): Քաղաքի միջնակարգ միակ դպրոցը Եփրատ անունով կոչվել էր: Գործում էին մի քանի գիշերօթիկներ, որբանոցներ, ժողովարաններ, առաջնորդարան:

Խարբերդը հայ գրչության նշանակալի կենտրոններից է: Այստեղ ընդօրինակված ձեռագրերից մեկ են հասել ավետարաններ, հայամալուրք, մաշտոց, ճաշոց և այլն: Միայն XV դարում ընդօրինակվածներից մեկ հայտնի են 6 ձեռագիր: Դարի գրիչներից է Մինաս դպիրը, իսկ ծաղկողներից՝ Գրիգոր ծաղկողը, որը 1444թ. այստեղ ծաղկել է (նկարագրողել) մի հայամալուրք: Քաղաքում XX դարի սկզբներին հրատարակվել են «Եփրատ» ազգային-գրական, գիտական և քաղաքական հանդեսը (1909—1914 թթ.), «Դէտ» աստվածաբանական պատմական-գրական երկշարթաթերթը (1913—1914թթ.), «Ամենուն համար» կրոնական-բարոյական, գրական շարթաթերթը: Այստեղ են ծնվել հայ մանկավարժ, Եփրատ կոլեջի պրոֆեսոր Ն. Հ.

Թենկընճյանը (1864թ.), բանասեր, թատերագիր, մանկավարժ Թ. Վ. Թովմաճանյանը (1864-ին), բանդակագործ Թուրը (Թուրունճյան, 1888թ.), ֆրանսահայ գրող Հ. Ռ. Զարդարյանը (1892 թ.), Վահե Հայկը և ուրիշ երախտավորներ:

Խ Լ Ա Թ

Իր մեծությամբ Խլաթը Վանա լճի եզրքին գտնվող քաղաքների մեջ զիջում էր միայն Վանին: Այն գտնվում է լճի արևմտյան ափին, բարձրադիր հարթավայրում, որի արևելյան ու արևմտյան մասերով սրբնթաց դեպի Վանա լիճ են հոսում մի քանի գետակներ և առվակներ: Գեղատեսիլ է նրա դիրքը: Հարավում քաղաքի համայնապատկերն ակնհասճո է դարձնում Վանա լիճը (որ կոչվել է նաև Խլաթի լիճ), իսկ հարավ-արևմուտքում և հյուսիս-արևմուտքում Մշո ու Մանազկերտի դաշտերի վարոսներն են՝ Նեմրութը և Սիփանը, որ այդ կողմերում եզրագծում են քաղաքի հորիզոնը:

Խլաթը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է և դժվար է ասել, թե այն երբ է հիմնադրվել: Սկզբում հիշատակվում է որպես ավան, իսկ հետագայում վերածվում է խոշոր քաղաքի, որ ուներ իր ամուր բերդը և համարվում էր Վանա լճի ամենամեծ նավահանգիստը:

Խլաթի մասին շատ տեղեկություններ են հաղորդում հայ և օտար տասնյակ մատենագիրներ՝ Ստեփանոս Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերտցի, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Գրիգոր Խլաթեցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Յակուտ, Իբն ալ-Ասիր, Հովհաննես Սկիլիցցի և ուրիշներ: Արիստակես Լաստիվերտցին այն համարում է Հայաստանի XI դարի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, իսկ արաբական հայտնի մատենագիր Յակուտի խոսքերով ասած Խլաթը «ամուր և հռչակավոր քաղաք» էր, «օժտված ամեն տեսակի բարիքներով»: Առանձնապես մեծ գովեստով են խոսում նրա մասին իբրև նավահանգստի ու ամուր բերդաքաղաքի: Եվ քաղաքի պաշտպանական պարիսպը սովորաբար կոչել են մեծակառույց, աշտարակավոր, եռադարպաս:

Տարբեր ժամանակների և տարբեր ազգությունների պատ-

կանող հեղինակների մոտ հլաթը հիշատակվում է այլևայլ անուններով ու նույն անվան տարբերակներով՝ Ալլարխ, Իխլաթ, և այլն: Հայկական մատենագրության մեջ հնում երբեմն կոչվել է Բզնունյաց քաղաք (կամ Քաղաք Բզնունյաց), թուրքերը սովորաբար կոչում են Ախլաթ, որ փոխ են առել արաբներից: Իսկ արաբների մոտ, ըստ XI դարի արաբական մատենագիր Իբն ալ-Ասիրի, քաղաքը Ախլաթ («խառը») է կոչվել իբր այն պատճառով, որ այդտեղի բնակիչները միատառը չէին և խոսում էին երեք լեզվով՝ արաբերեն, պարսկերեն և հայերեն:

Արշակունիների թագավորության շրջանում (I—V դդ.) և հետագայում, մինչև VIII դարի վերջին քառորդը, հլաթը պատկանում էր Բզնունի նախարարական տանը և եղել է Բզնունիք գավառի գլխավոր քաղաքը: Արաբական լծի դեմ ուղղված 773—775 թվականների ապստամբությունից հետո, երբ Հայաստանի մի շարք այլ նախարարական տների հետ միասին Բզնունիները նույնպես կորցնում են իրենց քաղաքական կշիռը, Բզնունիք գավառն ու նրա կենտրոն հլաթը VIII դարի վերջերին կամ հաջորդ դարի սկզբներին անցնում են Տարոնի Բագրատունիներին, իսկ Սմբատ 1-ին Բագրատունու ժամանակ (890—914) ընդհանրապես ազատագրվում է արաբներից և վերականգնվում է հնից գոյություն ունեցող բերդը: Մոտավորապես հենց այդ ժամանակներից էլ Հայաստանի մյուս բազմաթիվ քաղաքների հետ միասին սկսվում է հլաթի վերելքի շրջանը և X—XI դդ. համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում այն դառնում է երկրի խոշոր ու մարդաշատ քաղաքներից մեկը: հլաթի զարգացմանը նպաստում էին նավահանգիստ լինելը և Արճեշից դեպի Բաղնջ տանող ճանապարհը: XI դարի առաջին կեսին այն դարձել էր արհեստագործության ու առևտրի խոշոր կենտրոն, մի քանի տասնյակ հազար բնակչություն ունեցող քաղաք: Այդ ժամանակներում քաղաքի անդրրբ խախտվում է միայն մեկ անգամ: 997 թվականին հլաթի վրա հարձակվում է Տայքի կյուրապաղատ Դալիթը՝ նպատակ ունենալով այն գրավել ու միացնել իր ընդարձակ իշխանությանը: Սակայն նրա զորքերը քաղաքի պարիսպների տակ կրում են խայտառակ պարտություն և հարկադրված նահանջում են ձեռնունայն:

հլաթի քաղաքական կացությունը XI—XIII դարերում ունեցել է զգալի ելևէջներ: 1000 թվականին Բյուզանդական Վա-

սիլ 2-րդ կայսեր կողմից քաղաքն Արծրունիներին շնորհվելուց հետո, նրա բնականոն զարգացման ընթացքը շարունակվում է մինչև սելջուկյան XI դարի 70-ական թվականների արշավանքները, երբ այն գրավվում ու ավերվում է վերջիններիս կողմից: 1110 թվականին Շահարմենները գրավում են հլաթը և այն դարձնում իրենց ընդարձակ սուլթանության մայրաքաղաքը: Նրանց տիրապետությունն այստեղ տևում է մինչև XIII դարի 30-ական թվականները՝ մինչև մոնղոլական արշավանքները: XIII դարի սկզբներին, երբ Հյուսիսային Հայաստանն ազատագրված էր սելջուկյան լծից և Զաքարյան իշխանների գլխավորությամբ այնտեղ կազմված էր մի կիսանկախ, հզոր իշխանություն, նույն իշխանների նախաձեռնությամբ փորձեր են կատարվում ազատագրելու նաև երկրի կենտրոնական մասերը, որոնց թվում և հլաթն ու դրա շրջակայքը: Այդ նպատակով Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները 1210 թ. հայ-վրացական բանակի զուխն անցած արշավում են դեպի Վանա լճի եզրերը և հլաթ: Սակայն Զաքարյան եղբայրների այդ արշավանքը վերջանում է անհաջողությամբ: հլաթը դարձյալ մնում է օտարի լծի տակ, Իվանեն գերվում է սուլթանի կողմից և ազատ է արձակվում միայն Զաքարեի սպառնալիքից հետո:

հլաթի անկումը սկսվում է XIII դարի 30-ական թվականներից: Կարելի է ասել քաղաքի համար ճակատագրական նըշանակություն են ունեցել Զալալեղդինի և մոնղոլների նվաճումները: Զալալեղդինը 1230 թվականին գրավելով հլաթը այն ենթարկում է սոսկալի ավերածության: Դրանից ոչնչով չլ տարբերվում մոնղոլական 1245 թվականի նվաճումը, որի հետևանքով նախորդ ավերման հետքերը դեռևս չվերացված, քաղաքը ենթարկվում է հրի ու սրի: Զալալեղդինի և մոնղոլների կատարած ավերումների պակասը լրացնում է 1246 թվականին տեղի ունեցած կործանիչ երկրաշարժը, որը փլատակների է վերածում քաղաքի կառույցների մեծ մասը՝ խլելով մեծ թվով մարդկային զոհեր: Մասամբ դրանք, մասամբ էլ օտարի ծանր տիրապետության հետևանքով երկրում սկսված տնտեսական ու մշակութային կյանքի ընդհանուր անկումը իր հետ անկում է տանում նաև հլաթը: XIV—XV դարերում քաղաքը փաստորեն նորից վերածվել էր մի անշուք բնակավայրի, թեպետ մատենագիրները սովորության ուժով այն շարունակում էին կոչել քաղաք:

Խլաթը թուրք-պարսկական XVI—XVII դարերի երկարատև պատերազմների կովախնձորներից մեկն էր: Առանձնապես ծանր հետևանքներ են ունեցել XVI դարի 40-ական թվականներին իրանական շահ Քահմազի և թուրքական սուլթան Սուլեյման 1-ինի կռիվները, որոնց ընթացքում, 1548 թվականին Խլաթն անալոր ավերածության է ենթարկվում իրանական զորքի կողմից: Սուլեյման 1-ինը, քաղաքը վերագրավելուց հետո, վերակառուցում է նրա բերդը, բայց այն կործանիչ հարված էր ստացել և այլևս երբևէ չի հասնում իր նախկին վիճակին:

Տարօրինակ է, բայց փաստ է, որ նոր ժամանակների Խլաթի մասին մեր տեղեկություններն աղքատիկ են: Բավական է ասել, որ նույնիսկ նրա բնակչության թվի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունները հեռու են արժանահավատ լինելուց, եթե նկատի ունենանք դրանց ազազակող տարբերությունները: Շատ թե քիչ հավանական կարելի է համարել հետևյալ տվյալները: 1800—1810 թթ. քաղաքն ունեցել է մոտ 7 հազար բնակիչ, որից 5000-ը հայեր, 1850 թ.՝ 5 հազար բնակիչ, որից հայեր՝ 4000, 1891 թվականին՝ 23659, որից հայեր 6609, բրդեր ու թուրքեր՝ 16635, այլք՝ 415 մարդ: Իսկ մեր դարի 60-ական թվականների վերջերին Խլաթը, որ սովորական գավառական քաղաք է, նույնանուն գավառակի կենտրոնը, ուներ ընդամենը 12 հազար բնակիչ, որոնց մեծագույն մասը կազմում էին քրդերը:

Նոր ժամանակների Խլաթի բնակիչների զբաղմունքները կազմում էին երկրագործությունը, այգեգործությունը, ձկնորսությունը, առևտուրը, արհեստագործությունը և մասամբ աղի հանույթը:

Պատմական Խլաթի հուշարձաններից պահպանվել են քաղաքի մոտակայքի ժայռերում փորված քարանձավները, ծովեզերքին գտնվող պաշտպանական պարսպի մի քանի աշտարակներ. զանազան շենքերի ավերակներ, որոնք հիմնականում գտնվում են ներկայումս Խարաբա շահար (= «ավերակ քաղաք») կոչված թաղամասում՝ հին Խլաթի տեղում: Քաղաքի ծայրամասում պահպանված է արաբական ժամանակների ընդարձակ գերեզմանատուն՝ տապանագիր ունեցող հսկա գերեզմանաքարերով: Ըստ ավանդության, այդտեղ թաղվածները հարձակվել էին մեր երկրի վրա և նրանց բոլորին ոչնչացրել է Սասունցի Դավիթը:

Բերդից և դրա պաշտպանական կառույցներից բացի, Խլաթի մյուս հուշարձաններից ուշադրության արժանի են ս. Խաչ և քաղաքից դուրս գտնվող՝ Գամաղիել երբեմնի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցիներն ու միակ մզկիթը:

Խլաթը XV դարում շնայած անկման պատկեր էր ներկայացնում, սակայն մնում էր իբրև հայկական մշակույթի նշանակալի կենտրոն: Առանձնապես հայտնի է նրա գրչության դպրոցը: Այստեղ XV դարի ընթացքում ընդօրինակված ձեռագրերից մեզ հայտնի է ավելի քան 10-ը, որոնցից 3-ը Աստվածաշունչ, 2-ը՝ ավետարան, 2-ը՝ հայսմավուրք և այլն: Հայտնի էր հատկապես Կարապետ քահանա գրիչը, որ գործել է XV դ. առաջին կեսին: Խլաթում է ծնվել Գրիգոր Խլաթեցին (1349—1425), որին XVII դարի հայ գրիչներից մեկն իր հիշատակարանում որակում է իբրև «յոյժ կորովամիտ, հանճարեղ, բանիբուն...»: Այո, Գրիգոր Խլաթեցին հայ մշակույթի ականավոր դեմքերից է՝ մատենագիր, մանկավարժ, բանաստեղծ, երաժիշտ, հասարակական գործիչ:

Խ Ն Ո Ւ Ս

Այս ոչ մեծ բերդաքաղաքը, որ երբեմն հիշատակվում է հնուն ձևով, իսկ թուրքերը կոչում են Խնքս-կալե, համարվել է նաև ուղղակի ավան կամ բերդ: Գտնվում է Արածանիի (Արևելյան Ծփրատ) աջակողմյան վտակ Խնուս գետի ափին, Բյուրակնյան լեռների արևելյան ստորոտում, հյուսիսից և հարավից աղեղնաձև ձգվող լեռնաճյուղերով սահմանափակված՝ Խնուսի գոգավորության արևմտյան մասում, ձորահովտում, որի կենտրոնում բարձրանում է քարքարոտ, խիստ զառիվեր լանջորով մի լեռ: Հենց այդ լեռան վրա էլ հիմնված են Խնուսի ամուր բերդը և նոր ժամանակներում կառուցված թուրքական սահակակետերը: Դրա ստորոտով հոսում է Խնուսի գետը, քաղաքը բաժանելով երկու մասի, իսկ վերջինս շրջափակող առապարը խիստ թեքությամբ ու պարսպի նման փակում է ազատ մուտքը դեպի քաղաք: Քաղաքը տեղադրված է զառիթափ լեռնալանջերի վրա, ծովի մակարդակից ունենալով մոտ 1800 մ բարձրություն: Այն ջրառատ է, առողջարար կլիմայական պայ-

մանններով: Խնուսի մոտ կան ածխաթթվային հանքային աղբյուր, որտեղ լողանք էին ընդունում մեծ մասամբ կանայք, շինարարական ընտիր բարի պաշարներ, քարածխի և կերակրի աղի հանքավայրեր:

Հետև հնուսը Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Վարաժնունիք գավառի կենտրոնն էր: Ոմանք այն տեղագրում են նույն աշխարհի Հարթ, ոմանք էլ՝ Տվարաժատափ (այժմ՝ Կարայազ) գավառում, որ անընդունելի է: Նոր ժամանակներում Խնուսը էրզրումի նահանգի Խնուսի գավառակի կենտրոնն էր: Այստեղ էր նստում գավառակի թուրք պաշտոնյան՝ կայմա-կա:մը իր ենթականերով:

Խնուսի միջին դարերի բնակչության քանակի մասին ուղղակի տեղեկություններ չկան, իսկ անուղղակի նկարագրություններից երևում է, որ, ընդհանուր առմամբ, այդ ժամանակներում այն բավական խոշոր բնակավայր է եղել: XIX—XX դարերի բնակչության քանակի վերաբերյալ եղած տվյալները խիստ հակասական են: Արևմտյան Հայաստանի մյուս քաղաքների հայության քանակը թուրքական պաշտոնական աղբյուրները միտումնավոր պակասեցրել են: Այդպիսի բնույթ ունեն դրանք նաև Խնուսի բնակչության քանակի վերաբերյալ: Անհատ հնդի-նականների հաղորդումներն ավելի արժանահավատ են ու իրականությունը մոտ. 1800—1830-ական թվականներին Խնուսի բնակչության թիվը հասնում էր 5000 մարդու, որի 80%-ը (4000-ը) կաղմում էին հայերը, 1830—1850-ական թվականներին՝ 6000 բնակիչ, որից հայեր՝ 3000: Հետագա տասնամյակներում թուրքական բնությունների ու հալածանքների հետեւվանքով հայերի քանակը գնալով նվազում է՝ 1914 թվականին նրա 8000 բնակիչներից հայեր էին միայն 2000-ը: 1915 թվականի մեծ եղածի հետևանքով Խնուսի գավառակում բնաջնջվեցին ավելի քան 25000 հայեր: Բնաջնջվեց նաև Խնուս քաղաքի հայությունը: 1916 թվականին այստեղ մնացել էին միայն 200 հայ բնակիչ: Խնուսում հայերից բացի բնակվում էին նաև լեզգիներ, քրդեր, թուրքեր:

Խնուսի բնակչության զբաղմունքները կազմում էին երկրագործությունը, անասնապահությունը, հատկապես ձիաբուծությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը: Հայերի հիմնական զբաղմունքներն արհեստներն ու առևտուրն էին: Նրա արհեստների նշանակությունը սահմանափակվում էր գավառակի

շրջանակներով: Ավելի հայտնի էր իր առևտրով: XX դարի սկզբներին Խնուսը ուներ բավական աշխույժ առևտուր: Նա առևտրական սերտ հարաբերությունների մեջ էր էրզրումի, Բիթլիսի և Մուշի հետ: Քաղաքն ուներ իր շուկան տասնյակ կրպակներով:

Ինչպես ասվեց, քաղաքը համանուն գետով բաժանված էր Երկու մասի: Գետի աջ ափին գտնվում էր բերդը, իսկ ձախ ափին՝ բնակելի տների մեծագույն մասը: Մի քանի տասնյակ տներ էլ ցրված էին ձորից վերև, մի փոքրիկ հարթավայրում: Քաղաքի բնակելի տներն, առանց բացառության, տափակ հողածածկ կտուրներով էին: Փողոցները նեղ էին ու անբարեկարգ: Ուներ մի քանի բաղնիք:

Խնուսի ամենանշանավոր կառույցը կարելի է համարել նրա բերդը, որի մասին հին հայկական աղբյուրներում տեղեկություններ չեն հաղորդված: Այն հիշատակված է օտար հեղինակների կողմից: Առաջին հիշատակությունը կատարել է իտալացի մի ճանապարհորդ (1471—1478թթ.), իսկ մյուս կարևոր վկայությունը պատկանում է թուրք հեղինակ էվլիա Չելեբիին (1647 թ.): Այն կառուցված է Խնուս գետի ձախ ափին բարձրացող անմատչելի լեռան վրա: Ամուր կառուցվածք էր, քառակուսի սովերազձով, որի երկարությունը հասնում էր 600 քալի: Շրջապատված էր ժայռերով ու պաշտպանական ամրակուռ պարսպով: Ուներ միայն մեկ դուռ՝ հյուսիսային կողմից: Իրդի տարածքում զանազան նպատակներով կառուցված պաշտպանական շինվածքներից բացի կային նաև շուկա ու մզկիթ: Ըստ ոչ արժանահավատ տեղեկությունների, կառուցվել է XV դարում՝ Ուզուն-Հասանի կողմից: XIX դարի վերջերին Խնուսի այդ բերդը արդեն միանգամայն ավերակ ու ամայի էր:

Թուն քաղաքում կար հայկական երկու եկեղեցի՝ մեկը հնաշեն, իսկ մյուսը՝ նոր: Դրանցից նշանավորն առաջինն էր՝ ս. Աստվածածին բարաշեն, կամարակապ եկեղեցին, որ գտնվում էր գետի ափին, մի առանձին ժայռի վրա: Քաղաքում կար նաև մի անշուք մզկիթ, իսկ գետի վրա բավական ճաշակով կառուցված էր բարաշեն կամուրջ:

Խնուսում դիպվածով գտնվել է փղի ընտանիքին պատկանող նախապատմական մի վիթխարի կենդանու բրածո, որը երկրաբանության մեջ կոչվել է «հայկական փիղ»:

Խնուսի արևելյան կողմում կան զանազան հնություններ:

XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին հնուսի մշակութային և ազգային կյանքը բավական ետու էր: Այստեղ, ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից գործում էր մի վարժարան (որը գոյություն ուներ XIX դ. երկրորդ կեսի սկզբներից և որոշ ժամանակ փակ մնալուց հետո վերաբացվել էր 1909 թվականին) 100-ից ավելի աշակերտներով ու 4 ուսուցչով: Դպրոցն ուներ նորակառույց, քարաշեն բարեկարգ շենք՝ շինված Միացյալ ընկերության կողմից: Նույն ընկերությունն էր կառուցել նաև առաջնորդարանը և Երիտասարդաց ակումբը, որը նույնպես ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից էր և կարևոր դեր էր խաղում քաղաքի հայ մշակույթի կյանքում:

Խ Ո Ջ Ա Ք

Հնում կոչվել է Խոզան: Թուրքերը գրում են Գոզաթ և Գյուզա ձևերով, իսկ արևմտահայ գրականության մեջ սովորաբար հիշատակվում է Խոզադ տարբերակով: Ոմանց մոտ համարվել է ավան, գյուղաքաղաք, իսկ ոմանց մոտ էլ՝ քաղաք:

Գտնվում է Դերսիմի արևմտյան մասում, Արածանիի աջակողմյան վտակ Փերիի աջ օժանդակներից մեկի ակունքի շերտում, Խարբերդից մոտ 42 կմ հյուսիս, ջրառատ ու բարձրադիր սարավանդի վրա: Շրջապատված է խիտ այգիներով, իսկ քաղաքից 2—3 կմ հյուսիս՝ անտառապատ տարածքներ են: Էճուղային ճանապարհով կապված է Խարբերդ քաղաքի, իսկ գյուղամիջյան ճանապարհներով՝ շրջակա բնակավայրերի հետ: Մտնում էր Խարբերդի նահանգի (վիլայեթ) Դերսիմի գաւառի (սանջակ) մեջ, իսկ այժմ կողաթի նահանգի համանուն գավառի և գավառակի կենտրոնն է:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Խոզաթը հիմնականում հայաբնակ գյուղաքաղաք էր: Այստեղի հայերի մի մասը տեղացի էր, իսկ մյուս մասը եկել էր Խարբերդից, Արաբկիրից, Ակնից, Չմշկածագից: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ քաղաքն ուներ 8640 հայ և 1944 քուրդ բնակիչ: Հայերն զբաղվում էին առևտրով, արհեստներով, երկրագործությամբ և այգեգործությամբ: Քրդերի հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն էր: Գավառից և նրա սահ-

մաններից դուրս հայտնի էին Խոզաթի բուրդը, գորգերը, մրրգերը, հատկապես՝ ընկույզը: XIX դարի 80-ական թվականներին ուներ մոտ 50 խանութ ու կրպակ, մի քանի տասնյակ արհեստանոցներ, շուկա: Հայերն ունեին 2 եկեղեցի, որոնցից մեկը փայտաշենն՝ ս. Փրկիչ անունով, իսկ մյուսը՝ քարակերտ ս. Գեվորգ անունով: Գյուղաքաղաքում գործում էր հայկական ուսումնարանը, որն ուներ 70—80 աշակերտ: Գյուղաքաղաքի շրջակայքում կան 6 եկեղեցու ավերակներ, որոնք ցույց են տալիս, թե Խոզաթը անցյալում ավելի շեն ու խոշոր է եղել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում մասամբ բնաջնջվեցին և մասամբ էլ բռնի տեղահանվեցին այստեղի հայերը: Ներկայումս կան միայն մի քանի հայ ընտանիքներ, մնացած բնակչությունը հիմնականում քրդեր են:

Խ Ո Յ

Հնում սովորաբար կոչվել է Հեր, իսկ պարսկերեն՝ Խրօլաի: Հիշատակվում է իբրև բերդ, ավան, բերդաքաղաք, քաղաք:

Գտնվում է Ուրմիա լճից հյուսիս, Կոտուր գետի միջին հոսանքի ձախ կողմում, Խոյի այգեվետ և բարեբեր դաշտում:

Մի ժամանակ առանձին խանության, ներկայումս Խոյ համանուն գավառի (մահալի) կենտրոնն է: Իսկ Խոյ գավառը XIX դարի վերջերին ուներ 8 հայաբնակ գյուղ 308 տնտեսություններով և 1836 բնակիչներով: Գավառն ուներ 8 եկեղեցի և միայն մեկ վարժարան: Նրա զուտ հայաբնակ գյուղերից էին Սեյդավաթը, Դիզան և Մահլազան: Խոյի գավառը համապատասխանում է պատմական Պարսկահայք աշխարհի Հեր գավառին:

Խոյ քաղաքը բավական վնասներ է կրել 1791թ. դեկտեմբերի 27-ի Թավրիզի աղետաբեր երկրաշարժից:

Խոյի բնակչության քանակի վերաբերյալ առաձին հեղինակների մոտ և պաշտոնական փաստաթղթերում հաղորդվում են խիստ հակասական տվյալներ: Մինչև 1826—1828 թթ. ուսպարսկական պատերազմին հաջորդած ներզաղթը, Խոյ քաղաքի և համանուն գավառի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, իսկ այդ ժամանակներում քաղաքն ուներ մոտ 4000 տոռն բնակիչ: Այստեղի հայերը զանգվածորեն գաղ-

թեցին Արևելյան Հայաստան 1828—29 թվականներին: XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին այստեղի հայ բնակչությունը մոտ 115 տուն էր, որոնք ապրում էին քաղաքի բերդից դուրս:

Հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստներով՝ ոսկերչությամբ, զինագործությամբ, հյուանություններով, փականագործությամբ և այլն: Քաղաքն ուներ իր շուկան՝ տասնյակ կրկնականներով ու խանութներով: Կապված էր Վանի և Թավրիզի հետ: Ընդարձակ տարածություն էին գրավում այգիները: Գրեթե չկար որևէ քաղաքացի՝ արհեստավոր կամ առևտրական, որ շունենար իր այգին, պարտեզը, բանջարանոցը:

Ենթադրվում է, որ խոյը համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզի հին Գորդի ճանապարհային կայանին: Նրա մասին հիշատակություններ ունեն Թովմա Արծրունին, Վարդան Արևելցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Աբրահամ Երևանցին, վրաց ազդյունները և այլ հեղինակներ: Միջին դարերում որոշ ժամանակ խոյը Արծրունյաց իշխանների մի ճյուղի ոստանն էր, բարգավաճ քաղաք և ամուր բերդ:

Փոված քաղաք է խոյը: XIX դարի վերջերին այն արևմուտքից արևելք տարածվում էր 5—6 կմ երկարությամբ: Ունի ամուր բերդ, որ գտնվում է քաղաքի արևելյան մասում: Բերդն իր շրջակայքով համարվում է բուն քաղաք՝ կոչվելով Ղալա, փսկ արևմտյան մասը կոչվում է Փոքր մահլա (թաղ): Այս վերջինը համարվում էր նրա արվարձանը և բաղկացած է երեք թաղից՝ Վերին կամ Աղայի, Փոս և Ցածր կամ Քոչաբաղ: Արվարձանի այդ երեք թաղերում էլ ապրում են հայերը:

Քաղաքը շրջապատված է երկկարգ հողե բարձր պարիսպներով, որոնց զուգահեռ ներսի և դրսի կողմում ձգվում են խրամներ: Բուն քաղաքում բնակվում են թուրքեր և պարսիկներ:

Խոյի բերդը կառուցվել է XVII դարում և ամրացվել XIX դարի առաջին քառորդում: Այստեղ պարսկական թագաժառանգ Աբաս Միրզան դարի սկզբներին մի շարք ամրություններ էր կառուցել տվել ֆրանսիացի ինժեներների ղեկավարությամբ: 1827 թ. ուսական զորքը գրավել էր այդ բերդը, բայց Թուրքմենչայի հաշտությամբ (1828թ.) նորից վերագործվել է Իրանին:

Խոյում բերդի ամրություններից բացի ուշադրության ար-

ժանի են վարչական շենքերը, մզկիթները և եկեղեցիները: Այստեղ հայերն ունեն երկու եկեղեցի՝ ս. Սարգիսը, որ կառուցվել էր XVIII դարում և հաջորդ դարի վերջերին դրսևում էր խարխուլ վիճակում, և նոր եկեղեցին՝ ս. Աստվածածինը:

Քաղաքից 2—3 կմ հեռավորությամբ, բլրի վրա, Հա մի մատուռ: Հայկական ժողովրդական ավանդության համաձայն փեր հենց այդտեղ էլ թաղված է Ավարայրի մեծ հերոսը՝ Վաղան Մամիկոնյանը:

Խոյում ս. Սարգիս եկեղեցուն կից գործում էր մի փոքր, ցածր տիպի ուսումնարան, որ գրագիտություն էր սովորեցնում հայ մանուկներին: Քաղաքում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կար երկու որբանոց, որտեղ հանգանակությունների միջոցով պահվում էին ծնողներից զրկված հարյուրավոր հայ մանուկներ:

Կ Ա Ղ Ձ Վ Ա Ն

Կաղզվանը երբեմն հիշատակվել և քարտեզների վրա նշանակվել է Կաղզվան ու Կաղզման ձևերով: Վրացական աղբյուրներում սովորաբար կոչված է Աղզևանի: Հայտնի է նաև Երասխաձորի բերդ անունով: Ենթադրվում է, որ այն սկզբում հավանաբար կոչվել է Կաղզվան:

Կաղզվանը մերթ հիշատակվում է իբրև գյուղ, ավան, մերթ՝ իբրև բերդ, բերդավան, մերթ էլ՝ գյուղաքաղաք կամ քաղաք: Գտնվում է Անիի ավերակներից մոտ 22 կմ հարավարևմուտք, Արաքսի աջ ափին, Շատակն (կամ Կաղզվան) գետի վրա, որ երբեմն կոչվել է նաև Կապուլտ գետ՝ իր այդ անունը հավանաբար ստանալով համանուն բերդի անունից: Քաղաքը փոված է Բարդող (Թաքալթու) լեռան արևմտյան ստորոտին, հյուսիսից հարավ 4—5 կմ ձգվող բավական բարձրադիր սարավանդի վրա, որի երկու կողմերում ձգվող լեռները կազմում են գեղատեսիլ ամֆիթատրոն: Բուն քաղաքի բարձրությունը ծովի մակերևույթից մոտ 1500 մ է, իսկ Արաքսի հունից՝ 125 մ: Գտնվում է երկրաշարժերի գոտում: Քաղաքն առանձնապես մեծ վնասներ է կրել 1840 թվականի երկրաշարժից, որը, սկսվելով հունիսի 20-ին, ընդհատումներով շա-

րունակվել է մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 28-ը: Շրջապատված է մրգատու այգիներով: Բուսականությունը փարթամ է: Ամբողջ Հայաստանում հայտնի են եղել Արաքսի ափերով արևմուտքից արևելք մի քանի տասնյակ կիլոմետր ձգվող Կաղզվանի ձորի տանձենու այգիները:

Կաղզվանի գիրքը նպաստավոր է ոչ միայն ռազմական, այլև տնտեսական առումով. այն գտնվում է Կարսից Վան տանող ճանապարհի վրա, որը գրեթե մշտապես բանուկ է եղել: Քաղաքի շրջակայքում կան օգտակար հանածոների և բնական շինանյութերի հանքավայրեր: Այստեղ կան քարածխի, նավթի, արծաթի, ոսկու, ծծմբի, կերակրի աղի, մարմարի, երկանքաքարի երևակումներ: Առանձնապես հայտնի են կերակրի աղի հանքերը, որոնք շահագործման են ենթարկվել հնագույն ժամանակներից ի վեր: Դրանց պարունակած կերակրի աղը շատ մաքուր է և համարվում է Կողբի հայտնի աղահանքերի շարունակությունը: Տնայնագործական եղանակով շահագործման են ենթարկվել նաև արծաթի ու ոսկու բովերը, բայց քանի որ ստացված օգուտները նույնիսկ չեն ծածկել հանույթի ու նախնական մշակման ծախսերը, ապա դադարեցրել են դրանց շահագործումը:

Հնում Կաղզվանը մտնում էր Գաբելյանք (ըստ ոմանց՝ Արշարունիք կամ Երասխաձոր) գավառի մեջ: Թուրքիայի տիրապետության շրջանում այն Կարսի փաշայության Կաղզվանի սանջակի կենտրոնն էր: Կարսի մարզը Ռուսաստանին միանալուց հետո (1878—1921)՝ մինչև այն նորից Թուրքիային անցնելը, Կարսի մարզի Կաղզվանի օկրուգի վարչական կենտրոնն էր:

Կաղզվանի տեղում բնակավայր է եղել դեռևս հնագույն ժամանակներից: Այդ են ապացուցում նրա աղահանքերում հայտնաբերված քարի ու պղնձի գործիքները: Հալ մատենագիրներից Կաղզվանի մասին կարևոր հիշատակություն է կատարել Ստեփանոս Ասողիկը՝ կապված IX դարի 60-ական թվականների դեպքերի: Հետո: Ըստ նրա վկայության, 863 թվականին այդտեղ տեղի է ունեցել ճակատամարտ Բագրատունի Աբաս սպարապետի և կայսիկ ցեղի առաջնորդ Սևադայի որդի Շահապի գործերի միջև: Ճակատամարտն ավարտվել է Աբասի հաղթանակով. այդ պահից սկսած Բագրատունիները ավելի են ընդլայնել ու ամրացրել Արշարունիքի ու Շիրակի

իրենց տիրույթները: Կաղզվանի մասին հիշատակություններ ունեն նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը, Մատթեոս Ուռհայեցին, Վարդան Արևելյցին, Սմբատ Գունդստաբլը, վրաց հեղինակ Վախուշտին և ուրիշներ: Թուրք հեղինակներից Կաղզվանի բերդի վերաբերյալ վկայություններ ունեն էվլիա և Քյաթիր Չելեբիները, նրա անունը, հիմք ընդունելով ավանդությունը, կապելով պարսից Նուշիրվան արքայի աղջիկներից մեկի անվան հետ, որ չունի պատմական որևէ հիմք:

Ինչպես ասվեց, Կաղզվանի տեղում բնակավայր էր առաջացել հնագույն ժամանակներից: IX—X դարերում Կաղզվանն արդեն ամրոց էր և բավական մարդաշատ հայկական կայսրոսի կայան: Այն իր շրջակայքով մտնում էր Բագրատունիների թագավորության մեջ: Վերը նշված 863 թվականի ճակատամարտից հետո, այստեղ 1099 թվականին նույնպես տեղի են ունենում մարտեր՝ Գրիգոր կյուրապաղատի և սելջուկյան զորքերի միջև: Գրիգոր կյուրապաղատը այդ մարտերում ջարդում և Կաղզվանի շրջանից դուրս է շարտում ավարառու սելջուկներին: XII դարի վերջերին Կաղզվանը վերջնականապես ազատագրվում է սելջուկյան լծից և միացվում Զաքարյանների իշխանությանը: Եթե մինչև այդ Կաղզվանը սովորական ամրոց էր իր ավանով, ապա XIII դարի սկզբներին արդեն վերածվել էր գյուղաքաղաքի: Մոնղոլների և թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում (XIII—XV դդ.) չնայած այն գոյություն ուներ, բայց մեր մատենագրության մեջ չի հիշատակվել: Կաղզվանը հայ և թուրք հեղինակների մոտ նորից է հիշատակվում XVII դարից: XVI դարից մինչև 1878 թվականը այն ընդհանուր առմամբ գտնվում էր թուրքական տիրապետության տակ, իսկ դրանից հետո՝ Կարսի մարզի հետ միասին: միացված էր ռուսական պետությանը և նորից Թուրքիային է անցել 1921 թվականին:

Կաղզվանի բնակչության, նրա զբաղմունքների, մշակույթի և ներքին կյանքի մասին շատ թե քիչ արժանահավատ տվյալները վերաբերում են նոր ժամանակներին: Նրա բնակչության մեծագույն մասը կազմում էին հայերը, իսկ մնացածը թուրքեր ու հույներ էին: XIX դարի սկզբին ուներ շուրջ 500 տուն բնակիչ, 1877-ին՝ 8000 բնակիչ, 1906-ին՝ շուրջ 9400, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին՝ ավելի քան 10 հազար բնակիչ, որից 7652-ը՝ հայեր, իսկ 1920-ը՝ թուրքեր:

Կաղզվածն առաջին հերթին այգեգործական խոշոր բնակավայր էր: Նրա բնակիչները գրեթե բոլորն ունեին իրենց պրտդատու այգիները, որոնց բերքի զգալի մասը վաճառքի էին հանում տեղի շուկայում: Գյուղաքաղաքում կար բավական ընդարձակ վաճառանոց և ստեղծված էր վաճառականական հատուկ ակումբ: Զգալի տեղ ունեւ բամբակի ու խաղողի մշակութիւնը, գինեգործութիւնը: Իր նշանակութեամբ հաջորդ տեղը գրավում էր արհեստագործութիւնը՝ ոսկերչութիւնը, դարբնութիւնը, կտավագործութիւնը, ներկարարութիւնը. դերձակութիւնը, գինագործութիւնը, որմնագործութիւնը, Այստեղ կերակրի աղի հանույթ է կատարվել հնագույն ժամանակներից: Նոր ժամանակներում այդ բնագավառում առանձին առաջադիմութիւն չէր կատարվել: XIX դարի 80-ական թվականներին յուրաքանչյուր տարվա հանույթը հազիվ էր հասնում 30—31 հազար փթի, շնչին մի քանակութիւն, որի նշանակութիւնը դուրս չէր գալիս գավառի սահմաններից:

Միջին դարերում Կաղզվանի համար մշակութային առումով կարևոր նշանակութիւն ունեւր Կամրջաձորի դպրոցը, որ հիմնադրված էր X դարում: Այդ դպրոցում մեծ հռչակ էին ձեռք բերել Սամվել Կամրջաձորեցին և Ստեփանոս Ասողիկ պատմագիրը: Նոր ժամանակներում՝ XIX դարում և XX-ի սկզբներին Կաղզվանում գործում էին հայկական երկսեռ երկու դպրոցներ ու մեկ ուսական տարրական դպրոց:

Կաղզվանն իր կառուցվածքով հար ու նման էր Արևմտյան Հայաստանի մյուս գյուղաքաղաքներին. նրա փողոցները ծուռումուռ էին, նեղ ու փոշոտ, շենքերը՝ գաճաճ ու զանգվածորեն հողե կտուրներով: Ուներ մեկ նորաշէն եկեղեցի ս. Աստվածածին անունով, որ գտնվում էր գյուղաքաղաքի արևելյան մասում, այգիների մեջ: Այստեղ պահվում էին հայկական ձեռագրեր՝ Ավետարան, Աստվածաշունչ և այլն: Հետագայում այդ եկեղեցին դարձել էր ուխտավայր, որի մնացորդները գոյութիւն ունեն մինչև մեր օրերը:

Կաղզվանի հնութիւններից հիշատակութեամբ արժանի է նրա միջնադարյան բերդը, որը գտնվում էր Արաքսի ափին, բլրի վրա: Դա քարաշէն քառակուսի շէնք էր, շրջափակված բուրգավոր պարիսպներով: XX դարի սկզբներին երբեմնի հայտնի այդ բերդը, որ որոշ հեղինակներ նույնիսկ նույնացրել են միջին դարերում հռչակված Կապույտ բերդի հետ, ավերված էր

ու վերածված փլատակների: Կաղզվանի շրջակայքում նշմարվում էին նաև երկու եկեղեցու, վանքի, այլ շինութիւնների մնացորդներ:

Կաղզվանում են ծնվել հայ սովետական գրականագետ բանասեր Արշալույս Արշարունին (1896—1985), սովետական պետական-կուսակցական ականավոր գործիչ Վառլամ Ալեքսանդրի Ավանեսովը (1884—1930):

Կ Ա Մ Ա Ն

Արևմտյան Հայաստանի այս փոքրիկ գյուղաքաղաքը հնում ամրոց էր՝ Անի անունով, հիշատակվում է նաև իբրև բերդ, բերդաքաղաք, ավան: Անի ամրոցն ավելի ճիշտ գտնվում էր նրա մոտակայքում: Անի անունը կապում են հնագույն մի ցեղի հետ, որը դեռ վաղ ժամանակներից Ատրպատականից անցել է Հայաստան և բնակութիւն հաստատել նրա տարբեր մասերում: Ոմանք էլ այդ անունը ծագած են համարում Անահիտ աստվածուհու անունից, որի պաշտամունքն այնքան լայն տարածում ուներ հեթանոսական շրջանի Հայաստանում, իսկ ոմանք էլ, վկայակոչելով հին եբրայերենը գրում են, որ Անի նշանակում է լույս, արև:

XII—XIII դարերից այլևս Անի ամրոցը չի հիշատակվում: Նրա մոտ աստիճանաբար առաջանում է Կամախը, որ կոչվել է նաև Անի-Կամախ՝ մայրաքաղաք Անիից տարբերելու համար: Կամախ անվան ծագման և իմաստավորման մասին նույնպես գոյութիւն ունեն տարբեր վարկածներ և ժողովրդական ավանդութիւններ: Է. Ֆոփերը և Գր. Ղափանցյանն այստեղ են տեղադրում խեթական արձանագրութիւններում հաճախ հիշատակվող Հայաստայի մայրաքաղաք Կումմախան և Կամախի անունն էլ դրանից ծագած համարում: Մյուսները կարծում են, որ այն կապ ունի կմախք բառի հետ, նկատի ունենալով, որ հնում այդտեղ էր գտնվում Արշակունի թագավորների գերեզմանոցը, իսկ ոմանք էլ գրում են, թե իբր շրջակայքում կաղամախի շատ ծառեր լինելու պատճառով է գյուղաքաղաքը Կամախ կոչվել: Թուրքերն այդ անունը պահպանել են Քեմախ ձևով: Կամախը գտնվում է Արևմտյան Նիփրատի (Ֆրատ, Կարա-

սու) ձախ ափին, հին Անի ամրոցի ավերակների մոտ, Երզնկա քաղաքից 42—44 կմ հարավ-արևմուտք, սև գույնի լեռան վրա, որի շուրջը տարածվում է ծառազարդ և ճուր քուսականությամբ ընդարձակ հարթավայր: Զրառատ է: Գյուղաքաղաքի միջով է հոսում Արևմտյան Եփրատի Քանաձոր վտակը: Խմելու համար բնակչությունը խողովակներով ջուր է բերել զբսից, ոչ հեռու գտնվող լեռնային սառնորակ աղբյուրներից:

IV—I դարերում (մ. թ. ա.) Անի-Կամախը հիմնականում Եփրատից արևմուտք տարածվող՝ Փոքր Հայքի կենտրոնն էր և Մեծ Հայքին էր միացվել Տիգրան Բ-ի օրոք, 66 թվականին (մ. թ. ա.): Հետագայում այն Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Գարանազի գավառի գլխավոր բերդն ու կենտրոնն էր: Նոր ժամանակներում նույնպես Անի-Կամախը վարչական կենտրոն էր՝ էրզրումի նահանգի (վիլայեթի) Երզնկայի գավառի (սանջակի) Կամախի գավառակի (կազայի) կենտրոնը:

Անի-Կամախը մեր ժողովրդի պատմության մեջ նախ և առաջ հայտնի էր իբրև Արտաշեսյան ու Արշակունի Քաղաքների հայտնի ամրոցներից մեկը: Այստեղ էր պահվում նրանց արքունական գանձերի մի մասը: Ինչպես ասվեց, Անի-Կամախում էր գտնվում նաև Արշակունի Քաղաքների գերեզմանոցը: Անի-Կամախի գանձարանը կողոպտվել է 369 թվականին, Շապուհ 2-րդի գլխավորությամբ Հայաստան արշաված պարսկական զորքերի կողմից: Այդ արշավանքի ընթացքում ավերվեց նաև Արշակունի Քաղաքների պանթեոնը: Հետագայում դարեր շարունակ այն մնում էր խղճուկ վիճակում և թուրքերին է անցել 1515 թվականին:

XIX—XX դարերում Կամախը սովորական գավառական բնակավայր էր, միայն մի փոքր ավելի խոշոր՝ և գավառակի կենտրոն: 1872—1873 թթ. ուներ 2000 հայ և թուրք բնակիչ, XX դարի սկզբին նրա բնակչության թիվը հասնում էր 15000 Գարու, որի մոտավորապես կեսը կազմում էին հայերը¹⁵: Այլ աղբյուրների համաձայն, 1914 թվականի դրությամբ գյուղաքաղաքն ունեցել է 7000 բնակիչ, որից 3000-ը՝ հայեր: Կամախում հայ բնակչության տեղահանությունն ու կոտորածը սկսվել էր 1915թ. մայիսին: Նրա բնակիչներից շատ թշերին է հաջողվել ազատվել և իրենց կյանքը փրկել՝ ապաստան գտ-

նելով Գերսիմի քրդերի մոտ: Նրանք հետագայում վերաբերակվել են Երզնկայում, իսկ Կամախում 1915 թ. մեծ եղեռնից հետո այլևս հայեր չէին մնացել, միայն 2—3 տարի անց ընդամենը 100 հոգի կամախցի տարագիրներ նորից են վերահաստատվել իրենց հայրենի քաղաքում:

Անի-Կամախը սովորական գյուղաքաղաք էր նաև իր զբաղմունքներով, որոնցից կարևորագույնը երկրագործությունն էր, առաջին հերթին՝ այգեգործությունը: Քաղաքում գործում էին 15-ից ավելի արհեստներ, որոնք ունեին տեղական նշանակություն: Քաղաքն առևտրական ճանապարհով կապված էր Երզնկայի և Ակնի հետ: Այն ուներ իր փոքրիկ շուկան, որի շուրջը կային 100-ի հասնող կրպակներ և արհեստանոցներ: Առևտուրը հիմնականում մանրածախ էր: Նրա շուկայում վաճառվում էին գյուղատնտեսական մթերքներ, արհեստավորական շինվածքներ և մասամբ Երզնկայից ու Ակնից ստացվող զանազան ապրանքներ: Քաղաքի առևտուրն ու արհեստագործությունը հիմնականում գտնվում էին հայերի ձեռքին: Նրանք գյուղատնտեսությամբ համեմատաբար քիչ էին զբաղվում:

Անի-Կամախի պատմական հուշարձաններից և հնություններից ամենահայտնին բերդն է, որի հիմնադրման ժամանակն անհայտ է, բայց հաստատ կարելի է պնդել, որ II դարում այն արդեն գոյություն ուներ: Բերդը պատած է եղել աշտարակավոր հզոր պարիսպներով, որոնց առանձին հատվածները կիսավեր վիճակում պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Ունեցել է 3 դուռ: Բերդի տարածքում մնացել են բազմաթիվ շինությունների, այդ թվում նաև եկեղեցիների հետքեր: Բերդի հյուսիսային կողմում, լեռան մեջ փորված է դեպի բարձր աշտարակը տանող աստիճանավոր ոլորապտույտ ժայռափոր ճանապարհ: Ականատեսների վկայությամբ, բերդում կարող էր տեղավորվել մեծ ու փոքր 400 տուն: Այստեղ նկատված միայն եկեղեցիների թիվը հասնում էր 6-ի, որոնք քարաշեն, հյուսկապ կառույցներ են եղել: XX դ. սկզբներին դրանց միայն հետքերն էին մնացել: Քաղաքի մոտ կա մի ստորգետնյա անցք, որը անցնում է Եփրատի տակով, իրար միացնելով ստորերկրյա երկու թաղերը: Դրանցից առաջինում՝ Եփրատի ձախ կողմում, եղել են զորանոցներ, պալատներ դահլիճներով, սրահներով, ննջասենյակներով, որոնք բոլորն էլ ժայռափոր էին: Իսկ մյուս

¹⁵ «Բաղմավեպ» ամսագիր, Վենետիկ, 1919, էջ 294:

Քաղը, որ գտնվում էր Եփրատի աջ ափին, պարզապես մի ժայռափոր եկեղեցի էր:

Անի-Կամախում հնագույն ժամանակներում գտնվում էր Հայաստանի հեթանոսական աստվածների հայր Արամազդի գլխավոր տաճարը, որը կործանվել էր քրիստոնեությունը երկրում պետական կրոն հռչակվելու ժամանակ՝ IV դարի սկզբին: Վաղեմի այս տաճարից նոր ժամանակները ոչ մի մասունք չի հասել: Քաղաքի շրջակայքում նշմարվում էին պատմական շատ հնություններ, որոնց մասին դժվար է որոշակի որևէ բան ասել:

XIX դարում և XX դարի սկզբներին Կամախն ունեցել է շորս եկեղեցի, որոնցից 2-ը շեն էր մնացել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, իսկ երկուսն ավերվել էին հավանաբար XVIII դարում: Քաղաքի մոտ էր գտնվում Քաղեոս Առաքյալի վանքը, որը կոչվել է նաև Լուսավորչի անապատ:

Հեթանոսական շրջանում Անի-Կամախը մշակույթի նշանակալի կենտրոն է եղել: Պատմագիրների վկայություններից կարելի է կռահել, որ քրիստոնեությունն ընդունելու ժամանակ ոչ միայն կործանել են նրա տաճարները, կավածքները տվել եկեղեցուն, այլև ոչնչացրել են բազմաթիվ ձեռագրեր՝ «հեթանոսական մատյաններ», որոնց գաղափարախոսությունն անընդունելի էր քրիստոնեական եկեղեցու համար:

XV դարում Կամախը նորից դարձել էր գրչության կենտրոն: Այստեղ այդ հարյուրամյակում ընդօրինակվել են մի շարք ձեռագրեր, որոնցից երկուսը՝ մի Ճաշոց, որ գրվել է 1439 թ. Քրման խաթունի պատվերով, և մի Մաշտոց՝ գրված 50—80-ական թվականներին, մեզ հայտնի են: Տակավին II—III դդ. (մոտ 154—222թթ.) Անիում աշխատել է Բարդաժան Եղեսպի մատենագիրը:

1870-ական թվականներից Կամախում գործում էր հայկական մեկ երկսեռ վարժարան ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին վարժարանն ունեցել է 75 աշակերտ և 3 ուսուցիչ:

Անի-Կամախում են ծնվել Գրիգոր Դարանաղցի (կամ՝ Կամախեցի) մատենագիրը և հայ ազատագրական շարժման հայտնի հերոս Սողոմոն Թեյերյանը:

Կ Ա Պ Ա Ն—Մ Ա Դ Ե Ն

Կապան-Մաղեն բառացի նշանակում է՝ հայերեն «լեռնանցք» (կուպան), թուրքերեն՝ «հանքավայր» (մաղեն): Հիշատակվում է նաև ուղղակի Կապան, Քեպան-Մաղեն տարբերակներով: Սովորաբար նույնացնում են հին Լուսաթառի քաղաքի հետ, որ կոչվել է նաև Լուստառիչ կամ Լուսավորիչ: Հնում գյուղաքաղաք կամ բերդաքաղաք էր, իսկ նոր ժամանակներում՝ սոսկ ավան կամ գյուղ:

Գտնվում է Խարբերդի շրջանում, Խարբերդ քաղաքից 35—40 կմ արևմուտք, Արևմտյան և Արևելյան Եփրատ գետերի միախառնման վայրից ոչ հեռու, Արևմտյան Եփրատի ձախ ափին, լեռնային անձուկ վայրում, որը շրջակայքի հետ կապվում էր միայն կածաններով: Եփրատն այստեղ հոսում է խոր ձորով և նրա վրայով անցնում էին նավակներով: Շրջակայքում կային բազմաթիվ այգիներ ու բանջարանոցներ, իսկ հացը ստանում էին Խարբերդից: Ուներ կապարի, արծաթի, պղնձի, ոսկու, ածխի հանքեր ու երևակումներ: Վարչականորեն հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Չորրորդ Հայք աշխարհի Հանձիթ կամ Գորեք գավառի, իսկ նոր ժամանակներում՝ Խարբերդի նահանգի Չարսանջակ գավառի մեջ:

1872—1873թթ. ուներ ընդամենը 20 տուն հայ և 2 տուն թուրք բնակիչ, իսկ XX դարի սկզբներին նրա բնակչության թիվը հասնում էր 2500 մարդու, որի մոտ կեսը կազմում էին հայերը, իսկ մյուս կեսը թուրքեր ու հրեաներ էին¹⁶: Բնակչության (հատկապես հայ բնակչության) հիմնական զբաղմունքը արծաթի հանույթը և նախնական մշակումն էր: Հանքային գործն այստեղ մեծապես ծավալվել էր XIX դարի 30—40-ական թվականներին, բայց հետագայում՝ 60-ական թվականներից ի վեր, հանքավայրերի մեծ մասը չգրված ու ավերված վիճակում էր: Բնակչության մի զգալի մասն էլ զբաղվում էր պղնձի հանույթով: Արդյունահանված արծաթն ու պղնձն առաքվում էին տարբեր քաղաքներ, հատկապես՝ Տրապիզոն: Արհեստներն ու

¹⁶ Ս. Մ. Մոցիկյան, Արևմտահայ աշխարհ, էջ 251—277:

առևտուրը ունեին գուտ տեղական նշանակություն: Գրեթե բո-
լոր տներն ունեին պարտեզներ կամ այգիներ:

Արտաքնապես Կապան-Մաղենը սովորական գյուղից ուշը-
նով չի տարբերվում: Սակայն այստեղ դեռևս նշմարվում են
անցյալի կառուցվածքների ավերակները՝ բավական լայն տա-
րածքի վրա, որոնք իրեզնեն վկայություններ են նրա երբեմնի
բարեկարգ ու խոշոր բնակավայր լինելու մասին: Պահպանված
հուշարձաններից էին հայկական երկու եկեղեցիները, որոնցից
մեկը՝ ս. Աստվածածինը, ականատեսները համարում են ակ-
նահաճո և «փառավոր»: Կանգուն վիճակում XX դարն էր հա-
սել նաև հունական մի եկեղեցի, այսպես կոչված, «ոսկեգոծ
եկեղեցին», որը նույնպես ճարտարապետական նշանավոր
կերտվածք էր: Ավանում, եկեղեցուն կից, XIX դարի երկրորդ
կեսում և XX դ. սկզբներին գործում էր մի փոքրիկ վարժարան,
որը 1872—73 թթ. ուներ 18, իսկ XX դ. սկզբին՝ 30 սաներ:

Կ Ա Ր Ա Ք Ի Լ Ի Ս Ե

Կարաբլիսե թուրքերեն նշանակում է «սև եկեղեցի»: Ի՞նչ
այդպես է կոչվել թաթար-մոնղոլների տիրապետության ժա-
մանակներից (XIII դ.) այստեղ սև բարից կառուցված եկե-
ղեցու (որը XIX դարի վերջերին արդեն ավերակ էր) պատ-
ճառով: Թուրքերն այժմ կոչում են Կարաբլիսե (Ղարաբլիսե):
Սովորաբար համարվել է գյուղ, ավան, գյուղաքաղաք, քաղաք:

Գտնվում է Արածանիի վերին հոսանքի աջ ափին, Ալաշ-
կերտի բարեբեր դաշտում, Տրապիզոն—Թավրիզ ճանապարհի
վրա, Ջրառատ է. Արածանիից բացի, այստեղով են հոսում
նաև նրա բազմաթիվ վտակները: Գյուղաքաղաքի շրջակայքի
հողերը արգավանդ են և ջրարբի:

Նախկինում համարվում էր էրզրումի նահանգի Բայազետի
գավառի Կարաբլիսեի գավառակի (կազա) կենտրոնը, իսկ
այժմ Աղբի նահանգի կենտրոնն է:

XIX դարի առաջին կեսում Կարաբլիսեում հայերը կաղ-
մում էին գյուղաքաղաքի բնակչության բացարձակ մեծամաս-
նությունը: 1877—1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից
առաջ այստեղ կար 200 տուն հայ բնակիչ, որից 120 տունը

պատերազմի ժամանակ գաղթել է Արևելյան Հայաստան, իսկ
80 ընտանիք մնացել էր տեղում: Հետագայում հայ բնակչու-
թյան թիվը բավական ավելանում է: Ըստ աղբյուրների, 1909թ.
Կարաբլիսեի 600 տնից 350-ը հայկական էր 2450 բնակիչ-
ներով: Այդ նույն թվականին նրա բնակչության ընդհանուր
թիվը հասնում էր մոտ 4500 մարդու: Մինչև XIX դարի 90-
ական թվականները գյուղաքաղաքը կարելի է ասել գուտ հա-
յաբնակ էր. 1877—1878թթ. պատերազմից հետո այստեղ
հայերից բացի կար միայն քրդական 3 ընտանիք 19 բնակիչ-
ներով: Տեղում հենարան ստեղծելու և հայկական ըմբոստա-
ցումները պատժելու ու ճնշելու նպատակով Աբդուլ Համիդի
օրոք, 1895—96թթ. հայկական շարժերից հետո, Կարաբլի-
սեում հաստատում են բավական բազմամարդ կայազոր՝ նրա
համար կառուցելով համապատասխան զորանոցներ: Բացի
դրանից, այդ նույն ժամանակներում, քաղաքի բնակչության
հայկական միատարրությունը վերացնելու նպատակով թուր-
քական իշխանություններն այստեղ բնակեցնում են թուրքա-
կան և քրդական 100 ընտանիք:

Արևմտյան Հայաստանի մյուս տասնյակ գյուղաքաղաք-
ների նման Կարաբլիսեի բնակչության զբաղմունքը նույնպես
արհեստները, առևտուրը և երկրագործությունն էին: Նրա ար-
հեստների թիվը ավելի քան 20-ի էր հասնում, որոնց մեծ մասի
նշանակությունը սահմանափակվում էր գավառի շրջանակնե-
րով: Արհեստների նման, առևտուրը ևս հիմնականում գտնվում
էր հայերի ձեռքին: XX դարի սկզբին Կարաբլիսեն ուներ իր
շուկա-հրապարակը մոտ 200 խանութներով ու կրպակներով:
Այստեղի հայկական եկեղեցին ևս ուներ իր կրպակները՝ թվով
25, որոնց հասույթներով պահվում էր եկեղեցուն կից գործող
վարժարանը: Կարաբլիսեն տարանցիկ կետ էր Տրապիզոնի
և Թավրիզի միջև, այստեղով բազմատեսակ ապրանքներ էին
ւտաքվում Թուրքիայից դեպի Իրան և Իրանից դեպի Բուրքիա:
Մանրածախ, բայց աշխույժ բնույթ ուներ ներքին առևտուրը,
մանավանդ բանջարաբուստանային մթերքներով կատարվող
առևտուրը, որով այնքան համբավվոր էր գյուղաքաղաքը:
Հայերը երկրագործությամբ ու բանջարաբուծությամբ քիչ էին
դբաղվում, իսկ անասնապահությունն ընդհանրապես գտնվում
էր Թուրքերի և քրդերի ձեռքին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և թուրքերի կազ-

մակերպած ցեղասպանությունը ճակատագրական եղանակով նաև Կարաբիլիսեի հայության համար: Նրանց մի մասը ոչնչացվեց 1915 թ. եղեռնի հետևանքով, իսկ մյուս, ավելի փոքր մասը տեղահանվեց զանազան կողմեր:

Կարաբիլիսեն նոր ժամանակներում սերտորեն առնչվել է Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների հետ: Նրա մոտ 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ տեղի է ունեցել ռուսական և թուրքական զորքերի ընդհարումներից մեկը: Ռուսական զորքը երեք անգամ՝ 1828, 1877 և 1916 թթ. գրավել է Կարաբիլիսեն, բայց այն նորից է անցել թուրքական տիրապետության տակ:

Գյուղաքաղաքը ընդհանուր հատկագծման չի ենթարկվել, կառուցումները կատարվել են կամայականորեն՝ ով որտեղ ցանկացել է: Փողոցները նեղլիկ են և ծուռումուռ: Հիշատակության արժանի կառույցները սահմանափակվում են ս. Աստվածածնի եկեղեցով, վարչական շենքերով ու զորանոցներով, իսկ հնությունները՝ հայկական ընդարձակ գերեզմանոցով, որտեղ կան տապանագիր ունեցող շատ քարեր և խաչքարեր:

Կարաբիլիսեի ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից XIX դարից գործում էր Հայկազյան վարժարան, որի աշակերտների թիվը 1872—73 թթ. հասնում էր միայն 20-ի, իսկ զարեվերջին՝ 35—40-ի:

Կ Ա Ր Կ Ա Ք Ի Ո Վ Ե Ր Տ

Հին Հայաստանի այս քաղաքը Ստրաբոնի մոտ կոչված է Կառթասիոկերտ, այլ հեղինակներ հիշատակում են նաև Արկաթիոկերտ անունով: Կոչվել է նաև Եպիփանիա:

Աշխարհագրական դիրքը վերջնականապես չի ճշտված: Ոմանք այն նույնացնում են հետագայի Անզղ բերդի հետ (Զորրորդ Հայքի Անգեղտուն գավառի գլխավոր բերդը), ոմանք՝ Զինթա մարտի, ոմանք՝ հարբերդի, ոմանք՝ Ամիդ-Դիարբեքի, իսկ ոմանք էլ՝ Տիգրանակերտ-Մարտիրոսապոլսի հետ: Դրանցից ամենահավանականն այն վարկածն է, ըստ որի Կարկաթիոկերտը գտնվում էր Անգեղտուն գավառի Անզղ բերդի տեղում կամ նրա շրջակայքում: Իսկ վերջինիս ավերակներն ընկած են

Արևմտյան Տիգրիս գետի վերին հոսանքից ոչ հեռու, Մովս 1875 մոտ 4 կմ հեռավորությամբ, ստորին Արածանիի ձախ կողմում:

Կարկաթիոկերտի հիմնադրման մասին գրավոր հիշատակություններ չկան: Սակայն անուղղակի աղբյուրներից հայտնի է դարձել, որ այն գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից՝ VIII—VII դարերից (մ. թ. ա.), և մեծ վերելք է ապրել հելլենիզմի դարաշրջանում, հատկապես՝ II—I դդ. (մ. թ. ա.): Մոփաց թագավորության ամենահին մայրաքաղաքն էր և գրտնըվում էր հարավային առևտրական մեծ ճանապարհի վրա, որը բանուկ էր դեռևս VII—VI դարերից (մ. թ. ա.): Հայաստանի հելլենիստական բազմամարդ ու ծաղկած քաղաքներից էր: Մ. թ. ա. III դարի վերջերին և II դարի սկզբներին դարձել էր ներքին, արտաքին ու տարանցիկ առևտրի և արհեստագործության խոշոր կենտրոն: Հայաստրական պատերազմի ժամանակ, մ. թ. ա. 165 թ. սելևկյան Անտիոքոս 4-րդը, որ կրում էր Եպիփանես մականունը, գրավել է Կարկաթիոկերտը և վերանվանել իր մականվամբ՝ Եպիփանիա:

Կարկաթիոկերտի մասին, իբր Մոփաց թագավորության արքայանիստ քաղաքի, առաջին վկայությունը պատկանում է Ստրաբոնին: Հայ պատմագիրները այս քաղաքի վերաբերյալ հիշատակություններ ամենևին չունեն և դժվար է ուրվագծել նրա հետագա շրջանի պատմությունը: Սակայն, նկատի ունենալով Հայաստանի հելլենիստական մյուս քաղաքների՝ Արմավիրի, Արտաշատի, Երվանդաշատի, Զարիշատի, Զարեհավանի և մյուսների պատմության ընթացքը, կարելի է չկասկածել, որ Կարկաթիոկերտը նույնպես նրանց նման IV—V դարերում կորցրել էր իր նախկին փառքը՝ առաջնության դափնին գիշելով նոր առաջացած ֆեոդալական քաղաքներին: Հնարավոր է նաև, որ Կարկաթիոկերտը դրանից մի քանի հարյուր տարի առաջ էր կորցրել իր նշանակությունը, վերածվելով ֆեոդալական դղյակի:

Կ Ա Ր Ի Ն

Կարին քաղաքը, համանուն գավառով, կարևոր դեր է խաղացել մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Այն Հայաստանի հին քաղաքներից է և տարբեր ժամանակներում կրել է տարբեր
11 — Պատմական Հայաստանի քաղաքները

անուններ՝ Թեոդոսուպոլիս, Անաստասուպոլիս, որոնք տարածում չեն գտել, Արզրում, էրզրում և այլն:

Գտնվում է Կարին-էրզրումի սարահարթի հարավային մասում, Նփրատ գետի ձախ կողմում, Այծպլետկունք (Փալանթյոքան) լեռների հյուսիսարևմտյան լանջերին, ծովի մակերեսվույթից մոտ 2000 մ բարձրության վրա: Քաղաքի տեղադրավայրը ջրառատ է: Այստեղ բխում են բազմաթիվ սառնորակ և հանքային տաք աղբյուրներ:

Կարինի մասին տեղեկություններ են հաղորդել Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը (I դ.), Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը, Արիստակես Լաստիվերոսցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը և ուրիշ բազմաթիվ մատենագիրներ: Սակայն այդ նշանավոր քաղաքի միջին դարերի ամբողջական պատմությունը չի ուսումնասիրված և շատ հարցեր տակավին անծանոթ են: Այնուամենայնիվ, եղած տեղեկությունների հիման վրա կարելի է ուրվագծել Կարինի պատմության հիմնական պահերը: Քաղաքի հայտնի միջնաբերդը կառուցվել է Անատոլ գորավարի կողմից բյուզանդական Թեոդոսիոս Կրտսեր կայսեր հրամանով, 421 թվականին: 500 թվականին այն նվաճել են պարսիկները, 502 թ. նորից վերագրավել են բյուզանդացիները, 647 թ. ընկել է արաբների լծի տակ և մի քանի դար դարձել է կովածաղիկ վերջիններիս և բյուզանդացիների միջև: Արծնի վրա հարձակման ժամանակ՝ 1049 թվականին, սելջուկները համառորեն փորձեր են կատարել գրավել նաև այդ ամուր բերդաքաղաքը, բայց անհաջողության են մատնվել: XIII դարի սկզբներին Կարին-Թեոդոսուպոլիսը ենթարկվում է Զաքարյաններին, սակայն նույն դարի 40-ական թվականներին դրավվում ու ավերվում է մոնղոլների, իսկ XIV դարի վերջերին՝ Լենկթեմուրի հրոսակների կողմից: Հետագայում՝ XVI—XVIII դարերում այն հիմնականում գտնվում էր թուրքական տիրապետության տակ, թեպետև մի քանի անգամ, կարճատև ժամանակով, անցել է պարսիկների ձեռքը: 1828—1829 և 1877—1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ Կարին-էրզրումը անցնում է Ռուսաստանին, բայց նորից է վերադարձվում Թուրքիային, որի տիրապետության տակ է մնում նաև առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո:

Կարին-Թեոդոսուպոլիս-էրզրումը գրեթե մշտապես եղել է վարչաքաղաքական կարևոր կենտրոն: Այն համանուն Կարնո

«աշխարհի» գլխավոր քաղաքն էր, Հուստինիանոսի (527—565) վարչական վերափոխությունից կազմված Առաջին Հայք պրովինցիայի, հետագայում էրզրումի էմիրության, իսկ թուրքական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում՝ Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասն ընդգրկող էրզրումի վիլայիթի (նահանգի) կենտրոնը:

Կարինը առաջին հերթին հայտնի է եղել իբրև բերդաքաղաք: Ճիշտ է, հին հայկական և հռոմեական-բյուզանդական շրջանի պաշտպանական կառույցների ավերակներ այստեղ քիչ են պահպանվել, սակայն որոշակի նկատվում են պարսկական և արաբական բերդերի հետքեր, ինչպես նաև ավելի ուշ շրջանի թուրքական բերդի համեմատաբար լավ պահպանված ավերակները: Նրա միջնաբերդը, որ բուն քաղաքի նկատմամբ 500—1000մ բարձր է, ունի 180 բայլ երկարություն և 80 բայլ լայնություն: Այն պատած է եղել կրկնակի պարիսպներով: Ունի գաղտնուղիներ, զինանոցներ, զորանոցներ: Քաղաքի պաշտպանական պարիսպներն ունեցել են 72 աշտարակ և շորս դուռ՝ Թավրիզի, Նրզնկայի, Վրաց և Նոր Կային հայերեն բազմաթիվ արձանագրություններ: Կարին-էրզրումի և Կարսի բերդերը Արևելքում հռչակված էին իրենց ամրությունից: Գրանց ստրատեգիական մեծ նշանակության մասին խոսել են շատ զորավարներ ու քաղաքական գործիչներ:

Հին և միջին դարերի Կարինի բնակչության թվի մասին տեղեկություններ չկան: Սակայն հավանական է, որ այդ ժամանակներում առնվազն ունեցել է մինչև 50 հազար բնակիչ: Ավելի արժանահավատ են նոր ժամանակների տվյալները: Ադրիանապոլսի 1829թ. պայմանագրից և դրա հիման վրա կատարված գաղթից առաջ Կարին-էրզրումն ունեցել է 130 հազարից ոչ պակաս բնակչություն, որից ավելի քան 30 հազարը հայեր էին: Այդ պայմանագրով 1829—1830 թվականներին կազմակերպված գաղթի հետևանքով Կարին-էրզրումից նույնպես հազարավող հայեր տեղափոխվում են Արևելյան Հայաստան և հարևան շրջաններ և զանգվածորեն բնակություն հաստատում Գյումրի-Ալեքսանդրապոլում (Լենինական) ու դրա շրջակայքում, Ախալցխայում, Մալկայում, Լոռի-Փամբակում, Ախալքալաքում, Թիֆլիսում և այլուր: Մոտ 2000 հայ ընտանիք ռուս զինվորների ուղեկցությամբ գաղթել է 1878 թվականին: 1909 թվականին քաղաքի բնակչությունը 60 հազարից մի փոքր ավելի

էր: Հայերի թիվը հասնում էր 15 հազարի, իսկ 1914-ին՝ 20 հազարի:

Կարին-էրզրումով էր անցնում Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող մայրուղիներից մեկը: Քաղաքն առևտրական սերտ կապեր ուներ Կ. Պոլսի, Տրապիզոնի, Թիֆլիսի, Երևանի, Թավրիզի հետ: Այն Հնդկաստանից և Պարսկաստանից ներմուծվող ապրանքների (մետաքս, գործվածքներ, դեղորայք և այլն) պահեստարանն էր: Արտահանման ապրանքների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում կապարն ու պղինձը, իսկ ներմուծվողներից՝ բամբակը, բրինձը, ձետաքսը, շաքարը: Նրա առևտրական դերն ավելի է բարձրացել էրզրում—Սարիղամիշ երկաթուղու (1915թ.) և ժամանակակից խճուղիների կառուցման հետևանքով: XIX դարում և XX դարի սկզբներին քաղաքն ուներ մի քանի շուկաներ և 20 խջևանատուն, ինչպես նաև տասնյակների հասնող արհեստներ՝ դարբնություն, զինագործություն, պղնձագործություն, որմնագրություն, դերձակություն, ոսկերչություն, գորգագործություն և այլն, որոնցից շատերը միջին դարերում արդեն կազմում էին «եղբայրություններ»: Դրանցից յուրաքանչյուրը զբաղեցնում էր առանձին փողոց, որը կոչվում էր տվյալ արհեստի անունով: Արհեստավորությանը գրեթե բացառապես զբաղվում էին հայերը, և արհեստավորների թիվը XX դարի սկզբներին հասնում էր մի քանի հազարի: Այդ ժամանակ էրզրումում կար 3000 խանութ և կրպակ, որոնց մի մասը արհեստանոցներ էին: Արհեստներից բացի, Կարին-էրզրումում XIX դարի երկրորդ կեսին և XX-ի սկզբներին գործում էին մի քանի ոչ խոշոր և չքակտարելագործված անդի ու թեթև արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնց մեջ հատկապես նշելի են ապուխտի ու սուճուխի արտադրության թվով շորս ձեռնարկությունները, նույնքան սպանդանոցներով: Այդ ձեռնարկությունների համար տարեկան մորթում էին շուրջ 5000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին Կարին-էրզրումը սովորական ասիական քաղաք էր, մի մեծ երկրամասի կենտրոն: Փողոցները լայն էին, մի մասը սալարկված, տները՝ կավաշեն: Մառազուրկ էր, շուներ նվազագույն կոմունալ պայմաններ: Խմելու ջուրը բերվում էր մոտակա լեռներից: Ծարտարապետական առումով ուշադրության արժանի էին հայկական եկեղե-

ցիները, մզկիթները, վարչական զանազան շենքերը, առևտրի տները, պաշտպանական կառույցները և այլն:

XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին Կարին-էրզրումում կային հայկական տարբեր կարգի մի ամբողջ շարք վարժարաններ (չհաշված մասնավոր կրթարանները): Դրանցից էին կենտրոնական մայր վարժարանը, որ հիմնադել էր Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին 1811թ. և հետագայում կոչվել էր Արծնյաց (Արծն քաղաքի անունով): 1909 թ. միայն այդ վարժարանն ուներ 334 աշակերտ: Մյուս կրթարաններից նըշանավոր էին Սանասարյան դպրոցը բացված 1881թ., Մսրյան, Տեր-Աղարյան, Թարգմանչաց կրթարանները: 1909թ. հայկական վարժարանների աշակերտների թիվը հասնում էր 2630-ի: XIX դ. վերջերին և XX դ սկզբներին այստեղ գործում էին մի քանի մանկապարտեզներ:

Կարինի հետ է կապված հայ մշակույթի և միջնադարյան մի քանի հեղինակների (Հակոբ Կարնեցի, Եղիա Կարնեցի և ուրիշներ) գործունեությունը: Այստեղ է ծնվել սովետահայ նկարիչ Ս. Թ. Ալեքսանյանը (1910—1942): XX դարի սկզբներին քաղաքում հրատարակվել են հայկական թերթեր («Փարոս», «Հառաջ»):

Կարին-էրզրումը միջնադարյան Հայաստանի գրչության կենտրոններից է: Նրա շրջակայքում էին գտնվում Դավիթ Անհաղթի և Մովսես Քերթոզի, ս. Աստվածածին, Մատուրկա գյուղի լուսավորիչ, Հինձքի Կարմիր վանքերը, հաշկա վանքը, որոնք իրենց ազդեցությունն էին թողնում քաղաքի մշակութային կյանքի վրա:

Արևմտյան Հայաստանի մյուս քաղաքների ու հազարավոր գյուղերի հայ բնակչության նման Կարին-էրզրումի հայերը նույնպես ենթարկվեցին ջարդերի: Թուրք ցեղասպաններն այստեղի հայերի մի մասին ոչնչացրեցին դեռևս Աբդուլ Համիդի ժամանակ, 1895—1896 թվականներին, իսկ մյուս մասը զանգվածային կոտորածի ենթարկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1915 թվականին, մեծ եղեռնի ժամանակ: Կենդանի մնացածները 1915 թվականի մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում տարագրվեցին տարբեր երկրներ: Եղեռնի նախօրեին էրզրումում կային մոտ 25 հազար հայեր: Հաջորդ տարում՝ 1916 թվականին, այդտեղ այլևս հայախոս հայ չէր մնացել:

Կարս բերդաքաղաքը մեր մատենագրության մեջ հիշատակվում է համեմատաբար ուշ, սակայն այն իբրև բերդ կամ սովորական բնակավայր գոյություն ունեւ հնագույն ժամանակներից: Նույնիսկ ենթադրում են, որ Կարսի տեղում բերդ էր հիմնադրված տակավին ուրարտական ժամանակաշրջանում: Ականավոր շատ հայագետներ Կարս և Կարին քաղաքների անունները կապում են այդ կողմերում հնագույն ժամանակներում բնակվող կարենիտներ ցեղանվան հետ, որը հիշատակված է Քսենոփոնի մոտ: Ժողովուրդը «Կարսը» աղավաղելով դարձրել է «Ղարս»: Կարսի վերաբերյալ շատ տեղեկություններ են հաղորդել հայկական, վրացական, բյուզանդական և թուրքական աղբյուրները:

Կարսը միջնադարյան Հայաստանի մինչև օրս պահպանված մայրաքաղաքներից է: Այն գտնվում է Ախուրյանի աջակողմյան վտակ Կարս գետի ափին, շրջապատված բլրապատ բարձրեր դաշտերով, ծովի մակերևույթից մոտ 1850 մ բարձրության վրա:

Կարսը գտնվում էր Այրարատ աշխարհի Վանանդ գավառում: Նրա առաջին տերերը Վանանդի իշխաններն (նախարարներ) էին, որոնք հիշատակվում են IV դարից: Ամենայն հավանականությամբ սկզբից ի վեր Կարսը Վանանդի կենտրոնն էր, նրա գլխավոր բերդը, Վանանդի նախարարների աթոռանիստը:

Քաղաքի պատմության վաղ շրջանը թաղված է մթության մեջ: Չկան ո՛չ արժանահավատ գրավոր աղբյուրներ, և ո՛չ էլ հին քաղաքի տեղում կատարվել են հնագիտական ուսումնասիրություններ: Միայն ստույգ գիտենք, որ այն հայոց պատմության մեջ հայտնի դարձավ ավելի ուշ՝ IX դարից, երբ Հայաստանը թևակոխեց զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանը և երբ երկրում առաջացան ֆեոդալական տասնյակ նոր քաղաքներ, ինչպես և քաղաքների վերածվեցին նախորդ ժամանակներից գոյություն ունեցող շատ բերդեր ու ամրոցներ: Վերջիններիս թվին է պատկանում և Կարսը, որը IX դարի վերջերից հիշատակվում է իբրև բերդաքաղաք, իսկ 928 թ. դառնում է Հայաստանի մայրաքաղաք:

Սակայն Բագրատունյաց նախորդ երկու մայրաքաղաքների՝

Բագարանի և Ծրագզավորսի նման Կարսը ևս երկարատև չի մնում կենտրոնական թագավորության մայրաքաղաք: ՏՃ1թ. Աշոտ 3-րդը Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք է հռչակում Անին, իսկ Կարսը մնում է որպես Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի Կարսի կամ Վանանդի ֆեոդալական փոքր թագավորության մայրաքաղաք:

Մոտ մեկ դար տևած խաղաղությունը XI դարի կեսերին ընդհատվում է սելջուկյան արշավանքների հետևանքով: 1053թ. սելջուկ թուրքերը հարձակվում են Կարսի վրա: Դրան հաջորդում են ասպատակությունները: Կարսի վերջին թագավոր Գագիկը, սելջուկյան շարունակվող հարձակումների վտանգը նկատի ունենալով, հարկադրված է լինում 1064թ., սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանի արշավանքի նախօրեին, Կարսն ու համանուն թագավորությունը զիջել բյուզանդացիներին և դրա փոխարեն ստանալ Կապադովկիայի Մամնդավ քաղաքը: Դրանից հետո Կարսը գրավում են սելջուկ թուրքերը, որոնց տիրապետությունն այստեղ, XI դ. վերջերին մի քանի տարով ընդհատվելուց հետո, շարունակվում է մինչև XII դ. վերջերս: 1198—1236թթ. Կարսը հայազգի զորավարներ Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները միացրել էին վրացական թագավորությանը:

IX դարից մինչև մոնղոլական արշավանքներն ու նրանց ծանր լծի հաստատումը Կարսը ընդհանուր առմամբ շարունակում էր զարգանալ: X դարում, հատկապես մայրաքաղաք եղած տասնամյակներում, Կարսն արագ թափով առաջադիմում և բարեկարգվում է: Այս ժամանակներում են կառուցում Կարսը մինչև օրս կանգուն՝ հռչակավոր Կաթողիկե եկեղեցին, իր անառիկությամբ Արևելքում այնքան հայտնի բերդը: Կարսը X—XIII դդ. համարվում էր Հայաստանի մարդաշատ քաղաքներից: Այն դարձել էր արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն: XI դարի պատմագիր Արիստակես Լաստիվերտու վկայություններից երևում է, որ Կարսը եղել է բարեկարգ ու հարուստ քաղաք, որը քարավանային ճանապարհներով ուղևորական սերտ կապեր է ունեցել Սև ծովի նավահանգիստների, ինչպես և Հայաստանի ու հարևան երկրների առևտրական խոշոր քաղաքների հետ: Անուղղակի տվյալներից երևում է, որ XI—XIII դդ. Կարսի բնակչության թիվը հավանաբար անցնում էր 50.000 մարդուց: Իսկ սա այդ դարերի քաղաքների բնակչության համար շատ մեծ թիվ էր:

Մոնղոլները 1236թ. Հյուսիսային Հայաստանի մյուս քաղաքների հետ միասին գրավում և ավերում են նաև Կարսը: Դրանով սկսվում է Կարսի պատմության մուսուլմանական շրջանը: Գնալով նա աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակությունը: 1394թ. քաղաքը նոր, ահավոր շահերով ավերվում է Լենկթեմուրի հորդանների կողմից, իսկ հետագայում բազմիցս ձեռքից ձեռք է անցնում կարա-կոլունլու ու ակ-կոլունլու թուրքմենական ցեղերի, ապա թուրքերի ու պարսիկների տիրապետության շրջանում: Քաղաքի համար առանձնապես ծանր հետևանքներ ունեցան թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմները (XVI—XVII դդ.), որոնց ընթացքում ավերվելուց բացի, քաղաքի տնտեսական կյանքը գրեթե ընդհատվում էր: Այդ դարերում Կարսը ընդհանուր առմամբ գտնվում էր թուրքական տիրապետության տակ: XVII—XIX դարերում Կարսը համանուն փաշայության կենտրոնն էր և փաստորեն մտնում էր էրզրումի (Կարինի) սերասքարության (կուսակալության) մեջ: 1876թ. էրզրումի վիլայեթը բաժանվեց մի քանի վիլայեթների: Դրանցից մեկն էլ Կարսի վիլայեթն էր Կարս կենտրոնով:

Թուրքական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում Կարսը որևէ չափով չի առաջադիմել: Այն վերածվել էր սովորական բերդաքաղաքի և տնտեսական էական նշանակություն չուներ: Նրա արհեստագործությունն ու առևտուրը հետամնաց էին, սոսկ տեղական մասշտաբի Քաղաքը փոքրիկ հյուղերի մի կատարյալ քառս էր: Թուրքական բռնակալները պարբերաբար հոգ էին տանում միայն նրա բերդի ամրացման համար և այստեղ զետեղել էին մարդաշատ կայազոր:

XIX դարում նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում Արևելյան Հայաստանի հետ միասին Կարսի փաշայությունը ևս Ռուսաստանին միացնելու համար: Ռուսական զորքերն առաջին անգամ Կարսը գրավում են ռուս-թուրքական 1828—1829թթ. պատերազմի ժամանակ՝ 1828 թ. հունիսի 23-ին: Կարսի 11 հազարանոց կայազորը, որի տրամադրության տակ կար 151 թնդանոթ, անզոր է լինում երկարատև դիմադրություն ցույց տալ ռուսական բանակին: Թուրքական կայազորին չի փրկում նաև անմատչելի համարվող Կարսի բերդը: Սակայն 1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին կնքված Ադրիանապոլսի պայմանագրով Կարս քաղաքն ու համանուն փաշայությունը նորից

վերադարձվում են Թուրքիային: Երկրորդ անգամ ռուսական զորքերի կողմից գրավվում է Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմի ժամանակ՝ 1855թ. նոյեմբերին: Կովկասյան գործող կորպուսի հրամանատարը գեներալ Ն. Մուրավյովն էր, որը նշանակված էր նաև Կովկասի փոխարքա: Թուրքերն այդ ժամանակ Կարսում կենտրոնացրել էին 33 հազարանոց բավական լավ զինված բանակ: Ռուսական զորքերը հաջողությամբ շրջապատում են թուրքական բանակին և վերջինս հարկադրված է լինում անձնատուր լինել: Սակայն այդ պատերազմը Ռուսաստանի համար ունեցավ անհաջող վախճան և այս անգամ էլ Կարսը մնաց թուրքերի տիրապետության տակ:

Կարս քաղաքի և նրա շրջակայքի միացումը Ռուսաստանին կատարվեց 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Բերդն ու քաղաքը ռուսական զորքերը գրավեցին Լոռիս-Մեխիթովի հրամանատարությամբ: Իսկ 1878 թ. հուլիսի 13-ին Բեռլինի պայմանագրով անցան Ռուսաստանին: Ռուսական կայսրությանը նոր միացրած տարածքից կազմվեց Կարսի մարզը՝ Կարս, Օլթի, Արդահան և Կաղզվան օկրուգներով: Մարզի կենտրոնը Կարսն էր: Այստեղ էին կենտրոնացած մարզային վարչական օրգանները:

Կարսի մարզի տարածքը 19 հազ. քառ. կմ-ի էր հասնում: Ըստ 1891թ. վիճակագրական տվյալների, մարզն ուներ 44.280 հայ, 30.259 քուրդ, 27.567 հույն, 46.954 թուրք, 11.813 ռուս, 27.247 կարափափախ, 10.174 թուրքմեն և 2.574 այլ ժողովուրդների պատկանող բնակիչներ, ընդամենը 200.868 մարդ, իսկ ըստ 1897 թ. ռուսական առաջին մարդահամարի՝ 292.498 բնակիչ:

Կարս քաղաքի և համանուն մարզի միացումը Ռուսաստանին առաջադիմական մեծ նշանակություն ունեցավ: Արևելյան Հայաստանի նման երկրի այդ հատվածում ևս տնտեսական ու մշակութային կյանքում զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին, նախկին կամայականությունների ու բռնությունների փոխարեն հաստատվեցին կարգ ու կանոն, օրենքներ, բնակչությունը հաղորդակից դարձավ ռուսական անհամեմատ ավելի բարձր զարգացած մշակույթին: Բարեփոխություններն ավելի զգալի էին Կարս քաղաքի ներքին կյանքում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում Կարս քաղաքն ու մարզը, Բրեստի 1918 թ. մարտի 3-ի պայմանա-

գրով, նորից անցան Թուրքիային: Այստեղի հա, բնակչության զգալի մասը զոհ գնաց կոտորածներին: Հայ և մասամբ հույն բնակչության զգալի զանգվածներ գաղթեցին ու բնակություն հաստատեցին Արևելյան Հայաստանում և հարևան երկրներում:

Կարսը չի ենթարկված մի ընդհանուր հատակագծի: Փողոցները ծուռումուռ են ու նեղ: Կառուցումները կատարել են կամայականորեն՝ ով որտեղ և ինչպես ցանկացել է: Քաղաքը շուրջ կոմունալ տարրական պայմաններ և կանաչապատում: XIX դարի քաղաքի տներից շատերը շարաշեն էին ու երկհարկանի, փայտյա պատշգամբներով: Այժմ էլ պահպանվում է ավանդույթի ուժ ստացած շինարարական այդ սովորությունը: Քաղաքի գրաված տարածությունը բառանկյունու տեսք ունի և պարսպապատ է: Տների մի մասը դարավանդաձև դասավորված է քաղաքում վեր խոյացող լեռան լանջերին՝ ստորախից սկսած մինչև կատարը:

1878 թ. հետո ուսաները քաղաքի դաշտային մասի հարավային կողմի արվարձանը վերափոխել էին նոր քաղաքի, որը շրջապատված էր աշտարակներ ունեցող պարիսպներով: Այստեղ Կարսի մուգ գույնի քարից կառուցել էին ուսական նոր եկեղեցի, միահարկ, բայց ընդարձակ խանութներ, թիթեղյա տանիքով, պատերը սպիտակ ներկած տներ:

Քաղաքի տնտեսական կյանքը բավական աշխուժացավ XX դարի սկզբներից՝ կապված Ալեքսանդրապոլ—Կարս երկաթուղու կառուցման հետ: Կարսի հայ բնակչությունը զբաղվում էր արհեստներով, առևտրով, տնայնագործությամբ և արդյունաբերությամբ: Նրա տնտեսական կյանքի վրա էական ազդեցություն էին թողնում Ալեքսանդրապոլ—Կարս, Կարս—Սարիղամիշ երկաթուղիները, որոնցից առաջինը շարք էր մտել 1833-ին, իսկ երկրորդը՝ 1915-ին, ինչպես նաև խճուղիները: Քաղաքը XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին ուներ աննդի և թեթև արդյունաբերության մի քանի ձեռնարկություններ, մի բավական մեծ սպանդանոց, որտեղ տարեկան մորթում էին մինչև 1000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, որոնց մսից պատրաստում էին ապուխտ և սուճուխ: Այդ նույն ժամանակներում քաղաքն ուներ 700—800 խանութ ու կրպակ և այստեղ ամեն տարի կազմակերպում էին տոնավաճառ: Կարսի տնտեսական կյանքում զգալի տեղ էր գրավում նաև գյուղատնտեսությունը՝

դաշտավարությունն ու անասնապահությունը: 1910 թ. քաղաքապատկան վարելահողերի տարածքը հասնում էր 4900 դեռյատինի: Ներկայումս էլ Կարսը շատ թե քիչ հայտնի է ավանդույթով եկած արդյունաբերության ճյուղերով՝ կաթի, յուղի, պանրի գործարաններով և գորգերի ու կոշտ գործվածքների ձեռնարկություններով, որոնք վերակենդանացել են առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով անկման դուռը հասնելուց հետո:

Թուրքական լծից ազատագրվելուց հետո Կարսում բավական աշխուժանում է դպրոցական գործը: Այստեղ բացվում են պետական մի քանի դպրոցներ՝ քաղաքային արական ուսումնարանը (1880 թ.), քաղաքային իգական ուսումնարանը (1880 թ.), Կարսի իգական գիմնազիան (1909թ.) և այլն: Դրանք բոլորը ուսական դպրոցներ էին և ենթակա էին պետական կրթական մարմիններին: Դրանցից բացի հայկական մի քանի եկեղեցիներին կից կային տարրական ուսումնարաններ: Երկու աչքախի նախակրթական ուսումնարաններ (կամ վարժարան) կային ս. Մարիամ եկեղեցուն կից՝ մեկը տղաների, իսկ մյուսը՝ աղջիկների: 1910 թվականին նրա 12 տարբեր կարգի ուսումնարաններում (որոնցից 3-ը միջնակարգ էին) սովորողների թիվը հասնում էր 1376-ի: Քաղաքում գոյություն ունեին նաև մասնավոր՝ խալֆայական տիպի ուսումնարաններ:

Կարսում են ծնվել հայ մշակույթի ու գիտության մի շարք երախտավորներ: Այն մեծ Չարենցի ծննդավայրն է: Այստեղ են ծնվել նաև ՀՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ, ՍՍՀՄ գեղարվեստի ակադեմիայի թղթակից անդամ Հ. Մ. Չարդարյանը (1918թ.), ՀՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ Խ. Հ. Սասյանը (1909թ.), լեռնային ինժեներ, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Ռ. Ս. Գրիգորյանը, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր, ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ է. Հ. Դավթյանը (1903 թ.), իրանահայ գրող Լևոն Բզնունին (1901թ.) և ուրիշներ: Նոր ժամանակներում քաղաքում հրատարակված պարբերականներից են «Կարս» (1883թ.) ու «Բանվոր» (1917թ.) շաբաթաթերթերը և «Աշխատավորի ձայն» ու «Դիրքերում» օրաթերթերը (1920 թ.): Կարսը միջին դարերում եղել է հայ գրչության կենտրոններից:

Կարս քաղաքի բնակչության թիվը XIX դարում և XX-ի սկզբներում էական տատանումներ է տալիս՝ կապված նրա քաղաքական պատմության հետ: Աղբյուրների հաղորդած տեղե-

կուլթյուններից և պաշտոնական մարմինների տվյալներից երեւում է, որ 1829թ. Ադրիանապոլսի պայմանագրից և Ղրիմի պատերազմից հետո Կարսի հայ (և մասամբ հույն) բնակչության զգալի մասը ռուսական զորքի հետ միասին թողել է քաղաքը և տեղափոխվել Արևելյան Հայաստանի զանազան շերտ-ջաններ: Սակայն Կարսի մարզը Ռուսաստանին միացվելուց հետո, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, նրա բնակչության թիվը, ճիշտ է դանդաղ, բայց անշեղորեն ավելանում է: Այսպես, եթե 1800—1830 թթ. քաղաքն ուներ 15 հազար բնակիչ (որից 10 հազարը հայեր), 1830—1850 թթ. 14 հազար (որից 6 հազարը հայեր), ապա 1897թ. նրա բնակչությունը հասնում էր 20805 մարդու (որից 10332-ը՝ հայեր), իսկ 1914-ին՝ 30086, որից 25252-ը (83,9 %) կազմում էին հայերը:

XIX դարի սկզբներին Կարսն ունեցել է տարբեր կարգի 3.000 տուն, որի մի մասը ավերված վիճակում էր և չէր օգտագործվում: Այդ նույն ժամանակներում քաղաքում եղել են տարբեր ժամանակներում կառուցված 18 եկեղեցի և 47 մզկիթ, որոնց մեծ մասը նույնպես ամառի է եղել և չի գործել: Շինարարական-ճարտարապետական տեսակետից առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Բագրատունի Աբաս 1-ինի 930—942 թթ. կառուցած Մայր եկեղեցին, ինչպես և քաղաքի բերդը: Հայկական այդ եկեղեցին կենտրոնագմբեթ, շքեղ տաճար է, որը մինչև օրս կանգուն է, քաղաքի ընդհանուր համայնապատկերի մեջ առանձնանում է իբրև մոնումենտալ կառույց և մի առանձին գեղեցկություն տալիս նրան: Հայկական մյուս եկեղեցիներից էին՝ ս. Նշանը, ս. Աստվածածինը, ս. Գրիգորը, ս. Մարիամը, ռուսական 2 եկեղեցի (ս. Առաքելոց և ս. Միքայել Հրեշտակապետ), հունական մեկ եկեղեցի (ս. Գևորգ), որին կից կարուստմնարան:

Կարսը, ինչպես և Հայաստանի միջնադարյան մյուս շատ քաղաքներ, եղել է սովորական բերդ և մեր պատմագրիները վաղ ժամանակներում այն հիշատակում են որպես այդպիսին («բերդը Կարուց»): Հետագայում, IX—XIII դարերում, հենց այդ բերդի շուրջն էլ ծավալվել է քաղաքը, իսկ բերդը մնացել է իբրև միջնաբերդ: Հետագա դարերում, թուրք-պարսկական տիրապետության մոռյլ ժամանակաշրջանում, Կարսի հայկական հին բերդը, որ գտնվում էր քաղաքի արևելյան մասում,

շարքից դուրս էր եկել: Սակայն թուրքական բռնակալները, նկատի ունենալով Կարսի սահմանամերձ դիրքը և բնականից անմատույց լինելը, այն պարբերաբար ամրացրել են պաշտպանական նոր կառույցներով: Թուրք պատմիչ Փեշեհին գրում է, որ Կարսի բերդը կառուցվել է 1578 թվականին: Այդ բերդն ուներ կրկնակի պարիսպներ 26 աշտարակներով, որոնցից 17-ը գտնվում էին հարավային կողմում, իսկ 9-ը՝ արևմտյան: Քաղաքի շորս անկյունների մեկական աշտարակները մյուսներից ավելի մեծ ու բարձր էին: Պարիսպների բարձրությունը 10—12մ էր հասնում, լայնությունը՝ 1,5 մետրի, երկարությունը 1000 մ թուն միջնաբերդը տեղադրված է Կարս գետի աջակողմյան ժայռի վրա: Ամենայն հավանականությամբ, միջնաբերդը, որ պատած էր կրկնակի պարիսպներով, համապատասխանում է հին հայկական բերդին, իսկ բերդը կառուցվել է ավելի ուշ՝ թուրքական տիրապետության շրջանում և կցվել առաջինին: Մինչև թուրքական լծից ազատագրվելը, Կարսի բերդը բացառապես բնակեցված էր թուրքերով և բաժանված էր 17 թաղերի (մահլաներ): Ռուս-թուրքական 1877—78 թթ. պատերազմի ժամանակ ավերվեցին քաղաքի ու բերդի պարիսպները: Սակայն դրանց ավերակները պահպանվում են առ այսօր: Բերդի պարիսպներն ու մյուս կառույցները շարված են անմշակ քարից, բայց բավական բարձր արվեստով:

Կարսի մյուս հիշարժան կառույցներից կարելի է նշել Կարս գետի վրա գտնվող քարակերտ կամուրջները, որոնք թվով երեքն են և կառուցվել են տարբեր ժամանակներում:

Ներկայումս Կարսը ունի 54 հազ. բնակիչ: Նա մնացել է գավառական հետամնաց քաղաք՝ և՛ իր տնտեսությունում ու մշակույթով, և՛ արտաքին տեսքով:

Հ Ա Ջ Ր Ո Ւ

Կոչվում է նաև Հաղրո, խազրո: Ոմանք նույնացնում են հին Արզնի (Արզանան գավառի կենտրոնի, որը IV—V դարերում երկար ժամանակով կռվածադիկ էր Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև) հետ, իսկ ոմանք վերջինիս տեղադրությունը համարում են անհայտ:

Հիշատակվում է իբրև գյուղ, ավան, գյուղաքաղաք, քա-

ղաք: Գտնվում է Դիարբեքիր քաղաքից մոտ 53 կմ հյուսիս-արևելք, իսկ Ֆարկինից՝ մոտ 23—24 կմ հյուսիս-արևմուտք, մի փոքրիկ գետակի ոչ շատ ընդարձակ հովտում, որը շրջապատված է լեռներով: Վարչականորեն մտնում է Դիարբեքիրի նահանգի (վիլայեթ) մեջ՝ լինելով համանուն Հազրո գավառի կենտրոնը, իսկ այս վերջինս համապատասխանում է հին Մոփաց աշխարհի Մեծ Մոփք գավառին: Գտնվում է Սասունի հարավային սահմանին մոտ, մեծ շփումներ ունենալով այդ ընդարձակ լեռնագավառի հետ և իզուր չէ, որ սասունցիները այն համարում էին իրենց քաղաքը:

Միջին դարերում զուտ հայաբնակ բնակավայր էր: Նոր ժամանակներում այստեղ հայերի հետ միասին բնակվում էին նաև քրդեր: Երբեք բազմամարդ ու բարգավաճ քաղաք չի եղել: Այդ է պատճառը, որ հաճախ համարվում է նաև ավան և գյուղ: 1880-ական թվականներին քաղաքում կար 180 հայկական տուն, 1894-ին՝ ընդամենը 800 տուն, որից հայկական էին 320 տուն, իսկ մնացածը քրդական էին¹⁷: 1895 թվականի կոտորածից ու բռնի մահաբեղականացումից հետո քաղաքում հայ բնակչության թիվը բավական նվազել էր: Այստեղ 1913 թվականին կար 200 հայկական տուն, որոնք ենթարկվեցին 1915 թ. եղեռնի արհավիրքներին. նրանց մի մասը բնաջնջվեց թուրքերի կողմից, իսկ մյուս մասը տեղահանվեց: Ինչպես երևում է, հետագայում որոշ թվով հայեր նորից էին վերադարձել իրենց հայրենի քաղաքը:

Հազրուի բնակչության զբաղմունքներն էին մանրածախ առևտուրը, արհեստները, երկրագործությունը և անասնապահությունը: Քաղաքը բավական բարեկարգ ճանապարհներով կապված էր Դիարբեքիրի ու Ֆարկինի հետ, որոնք իրենց ազդեցությունն էին թողնում նրա վրա: Նրա առևտրի ապրանքները բաղկացած էին անասնապահական մթերքներից և երկրագործական ու արհեստավորական արտադրանքներից: Քաղաքի խանութների, կրպակների և արհեստանոցների թիվը XIX դարի վերջերին 65-ից անցնում էր: Ուներ մի շուկա-հրապարակ: Առևտրով և արհեստներով գրեթե բացառապես զբաղվում էին հայերը: Առանձնապես մեծ տարածում ունեին մանածագործությունն ու ջուլհակությունը: Հազրուի հայ ջուլհակների

գործած կտավը, տեղում սպառվելուց բացի, առաքվում էր նաև գավառի տարբեր բնակավայրեր:

Հազրուի հուշարձաններից նշելի են հայկական երկու եկեղեցիները, որոնք կառուցվել էին XIII դարում, մեկը՝ 1266 թվականին, իսկ մյուսը՝ 1268-ին: Երկուսն էլ կառուցված էին այդ դարի հայկական եկեղեցական ճարտարապետության ոճով: Կենտրոնագմբեթ էին, խաչաձև հատակազոծով, պատերը շարված սրբատաշ քարերով: Պատերի վրա կային շիջարարական արձանագրություններ: Որոշ աղբյուրների համաձայն, առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո վերածվել էին ավերակների: Հայերն ունեին մի վարժարան, որ գործում էր եկեղեցիներից մեկին կից:

Հազրուն տիպիկ ասիական հետամնաց քաղաք է, ծուռումուռ, նեղիկ փողոցներով, անկանոն ցրված գաճաճ տներով. սանիտարական վատթարագույն պայմաններով, մի փոքրիկ քաղաք, որն այժմ ևս ոչնչով չի տարբերվում XIX դարում ունեցած իր ողորմելի վիճակից:

Հ Ա Ս Ա Ն Կ Ա Ն Ա

Հնում հայտնի էր Բոլորապահակ անունով: Եատերը նյույնացնում են պատմական Բասենի բերդի (սֆերդ Բասենոյ) հետ, որոշ ուսումնասիրողներ էր համարում են հին Վաղարշավանը: Հասանկալա է կոչվել XIV—XV դարերից: Ենթադրվում է, թե այդ անունը կապված է հայանուն Հասանի հին կամ Ակկոյունլու տիրակալ Ուզուն-Հասանի անվան հետ: Ոմանք էլ Հասանկալա անունը կապում են էրզրումի թուրքական փաշառման Հասանի անվան հետ, նրան վերագրելով նաև քաղաքի բերդի հիմնական վերանորոգումը: Դժվար է այդ կարծիքներից որևէ մեկին առաջնություն տալը, միայն հաստատապես կարելի է պնդել, որ Հասանկալան իր բերդը ժառանգել էր շատ հնուց և նրա կառուցումը թուրքական տիրապետության ժամանակներին վերագրելը զուրկ է պատմական հիմքից:

Արաբական աղբյուրները կոչել են Գալիկալա, բացառությամբ Բալաձորիի, որը Գալիկալա է անվանել Կարինը (էրզրում):

¹⁷ «Արձագանք», 1894, № 121:

Գտնվում է էրզրումից մոտ 30—35 կմ արևելք, Տրապիզոն—Քավրիզ ճանապարհի վրա, Միրանաց (Հասանկալա) լեռների խոտավետ ստորոտին և լեռան վրա, որտեղ տեղադրվում է քաղաքի բերդը: Քաղաքն ու նրա բերդը իշխող դիրք ունեն շրջակայքի նկատմամբ: Հասանկալայից ոչ հեռու սկսվում է Արաքսի ձախակողմյան վտակ Մուրցը (Հասանկալա), որը հոսում է նրա միջով: Քաղաքից ոչ հեռու բխում են երկաթային և ծծմբային հանքային ջրեր՝ 35—45° ջերմությամբ: Այդ աղբյուրներից 3-ը բավական վաղ ժամանակներից տեղացիներն օգտագործել են բուժման նպատակներով: Քաղաքի մոտակայքում կան նաև բորակի և քարածխի հանքավայրեր:

Հասանկալան հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Այրարատյան աշխարհի Բասեն (Վերին Բասեն) գավառի մեջ, իսկ թուրքական տիրապետության շրջանում՝ էրզրումի նահանգի (վիլայեթ) էրզրումի գավառի Բասենի գավառակի կենտրոնն է:

Հասանկալայի բնակչության քանակի վերաբերյալ արժանահավատ տվյալներ չկան: Ըստ որոշ աղբյուրների, XIX դարի սկզբներին ունեցել է 1700, 1880-ական թվականներին՝ 1500, 1909—1913 թ.՝ 2500 տուն բնակիչ, որի մեծ մասը մինչև 1828—29թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը կազմում էին հայերը, իսկ մնացածը՝ թուրքերը և քրդերը: Ընդ որում այդ պատերազմից հետո կաղմակերպված գաղթի հետևանքով այստեղի հայ բնակչության մեծ մասը արտագաղթում է Արևելյան Հայաստանի զանազան մասեր, իսկ 1877—78թթ. պատերազմի ժամանակ նրա թուրք բնակչությունը փախել էր էրզրում: Սակայն XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին Հասանկալայի բնակչությունը նորից է ավելանում, հասնելով մոտ 2500 ընտանիքի:

Հասանկալայի բնակչությունը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ, առևտրով և արհեստներով: Նրա հայ բնակչության զբաղմունքը հիմնականում առևտուրն ու արհեստագործությունն էին: Քաղաքը իր ժամանակի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող ճանապարհով կապված էր Կարինի (էրզրումի) հետ: Այդ ճանապարհը սայլային էր և խճապատվել էր տակավին անցյալ դարի կեսերին: Քաղաքն ուներ իր ընդարձակ շուկան, տասնյակներով կրպակներ ու արհեստանոցներ: Թուսական զորքը XIX դարում երեք անգամ՝ 1829, 1855 և

1877 թվականներին ազատագրել է Հասանկալան, բայց հաշտության պայմանագրեր կնքելուց հետո այն նորից է անցել թուրքիայի տիրապետության տակ:

Հասանկալայի տները քարակերտ են, կամ աղյուսաշեն, հիմնականում երկհարկանի: Դրանք շարքերով տեղադրված են բերդակիր լեռան լանջերին ու ստորոտում, կազմելով մի հըսկայական գեղատեսիլ ամֆիթատրոն: Քաղաքը հատուկ հատակագծում չի ունեցել, նրա կառույցները կատարվել են խառնիխուռն և շունի ուղիղ ձգվող կանոնավոր փողոցներ: Հին ժամանակներից ի վեր քաղաքում եղել են բնական տաք ջրերով գործող բաղնիքներ: Նոր ժամանակներում քաղաքից մոտ 2 կմ հեռավորությամբ կային այդպիսի երկու քարաշեն բաղնիքներ, որոնցից մեկը գտնվում էր Հասանկալա (Մուրց) գետի աջ կողմում, իսկ մյուսը՝ ձախ:

Հավանական կարելի է համարել, որ Հասանկալայի բերդը գոյություն է ունեցել ուրարտական ժամանակներից (IX—VI դդ. մ. թ. ա.) և հետագայում վերակառուցվել ու վերանորոգվել է մի քանի անգամ: Եվ բերդը, և՛ քաղաքը պարսպապատ էին: Պարսպի բարձրությունը տեղ-տեղ հասնում էր 5 մետրի, իսկ լայնությունը մոտ 1,4 մ էր: Բերդը շրջանաձև էր և ուներ կրկնակի պարիսպներ ու աշտարակներ: Այն գտնվում էր քաղաքի հյուսիսարևմտյան կողմում, 2650 մ բարձրությամբ բլուրաձև լեռան վրա: Պաշտպանական պարիսպների արտաքին և ներքին շարքերին զուգահեռ փորված էր մոտ 5 մ լայնություն և 2,1 մ բարձրություն ունեցող խրամ, որը վտանգավոր պահերին լցնում էին ջրով: Բերդն ունեցել է երկու դուռ՝ Արևելյան կամ Բասենի դուռ և Արևմտյան՝ կամ էրզրումի: Երկու դռների դիմաց, գետի վրա կառուցել էին կամուրջներ: Բերդի կենտրոնում, լեռան կատարին պատրաստել էին ջրամբարներ, որոնց մոտից ստորերկրյա ճանապարհով իջնում էին գետի եզրը պաշարումների ժամանակ ջուր բերելու համար: Հասանկալայի բերդը վերականգնվել էր XVI դարում և լքվել 1877 թվականին, ռուսական զորքի կողմից գրավելուց հետո:

Քաղաքի լավագույն կառույցները մզկիթներն էին, որոնցից 3-ը նախկին հայկական եկեղեցիներն էին, և հայկական փոքրիկ, բայց գեղատեսիլ միակ եկեղեցին: Մզկիթի վերածված հայկական մի հին եկեղեցի գտնվում էր բերդում:

Հասանկալայում պահպանվում է ուրարտական Մենուա 1-ին թագավորի մի ընդարձակ սեպագիր արձանագրությունը, որտեղ խոսվում է ինչ-որ դղյակի կառուցման մասին:

Հայերը Հասանկալայում ունեին իրենց վարժարանը: Այստեղ XVI—XVII դարերում ընդօրինակվել են ձեռագրեր, որոնցից մեկ է հասել 1629թ. Բարսեղ քահանա գրչի գրած Սաղմոսարանը:

Ճ Ա Պ Ա Ղ Ջ Ո Ւ Ր

Այս բնակավայրը հայտնի է նաև իր անվան մի քանի այլ տարբերակներով՝ Ճապղջուր, Ճարալջուր, Ճապաղ, Ճապաղաջուր և այլն: Հնում կոչվում էր Կթառիճ, որն ամրոց էր: Անվանել է նաև Խուլփ, իսկ այժմ թուրքերը վերանվանել են Բինգյուլ: Ճապաղջուր է կոչվել գետակների բազում ճյուղերի առկայության պատճառով:

Ճապաղջուրը, Հայաստանի հարյուրավոր այլ բնակավայրերի նման, տարբեր ժամանակներում համարվել է տարբեր գյուղ, ավան, ամրոց կամ բերդ, բերդաքաղաք:

Գտնվում է Արածանիի հովտում, նրա աջ կողմում, Ճապաղջուր (Գյունեք) գետակի ափին, Բալու գյուղաքաղաքից արևելք, իսկ Քղիից հարավ, չրառատ վայրում: Երբեմն Արածանիի՝ Ճապաղջուրով հոսող հատվածը կոչել են վերջինիս անունով:

Հնում Ճապաղջուրի շրջանը, Գենչը և Զիտկեն միասին վերցրած կազմում էին Մեծ Հայքի Զորորդ Հայք աշխարհի Հաշտունք գավառը: Իսկ այս վերջինս իր բերդերով, որոնց թվում էր և Կթառիճ-Ճապաղջուրը, համարվում էր Արշակունիների արքայական կալվածք ու տրված էր թագավորական տան կրտսեր զավակներին իբրև սեփականություն: Ոմանք Ճապաղջուրը համարում են ոչ թե Հաշտյանքի, այլ Հանձիտի մեջ մտնող բնակավայր: XI դարում հիշատակվում է իբրև եպիսկոպոսանիստ ավան և մտնում էր Թոռնիկ Մամիկոնյանի իշխանության մեջ: Թուրքական տիրապետության շրջանում համանուն գավառակի կենտրոնն էր, որը մինչև 1829 թվականը մտնում էր Դիւղբերքի նահանգի (վիլայեթ), դրանից հետո՝ Բիթլիսի նահանգի մեջ, իսկ այժմ, ինչպես ասվեց, կոչվում է Բինգյուլ և համարվում նույնանուն նահանգի կենտրոնը:

Ճապաղջուրի մասին մեկ հասած պատմական տեղեկությունները սակավ են: Սակայն հայտնի է, որ Կթառիճ-Ճապաղջուրը Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո (387թ.) անցել էր Հռոմին և ամուր բերդ էր պարսկահռոմեական սահմանամերձ շրջանում: Նկատի ունենալով դրա ստրատեգիական կարևոր նշանակությունը բյուզանդական կայսր Լուստինիանոսը (527—565) ավելի էր ամրացրել պաշտպանական զանազան կառույցներով: Ստեփանոս Ասողիկի մի վկայությունից երևում է, որ Ճապաղջուրը X դարում դարձյալ համարվում էր կարևոր բերդ, չնայած պատմիչը բառացիորեն այն բերդ չի կոչել: Այսպես, խոսելով 995 թվականին տեղի ունեցած երկրաշարժի մասին, ժամանակակից պատմիչը գրում է. «Նարխեալ Ճապաղաջուր, բերդին Դկլաթայ, Աթթախայ և Ամթայ...»:

Դրանից հետո Ճապաղջուրը նախ մտնում էր Փիլարտոս Վարաժնունու, ապա Թոռնիկ Մամիկոնյանի իշխանության մեջ: XIII դ. 40-ական թվականներին այն գրավում են մոնղոլները, իսկ XVI դարի սկզբներին՝ օսմանյան թուրքերը: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Ճապաղջուրի բնակչության մեծ մասը կազմում էին հայերը, որոնք հիմնականում զբաղվում էին արհեստներով ու առևտրով: Նրանք ունեին վարժարան և եկեղեցի:

Մ Ա Լ Ա Թ Ի Ա

Հայ ժողովուրդն իր պատմության վաղ ժամանակներում կենտրոնացած է եղել երեք պետական միավորման մեջ: Դրանցից երկուսը՝ Մեծ Հայքն ու Մոփսը շատ շուտով կազմել են մի ամբողջություն, որ պատմության մեջ հայտնի է Հայաստան, Պատմական Հայաստան անունով, իսկ երրորդ պետական միավորումը՝ Փոքր Հայքը վարչական քաղաքական առումով Պատմական Հայաստանին երբեք միացած չի եղել, բայց հնագույն ժամանակներից ի վեր հայաբնակ երկիր էր և մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը՝ Եփրատից արևմուտք փոխված այդ երկրամասի բնակչության հիմնական զանգվածները կազ-

մում էին հայերը: Կոթր Հայքը և՛ տոցիալական, և՛ քաղաքա-
կան ու մշակութային առումներով կարևոր դեր է խաղացել մեր
ժողովրդի երկարածիգ պատմության ընթացքում: Այն ունեցել
է տասնյակ քաղաքներ: Դրանցից հայտնի են հատկապես եր-
կուսը՝ Մալաթիան և Սեբաստիան, որ տնտեսական, մշակութա-
յին և վարչաքաղաքական առումով զգալի դեր են խաղացել մեր
ժողովրդի կյանքում:

Մալաթիան, որ օտար աղբյուրներում ավելի հայտնի էր
Մելիտինեն անունով, գտնվում է Եփրատի աջ կողմում, գետից
մոտ 10 կմ հեռավորության վրա, լեռներով շրջապատված հար-
թավայրում, ծովի մակերևույթից մոտ 940 մ բարձրության վրա,
հարբերդ քաղաքից հարավ-արևմուտք: Պատմական Մալաթիան
ժամանակակից Մալաթիայից 7—8 կմ հարավ-արևմուտք էր
գտնվում: Այն այժմ շատ քիչ թվով բնակիչներ ունի, ավերված
ու ամայի է, և թուրքերի կողմից ստացել է էսկի-Շեհր կամ
էսկի Մալաթիա անունը: Զրառատ քաղաք է. նրա տարբեր թա-
ղերում բխում են աղբյուրներ, իսկ ավերված պարսպի տակով
հոսում է Թուխմա կոչված գետակը: Նոր և Հին Մալաթիաները
բավական տուժել են 1893թ. տեղի ունեցած աղետաբեր երկրա-
շարժից:

Մալաթիան Փոքր Հայքի հնագույն քաղաքներից է: Այն Մե-
լիտա անունով հիշատակվում է խեթական Մելիդ, Միլիդա, Մելիդի
անուններով, ասորեստանյան և Մելիտեիա անունով՝ ուրարտական
սեպագիր արձանագրություններում: Մալաթիայի մասին վկա-
յություններ ունեն անտիկ հեղինակները (Ստրաբոն, Տակիտոս),
հայկական, վրացական, արաբական, բյուզանդական, թուր-
քական աղբյուրները (Մովսես Խորենացի, Սեբեոս, Հովհան-
նես Դրասխանակերտցի, Վախուշտի, Ցակուտ, Բալաձորի,
Հովհ. Ակիլիցես, Քյաթիր Չելեբի և այլք): Արաբական հեղի-
նակ Ցակուտի ասելով Մալաթիան «Ալեքսանդր Մակեդոնացու
կառուցած քաղաքներից է»: Մինչդեռ այն գոյություն ուներ
անհամեմատ ավելի վաղ ժամանակներից և Ալեքսանդրի ժա-
մանակներում (IV դ. մ. թ. ա.) ապրում էր զարգացման նոր
շրջան:

Մալաթիայի զարգացմանը նպաստել են նրա աշխարհագրա-
կան հարմար դիրքն ու պատմական տարբեր ժամանակներում
գրեթե միշտ վարչական կենտրոն լինելը: Այն գտնվում էր
Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սուզան Միշերկրական ծովի

հետ միացնող հնագույն ճանապարհի՝ «արքայական պողոտա-
յի» վրա: Հետագա ժամանակներում նույնպես քաղաքով անց-
նում էին քարավանային ուղիներ: XIX դ. 70-ական թվական-
ներին խճապատվել է հարբերդ—Մալաթիա ճանապարհը:

Մինչև Փոքր Հայքի անկախ պետություն հռչակվելը (մ. թ.
ա. III դ. վերջերը), Մալաթիան նրա երկրամասերից մեկի
կենտրոնն էր, որպիսին մնաց նաև հետագայում՝ մինչև Թեո-
դոսիոս կայսեր ժամանակները (IV դ. վերջեր), երբ Փոքր Հայ-
քը մասնատվեց երկու պրովինցիայի՝ Առաջին Հայքի՝ Սեբաս-
տիա կենտրոնով, և Երկրորդ Հայքի՝ Մալաթիա (Մելիտինե)
կենտրոնով: Հուստինիանոս կայսեր օրոք (527—565թթ.), երբ
Արևմտյան Հայաստանն ու Փոքր Հայքը ենթարկվեցին վար-
չական նոր բաժանման, նրա նախկին Երկրորդ Հայքը (որի
տարածքը բավական ընդարձակվեց պատմական Կապադոք-
կիայի հաշվին) կոչվեց Երրորդ Հայք, դարձյալ կենտրոն ունե-
նալով Մալաթիան:

Թուրքական տիրապետության շրջանում Մալաթիան իր
շրջակայքով նախ մտնում էր պատմական Փոքր Հայքն ու Չոր-
րորդ Հայքն ընդգրկող Սեբաստիայի նահանգի (վիլայեթ) մեջ,
իսկ երբ վերջինս մասնատվեց երկու նահանգի, այն դարձավ
համանուն Մալաթիա նահանգի կենտրոնը, որ ընդգրկում էր
նախկին Սեբաստիա նահանգի հարավարևելյան մասը: XIX
դարում Մալաթիան սոսկ գավառի (սանջակ) կենտրոն էր և
մտնում էր նախ Մարաշի, իսկ նույն դարի 70-ական թվական-
ներից՝ հարբերդի նահանգի մեջ: Նրա վարչական վիճակը փո-
փոխության է ենթարկվել նաև վերջին տարիներին տեղի ունե-
ցած վերափոխությունների հետևանքով:

Ելեկներով հարուստ քաղաքական պատմություն է ունե-
ցել Մալաթիան: Հնագույն շրջանում գտնվելով Ուրարտուի և
Ասորեստանի, հետագայում՝ Հռոմի ու Պարսկաստանի, ապա՝
Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության սահմանագլխին,
Մալաթիան բազմիցս դարձել է ռազմական բախումների ոլորտ՝
ենթարկվելով ավերումների և զրկվելով խոշոր քաղաքի վերած-
վելու հնարավորությունից: Հիշատակության արժանի է մա-
նավանդ այստեղ 577 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտը, երբ
պարսից խոսրով թագավորը պարտություն կրեց բյուզանդական
զորքերից: Մալաթիան սելջուկ թուրքերի կողմից գրավվել է
Մանազկերտի ճակատամարտից հետո (1071թ.), Մելիքշահի

օրոք (1072—1092), XV դ. վերջերին Մալաթիան ընկնում է օսմանյան թուրքերի տիրապետության տակ:

Ըստ որոշ, ոչ լրիվ արժանահավատ աղբյուրների Մալաթիան X դարում ունեցել է շուրջ 60 հազար բնակիչ: 1915 թվականի սկզբներին նրա բնակչության թիվը հասնում էր շուրջ 40 հազար մարդու, որից մոտավորապես 20 հազարը կազմում էին հայերը: Ընդ որում, մինչև XII—XIII դարերը Մալաթիայի բնակչության հիմնական զանգվածները կազմում էին հայերը, այն գրեթե միատարր հայկական քաղաք էր, որտեղ որոշ թիվ էին կազմում նաև հույները: Հետագայում այստեղ աստիճանաբար բնակություն են հաստատում թուրքերը: Մալաթիայում հայերի զանգվածային կոտորածները տեղի են ունեցել 1895-ին: Չնայած հայերը թուրքական ավազակաբարո գործին ցույց են տվել հերոսական դիմադրություն, սակայն այդ հարձակման ժամանակ քաղաքում թուրքական յաթաղանին զոհ է գնացել մոտավորապես 7500 մարդ, մեծամասամբ կանայք, երեխաներ և ծերունիներ: Նրա հայ բնակչությունն ավելի զանգվածային բնաջնջման է ենթարկվել երիտթուրքերի կողմից մեծ եղեռնի ժամանակ, 1915 թվականին: Իսկ կենդանի մնացածները տեղահանվել են և տարագրվել զանազան կողմեր: Մալաթիայի տարագրվածների մի բավական մեծ խումբ էլ եկել ու բնակություն է հաստատել Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի ժայռամասում, այստեղ հանրապետության ղեկավար մարմինների հոգացողությամբ ստեղծելով իր նոր ավանը՝ Նոր Մալաթիան, որը տասնամյակներ առաջ ձուլվել է բուն քաղաքի հետ: կազմելով նրա բարետես ու ակնահաճո թաղամասերից մեկը:

Մալաթիան ունեցել է տնտեսական բավական աշխույժ կյանք: Նրա բնակչությունը զբաղվել է զանազան արհեստներով, առանձնապես մանածագործությանը ու շուկահավաքմանը:

Մալաթիան առևտրի կարևոր կենտրոն էր: Նրա առևտրական գործարքների շրջանակները բավական լայն էին. քաղաքը կապված էր նարբերդի, Արաբկիրի և այլ մեծ ու փոքր կենտրոնների հետ: Նրա վաճառականներն ու առևտրականները առևտուր էին կատարում հատկապես հաշիշով: Բնակչության մյուս զբաղմունքների մեջ կարևոր էին շերամապահությունը, երկրագործությունը, այգեգործությունը և, մասամբ, անասնապահությունը:

Մալաթիան իր բնույթով գավառական տիպի քաղաք է եղել և խիստ հատակագծման չի ենթարկվել: Սակայն իր ընդհանուր համայնապատկերով գեղատեսիլ էր և ամբողջապես թաղված էր այգիների մեջ, իսկ շրջակայքում փռված են ընդարձակ ծառաստաններ ու փարթամ պարտեզներ: Քաղաքն ուներ գեղակերտ տաճարներ, վարչական խոշոր շենքեր, առևտրական լայն հրապարակ, որի շուրջը շարքերով զետեղված էին տասնյակ խանութներ, կրպակներ ու արհեստանոցներ: Եկեղեցիների թիվը XX դ. սկզբներին հասնում էր 5-ի, որոնցից 3-ը՝ հայկական: Գրանցից գատ կային փայտաշեն մի քանի ժամատներ, իսկ քաղաքից դուրս, այգիների մեջ էր գտնվում Մալաթիայի գավառի եպիսկոպոսանիստ ս. Լուսավորիչ վանքը: Քաղաքի մզկիթներից շատ թե քիչ հայտնի էին երկուսը, որոնցից մեկի կառուցումը ավանդաբար վերագրում են VIII դարին, իսկ մյուսը կերտվել է IX դարի երկրորդ կեսում:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Մալաթիայում գործում էին հայկական երեք ուսումնարան: Նրա հին կառույցներից պահպանվել են պաշտպանական պարսպի ու դրա բուրգերի միայն շնչին մնացորդները, հոգևոր ու աշխարհիկ մի քանի շենքերի ու բնակելի տների ավերակներ, որոնց միջև ցրված են տակավին վաղեմի քաղաքի տարածքում ապրող սակավաթիվ բնակիչների անշուք տները: Մինչև 1915-ի մեծ եղեռնը Մալաթիայի շրջակայքում կային մինչև 10-ի հասնող հայկական գյուղեր՝ Զրմիտի, Կերկեր, Մշովկա և այլն, որոնք նույնպես հիմնահատակ ավերվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Նույն բախտին են արժանացել նաև այդ մասերում գտնվող ուխտավայրերը՝ ս. Վարդանը, ս. Ստեփանոսը, ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, ս. Հովհաննեսը և մյուսները, որոնց միայն հետքերն են նշմարվում:

Մ Ա Կ Ո Ւ

Հնագույն ժամանակներում կոչվել է Շավարշան կամ Շավարշական՝ ինչպես կոչվել է նաև գավառը, իսկ հետագայում, Մովսես Խորենացու վկայությամբ, և՛ գավառը, և՛ քաղաքը կոչվել են Արտազ՝ Աղվանքի համանուն գավառի անունից, որ-

տեղից բավական թվով բնակիչներ էին եկել ու հաստատվել Վասպուրականի այդ գավառում, վերջինս էլ կոչել իրենց հին գավառի անունով՝ Արտազ (երբեմն գործածվել է նաև Արաւօժ ձևով)։ Ենթադրվում է, որ Մակուն մանքու բառի աղավաղված ձևն է, իսկ վերջինս պարսկերեն նշանակում է երկու ժայռի արանք։ Կոչվել է նաև Մանքու կամ Կապան-կալեսի։

Տարբեր ժամանակներում եղել է տարբեր կարգի բնակավայր՝ գյուղ, բերդավան, բերդաքաղաք, գյուղաքաղաք։

Գտնվում է Պարսկահայաստանում, Փոքր Մասիս լեռնագագաթի հարավային ստորոտում, երկու լեռնաշղթայի արանքում, գառիթափ լեռնալանջի վրա։ Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1298 մ է։ Կլիման խիստ ցամաքային է, հողերը ոռոգվում են քաղաքով հոսող Մակու կամ Զանգիմար գետով, որի մի ճյուղը կամ ուղղակի դրա վերին հոսանքը հնում կոչվել է Տըղ-մուտ, և բացառված չէ, որ դրանից է առաջացել նաև նրա Զանգիմար (Դեղին) անունը։ Քաղաքից շ—2,5 կմ արևելք բարձրանում է մի ժայռ, որի խոռոչներում կուտակված ջուրը գրկի շուրջապարիս սառցակալած է լինում. ամռանը մակվեցիները այստեղից տանում էին մեծ քանակությամբ սառույց, ինչպես և այդ բնական սառցարան խոռոչներում ամռան կեսին պահում էին զանազան մթերքներ։ Մակուն շատ է տուժել 1840թ. Մեծ ու Փոքր Մասիսների շրջանում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժից, որը, սկսվելով հունիսի վերջերին, ընդհատումներով կրկնվել է մինչև սեպտեմբերի վերջերը։

Մակուն միշտ վարչական կենտրոն է եղել։ Հնում այն ՄԹ շայքի Վասպուրական աշխարհի Արտազ գավառի կենտրոնն էր, իսկ XVI դարից համանուն խանության կենտրոնը։ Ենթադրվում է, որ հնում Ամատունի նախարարների ոստանն էր և դժվար է ասել, թե երբ է դադարել այդպիսին լինելուց։ Ավելի վաղ ժամանակներում (VIII—VII դդ. մ. թ. ա.) Մակուի շրջակայքում տարածվում էր Ռուսայի քաղաքի երկրամասը և բացառված չէ, որ ուրարտական այդ քաղաքն էլ համապատասխանում է հետագայի Մակուին։

Մակուի բերդը հիշատակում են Սեբեոսը, Ղևոնդ Երեցը, Թովմա Արծրունին, Թովմա Մեծոփեցին, Գրիգոր Դարանաղցին և այլ մատենագիրներ։ Ենթադրվում է, որ այդ բերդը հիմնադրվել է VII—VIII դարերում։ Առաքել Դավրիժեցին (XVII դ.)

վկայում է, որ Մակուի բերդը գրավել ու ավերել է Շահ-Աբաս I-ինը XVII դ. սկզբին։

Միջին դարերում, ընդհուպ մինչև XVII դարը ներառյալ, Մակուն ուներ միատարր հայ բնակչություն։ 1829—30թթ. նրա հայ բնակչության մի մասը 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո կազմակերպված ընդհանուր գաղթի ժամանակ ապաստան է գտել Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանում։ Նոր ժամանակներում Մակուն ընդհանրապես սակավամարդ բնակավայր է։ XIX դարի վերջերին քաղաքն ուներ 400 տուն, իսկ XX դարի սկզբին ընդամենը 300 տուն բնակիչ, որոնց մեծ մասը կազմում էին պարսիկներն ու թուրքերը։ Հայերը, որ մոտավորապես 80 տուն էին, բնակվում էին էրմենիստան կոչված առանձին թաղամասում։

Մակուի հայ բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր արհեստագործությամբ։ Առանձնապես տարածված արհեստ էր գինագործությունը։ Նրանք զբաղվում էին նաև մանրածախ առևտրով։ Քաղաքը գտնվում է Կարին—Խոյ—Թավրիզ ճանապարհի վրա և համարվում էր տարանցիկ կետ այդ ճանապարհով կատարվող միջազգային առևտրի համար։ Մակուի բնակչության զգալի մասի հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը և անասնապահությունը։

Քաղաքի տների մեծ մասը կառուցված է ժայռերի վրա, առանց որոշակի հատակագծի։ Մակուն ընդհանրապես անշուք է, ճարտարապետական կոթողներից զուրկ։ Ուշադրության արժանի միակ կառույցը կարելի է համարել բերդը, որը գտնվում է լեռան գառիվեր լանջին, շրջապատված պաշտպանական պարսպով և աշտարակներով։ Դեպի բերդը տանող միայն մի ճանապարհ կա, այն էլ ժայռափոր նեղ կաժան է։ Մակու գետի վրայով դեպի բերդն էր ձգվում մի շարժական կամուրջ։ Բերդի ավերակներն առ այսօր գոյություն ունեն։

Մակուում վիմագիր կոթողի վրա հայտնաբերված է ուրարտական Ռուսա 2-րդի մի սեպագիր արձանագրությունը։

Քաղաքի շատ թե քիչ նշանակալի կառույցներից էր հայկական միակ եկեղեցին, որին կից գործում էր մի փոքրիկ վարժարան։ Մակուն միջին դարերում հայ գրչության նշանակալի կենտրոններից էր։ Մեզ են հասել այստեղ գրված մի քանի ձեռագրեր։ Մշակութային առումով քաղաքի վրա իր բարև-

րար ազդեցութիւնն ուներ նրանից ոչ հետու (հարավարեւելյան կողմում) գտնվող հռչակավոր ս. Թադեոս Առաքյալի վանքը, որը կանդուն է ցայսօր: Մակուում է ծնվել պատմաբան, բանասեր, թարգմանիչ ու բառարանագիր Թ. Հ. Ավդալբեկյանը (1885—1937):

Մ Ա Մ Ա Ն Ա Ք Ո Ւ Ն

Մամախաթուն անունը սովորաբար կապում են Մանանաղի գավառ անվան կամ Մանավաղ անվան հետ: Թուրք պատմագիր Քյաթիր Չելեբին հաղորդում է, որ Մամախաթունը կոչունլու մելիք Իշեդդինի աղջկա անունն է: Հնարավոր է, որ թուրքմենական մելիքի աղջիկն այդ անունը կրեր, բայց Մամախաթուն բնակավայրի անվան ծագումը նրա հետ կապելը զուրկ է որևէ հիմքից: Անհավանական է նաև այդ մասին պահպանված ավանդությունը, ըստ որի ինչ-որ փաշայի մոր՝ Մամախաթունի հետ է կապված քաղաքի անվան ծագումը:

Սկզբնաղբյուրներում և ուղեգրություններում Մամախաթունը երբեմն համարված է գյուղ, երբեմն՝ ավան, երբեմն էլ՝ գյուղաքաղաք: Ըստ էության, նա ավելի շուտ մեծ գյուղ էր, քան գյուղաքաղաք, եթե իհարկե վարչական կենտրոն չլիներ: Հայագետների մի մասը Մամախաթունը նույնացնում է Դերջան (Տերջան) ավանի հետ, որ հավանական չէ: Դերջանը գտնվում էր Բարձր Հայք աշխարհի համանուն Դերջան գավառում, մինչդեռ Մամախաթունը նույն աշխարհի Մանանաղի գավառում էր, թեպետ իրենց տեղադրությամբ դրանք իրարից շատ հեռու չեն գտնվում:

Մամախաթունը գտնվում է Արևմտյան Եփրատ (Կարա-սու) գետի ձախակողմյան վտակ Դերջան (Մամախաթուն, Թուզլու) գետի վրա, նրա աջ ափին, էրզրում—Երզնկա ճանապարհին, վերջինից մոտ 70 կմ արևելք, Դերջանի կամ Մամախաթունի դաշտում: Բարձրությունը ծովի մակարդակից մոտ 1416 մ է: Դիրքն ամուր է. գրեթե բոլոր կողմերից պաշտպանված է լեռներից:

Մամախաթունը Դերջանի գավառակի (կազայի) կենտրոնն է, որ մտնում է էրզրումի նահանգի (վիլայեթ) էրզրումի գա-

վառի մեջ: Այստեղ էր նստում Դերջանի գավառակի թուրք կառավարիչը՝ կայմակամը: Գյուղաքաղաքում գրեթե միշտ գետեղված էր թուրքական կայազոր, որը պատերազմների ժամանակ ավելի բազմամարդ էր լինում:

Դժվար է ասել, թե երբ է հիմնադրվել Մամախաթունը: Բայց այստեղ եղած արաբական կառույցների ավերակներից պետք է ենթադրել: որ այն վաղ միջնադարում արդեն գոյություն ուներ:

Արևմտյան Հայաստանի հետ միասին Մամախաթունը ևս թուրքական տիրապետության տակ է անցել XV դարում: Ռուսական զորքի կողմից երկու անգամ այն ազատագրվել է թուրքական լծից, մեկը 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, բայց Բեռլինի 1878թ. պայմանագրով նորից էր անցել Թուրքիային, մեկ էլ կարճ ժամանակով 1916 թվականին, երբ այստեղ այլևս գրեթե ոչ մի հայ չկար, 1915թ. եղեռնի ժամանակ բոլորը տեղահան էին արվել: Հետագա երկու տարում տեղահանված հայերից 20 ընտանիք՝ 124 բնակիչներով նորից էին վերադաձել իրենց հայրենի քաղաքը:

Ընդհանրապես Մամախաթունը շատ սակավամարդ էր: 1876—1878 թվականներին ուներ ընդամենը 430 տուն բնակիչ՝ մեծագույն մասը թուրքեր, իսկ 1890-ական թվականներին՝ 150 տուն. 1877—78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նրա հայ բնակչության մեծ մասը գաղթել էր Արևելյան Հայաստան և նրա հարևան շրջանները: Այնպես որ, եթե վարչական կենտրոն չլիներ, ապա հազիվ թե Մամախաթունը նույնիսկ գյուղաքաղաք համարվեր:

Բնակչության հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր: Քաղաքի շրջակայքում փոխված է համանուն (կամ Դերջանի) դաշտը, որը համարվում է Հայկական լեռնաշխարհի արգավանդ հարթավայրերից մեկը: Այստեղ գործում էին տեղական նշանակություն ունեցող մի շարք արհեստներ, որոնց արտադրանքը սահմանափակվում են գյուղատնտեսական գործիքներով, տնային գործածության զանազան իրերով. ինչպես և գործվածքներով: 1890-ական թվականներին գյուղաքաղաքում կային 40—50 կրպակներ ու արհեստանոցներ: Մամախաթունը ճանապարհով կապված էր էրզրումի և Երզնկայի հետ: Այստեղ կար մի բավական բարեկարգ, խոշոր ու քարակերտ

իջևան-հյուրանոց, որի կառուցումը ավանդաբար վերագրում էին թուրքական ինչ-որ փաշայի մորը:

Հնագիտական և պատմաճարտարապետական առումով Մամախաթունն ուշադրության արժանի հուշարձաններ գրեթե չունի: Իբրև վարչական կենտրոն և թուրքական կայսրոսի տեղադրավայր այստեղ կառուցվել էին զինվորական մի քանի կացարաններ: Գյուղաքաղաքի շուրջը կային բնակավայրի և առանձին կառույցների ավերակներ, ինչպես և բազմաթիվ հին գերեզմանոցներ: Այստեղ, ինչպես ասվեց, կային նաև արաբական շրջանի կառույցների մնացորդներ:

Մամախաթունի հայերն ունեին իրենց եկեղեցին, որը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը կանգուն էր և գործում էր:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին Մամախաթունում կար հայկական մեկ դպրոց մի քանի տասնյակ աշակերտներով և 2—3 ուսուցիչներով: Այստեղ է ծնվել (1909թ.) գրականագետ Գառնիկ Ստեփանյանը:

Մ Ա Ն Ա Ջ Կ Ե Ր Տ

Մանազկերտ քաղաքը գտնվում էր այժմյան նույնանուն գյուղի տեղում, Մանազկերտի ընդարձակ հարթության գրեթե կենտրոնում, Արածանի (Արևելյան Ծփրատ) գետի միջին հոսանքում, դրա ձախ ափին: Քաղաքից լավ երևում են Սիփանն ու Մաղկանց լեռնահամակարգին պատկանող՝ Կոտեվան լեռնագագաթը: Քաղաքի գրաված տարածքում ու դրա շրջակայքում բխում են սառնորակ աղբյուրներ և առաջացնում դեպի Արածանի հոսող առվակներ: Քաղաքի մոտով է հոսում Արածանի ձախակողմյան Պատնոց կամ Մանազկերտի գետը: Մանազկերտի շրջակայքում փոխած դաշտը պատած է հարթ, մի քանի շերտ կազմող սև գույնի հսկայական քարերով: Կիսաավանդական պատմության համաձայն, հնագույն ժամանակներում այստեղից են տարել (Վանա լճի վրայով) Վանի և լրճափնյա մի քանի ուրիշ քաղաքների շինարարության համար օգտագործված սև քարերը, որոնց երկարությունը երբեմն հասնում է մինչև վեց մետրի:

Մատենագրության մեջ Մանազկերտ քաղաքը կոչված է գյուղ կամ գյուղաքաղաք, իսկ երբեմն էլ՝ բերդաքաղաք: Գոյություն ունի հայ ժողովրդի պատմության հնագույն ժամանակներից: Ուսումնասիրողներից ոմանք ենթադրում են, որ Մանազկերտը ուրարտական առաջին թագավոր Արամեի նույն Արղաղկուն մայրաքաղաքն էր, որ հիմնադրվել էր IX դարի առաջին կեսին (մ. թ. ա.): Անաուրկելի է այն տեսակետը, ըստ որի Մանազկերտ անունը կապված է ուրարտական Մենուա թագավորի (մոտ 810—778թթ. մ. թ. ա.) անվան հետ և հենց այդ թագավորն էլ հիմնել է այս քաղաքը: Այդտեղ պահպանվել են Մենուա թագավորի սեպագիր մի քանի արձանագրությունները, որոնք զետեղված են ուրարտական արձանագրությունների ժողովածուներում:

Հայկական հնագույն ավանդության համաձայն, Մանազկերտը իբր 2020 թ. (մ. թ. ա.) հիմնադրել է Հայկ Նահապետի որդի Մանավազը և իր անունով կոչել Մանավազկերտ, որը հետագայում ավելի կրճատ ձևով կոչվել է Մանազկերտ: Ավանդության պատմական հիմքն այն է, որ հնագույն ժամանակների պատմության այդ պահը դիտվում է իբրև հայ ժողովրդի ավանդական պատմության դրվագներից մեկը:

Հայ մատենագրության սկզբնավորումից հի վեր Մանազկերտը հիշատակվում է մեր պատմագիրների երկերում (Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի, Ստեփանոս Ասողիկ, Լաստիվերտցի, Ուսայեցի և ուրիշներ) և օտար հնդկաների մոտ (Հովհաննես Սկիլիցես և ուրիշներ):

Մանազկերտը մտնում էր Տուրուբերան «աշխարհի» Ապահոնյաց (ըստ ոմանց՝ Հարթ) գավառի մեջ և համարվում էր վերջինիս կենտրոնը: Այստեղ էր գտնվում Մանավազյան նախարարների աթոռանիստը: Նոր ժամանակներում Մանազկերտը Բիթլիսի նահանգի Բիթլիսի գավառի Մանազկերտի գավառակի (կազա) կենտրոնն էր:

Բյուզանդական Հովհաննես Սկիլիցես պատմագիրը (XI դ.) հաղորդում է, որ Մանազկերտը ամենամուր և անառիկ քաղաքն էր ամբողջ Հայաստանում, որ իր ապրած ժամանակներում քաղաքն ունեցել է սև քարից կառուցված եռաշարք աշտարակավոր պաշտպանական ամրակուռ պարիսպներ, որոնք ունեցել են հինգ դուռ: Մանազկերտը XI—XII դարերում Շահարմենների սուլթանության երկրորդ կենտրոնն էր և իր նշա-

նակույթյամբ միայն զիջում էր դրա աթոռանիստ իւրաքանչիւն: Քաղաքն ունէր տասնյակների հասնող արհեստներ և բավական ծավալուն առևտուր: Արածանիի հովտով ու Մանազկերտի դաշտով ձգվող ճանապարհներով նա կապված էր Հայաստանի մի շարք այլ քաղաքների հետ: Նրա բնակչության թիվը XI դարի երկրորդ կեսում հավանաբար հասել էր մի քանի տասնյակ հազարի, բայց այն այնուամենայնիվ Հայաստանի մարդաշատ, խոշոր քաղաքների թվին չէր պատկանում:

Ուշադրության արժանի են Մանազկերտի քաղաքական պատմության հետևյալ պահերը: Տարոնի ընդարձակ իշխանությունը գրավելուց երկու տարի անց, 968 թվականին, բյուզանդական զորքը նվաճում է Մանազկերտը: 1000 թվականին Վասիլ 2-րդ կայսրը այն շնորհում է Արծրունի իշխաններին: Քաղաքը սելջուկների կողմից առաջին անգամ հարձակման է ենթարկվում 1054 թվականին: Սելջուկյան սուլթան Տուղրիլը մեծ բանակի գլուխ անցած ամեն կերպ փորձում է գրավել Մանազկերտը, սակայն նրա զրոհներն անցնում են ապարդյուն: Քաղաքի կայազորն ու բնակիչները ոմն Վասակ իշխանի գլխավորությամբ համառորեն պաշտպանվում են և, մեծ զոհեր պատճառելով սելջուկյան զորքին, նրան հարկադրում նահանջել:

Սակայն սելջուկների այդ նահանջը մասնակի բնույթ ունի: Նրանք շարունակում էին իրենց նվաճումները և աստիճանաբար շարժվում դեպի արևմուտք: Հյուսիսային Հայաստանը գրավելուց հետո, սելջուկյան սուլթան Ալփ-Արսլանը, Տուղրիլ սուլթանի որդին, մի նոր արշավանք է կազմակերպում դեպի երկրի խորքերը: Հսելով այդ մասին, բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Դիոգենեսը հարյուրհազարանոց մեծ բանակի գլուխ անցած շտապում է Ալփ-Արսլանի դեմ: 1071 թվականի օգոստոսի 10-ին Մանազկերտի մոտ տեղի է ունենում արշունահանող ճակատամարտ, որում բյուզանդական զորքի բանակը կրում է ճակատագրական խայտառակ պարտություն, ինքը կայսրն էլ զերի է ընկնում սելջուկների ձեռքը և ազատ է արձակվում միայն մեծ փրկագին վճարելուց հետո: Ծակատամարտի ընթացքում ավերվում, սրի է մատնվում և կողոպտվում է բարգաժաճ Մանազկերտ քաղաքը: Դրանից հետո սելջուկները շուտով կայսրությունից գրավում են նաև Կարինը, Երզնկան, Փոքր Հայքը:

Մանազկերտի 1071 թվականի ճակատամարտից ի վեր փաս-

տորեն քաղաքը սկսում է շարունակ անկում ապրել և հետագայի որոշ կարճատև վերելքները գրեթե էական նշանակություն չեն ունենում նրա համար, նա այլևս չի հասնում իր նախկին փառքին: Ավելին, XVI—XVIII դարերում երբեմնի մեծահարուստ քաղաքը վերածվում է սովորական գյուղաքաղաքի, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ անշուք գյուղի:

Իւրաքանչիւն բնակչության քանակի նման, Մանազկերտի բնակչության թվի մասին նույնպես արժանահավատ տեղեկություններ չկան: Ոմանց կարծիքով, նա նախկինում ունեցել է 6000 տոն (այսինքն մոտավորապես 30—35 հաւար բնակիչ): Իսկ ըստ որոշ աղբյուրների, 1915 թվականին գյուղաքաղաքն ունեցել է 5000 բնակիչ, որի մեծ մասը՝ հայեր:

Նոր ժամանակների Մանազկերտի բնակիչների գրեթե բոլորը կազմում էին երկրագործությունը՝ հատկապես հացահատիկների մշակությունը, և մասամբ առևտուր՝ ու արհեստագործությունը: Այստեղ կային մանրածախ առևտրի մի շարք կրպակներ:

Մանազկերտում տեղի է ունեցել եկեղեցական երկու ժողով: Դրանցից մեկը, որը բնույթով հայ-ասորական համագումար-ժողով էր, կայացել է 726 թվականին, իսկ մյուսը՝ սովորական հայկական եկեղեցական ժողով և կայացել էր դրանից 7 տարի առաջ՝ 719 թվականին Հովհան Օձնեցու ղեկավարությամբ:

Քաղաքի հին հուշարձանները համեմատաբար լավ են պահպանված: Պահպանված են արևելյան ծայրամասում գտնվող վաղեմի միջնաբերդի պաշտպանական պարիսպները, աշտարակները, ինչպես և մյուս կոթողների ավերակները: Հին Մանազկերտն ամբողջապես կառուցվել էր տեղական սև քարից: Առանձնապես լավ է պահպանվել միջնաբերդի ամենամեծ աշտարակը, որը կառուցվել է XI դարում:

Քաղաքն ուներ երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը երեք խորանանի ս. Աստվածածինն էր, իսկ մյուսը ս. Սարգիսը: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը քաղաքում գործում էր հայկական մեկ դպրոց:

Մանազկերտում է ծնվել IV դարի հայոց կաթողիկոսներից մեկը՝ Ներսես Մեծին փոխարինած Շահակ Մանազկերտցի կաթողիկոսը (373—377):

Մ Ե Ծ Կ Ե Ր Տ

Պատմական Հայաստանի այս գյուղաքաղաքը, որ տարբեր հեղինակների մոտ համարվում է նաև գյուղ, ամրոց, բերդ, ավան, բերդաքաղաք, հնում սովորաբար կոչվել է Մանծկերտ: Այն հիշատակվում է նաև Մաղզկերտ տարբերակով, և այդ պատճառով որոշ հեղինակներ շփոթել են Մանազկերտի հետ, որը ակնհայտ սխալ է: Թուրքերը կոչել են Կարաչուր:

Գտնվում է Դերսիմում, Բալու քաղաքից ոչ հեռու, Փերի ավանից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք, իսկ խողաթից՝ 40 կմ հարավ-արևելք, ապառաժների ստորոտում: Բնականից դիրքն ամուր է, բուրբ կողմերից շրջապատված բարձրադիր լեռներով:

Հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Չորրորդ Հայք աշխարհի Բալահովիտ գավառի մեջ: Ոմանք այն տեղագրում են նույն աշխարհի խորձյան գավառում, իսկ Վարդան Արևելցին համարում է դարձյալ նույն աշխարհի Շահունյաց Մոփք գավառի բերդերից, որ անընդունելի է: Ներկայումս խարբերդի նահանգի (վիլայեթ) Դերսիմի գավառի (սանջակ) Մազկերտի գավառակի կենտրոնն է:

Դժվար է ասել, թե երբ է հիմնադրվել Մեծկերտը: Սակայն Վարդան Արևելցու, Սամվել Անեցու և մյուս պատմագիրների վկայություններից հայտնի է դառնում, որ այն միջին դարերում ավելի բարեկարգ ու մարդաշատ էր, քան նոր ժամանակներում: Մեծկերտը բավական բարեկարգ քաղաք էր մանավանդ XII—XIV դարերում, երբ այն և՛ ամուր բերդ էր, և՛ առևտրի ու արհեստագործության նշանակալի կենտրոն:

XIX դարի առաջին կեսում Մեծկերտը զուտ հայաբնակ էր, այդ հարյուրամյակի սկզբում նա ուներ 800 բնակիչ, 1872—73թթ. 80 տուն հայ և 60 տուն քուրդ ու թուրք բնակիչ, իսկ XX դարի սկզբներին նրա բնակչության թիվը հասնում էր ավելի քան 4100 մարդու, որից շուրջ 3890-ը՝ հայեր¹⁸: Նրա բնակիչները, հողագործությունից և անասնապահությունից բացի, զբաղվում էին նաև արհեստներով (կտավագործություն, երկաթագործություն և այլն) և տեղական մանրածախ առևտրով: Գյուղաքաղաքն ուներ իր շուկա-հրապարակը, որի շուրջը գրտ-

նըվում էին առևտրական ու արհեստավորական տասնյակ կրթապակներ և արհեստանոցներ:

Մեծկերտը միջնադարում հայտնի է եղել իր բերդով, որի ավերակները պահպանված են մինչև օրս: Այն գտնվում էր գյուղաքաղաքի հարավարևմտյան կողմում, քարածայռի վրա, շրջափակված սրբատաշ քարերով շարված պաշտպանական պարսպով, որը խարխուլ վիճակում հասել է մեզ: Պարսկապատի քարերը միացած են կրաշաղախով և երկաթե գամերով, որոնց միացման անցքերը լցված են հալած կապարով: Բերդն ունեցել է մի քանի գաղտնի ստորերկրյա անցքեր, որոնցից մեկը տանում էր դեպի մոտակա գետակը՝ պաշարումների ծամանակ ջուր վերցնելու համար: Կառուցվել էր միջին դարերում հայերի ձեռքով և կոչվում էր նաև սուրբ Սարգսի բերդ: XIX դարի երկրորդ կեսում բերդն արդեն կորցրել էր իր ուզմական նշանակությունը:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին Մեծկերտն ունեցել է հայկական երկու կանգուն եկեղեցի՝ ս. Աստվածածին (կամ ս. Աստվածամայր) և ս. Հակոբ անուններով: Ուներ նաև մի գեղեցկաշեն մզկիթ: Բացի դրանցից, կային 7—8 ավերակ եկեղեցիներ, որոնք գտնվում էին գյուղաքաղաքի հարավարևելյան կողմում: Այդ կողմում էր գտնվում նաև ավերակների կույտի վերածված՝ ձերմակա վանքը: Այստեղ, ժայռակերտ մի սենյակի պատի վրա, պահպանված է ուրարտական Ռուսա 2-րդի արձանագրությունից մի փոքրիկ հատված: Մեծկերտի մոտ է գտնվում Քառասուն Մանկունք ժայռափոր եկեղեցին, որը հավանաբար նույնն է Մեծկերտ վանքի հետ: Այդ եկեղեցին հիշատակվում է ձեռագրաց ցուցակում և եղել է գրչության կենտրոն:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին Մեծկերտում գործում էր հայկական վարժարան, որը 1872—73թթ. ուներ 40 աշակերտ և 3 ուսուցիչ:

Ներկայումս Մեծկերտ գյուղաքաղաքն իր վաղեմի բերդով, եկեղեցիներով ու ճարտարապետական նշանակալի այլ կառույցներով վերածվել է ավերակների կույտի:

¹⁸ «Համառոտությունն ազգային կենտրոնական վարչության 1872—1873 ամի», Կ. Հալաբյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, Երևան, 1973, էջ 85—86:

Այժմ թուրքերը կոչում են Մոկուս և սովորական գյուղ է։ Հիշատակվում է իբրև ավան, գյուղաքաղաք, բերդաքաղաք, քաղաքավան։ Այստեղ Ամենափրկիչ վանքում պահպանվել է Գասպար անունով ոմն մոզի գերեզմանը, որի հետ էլ ոմանք կապում են Մոզս-Մոկս անվան ծագումը։ Գա պարզապես ժողովրդական-ավանդական ստուգաբանություն է և չի կարող համարվել գիտական։ Այդ անվան առաջացումը սովորաբար կապում են հնագույն նույնանուն ցեղի, ժողովրդի անվան հետ, որ ընդունելի է։

Մոկսը գտնվում է Վանա լճից հարավ, Ոստանից մոտ 38 կմ հեռավորությամբ, Արևելյան Տիգրիսի աջակողմյան վտակ Մոկս գետի եզրերին, սարավանդի վրա, որը բուլսր կողմերից պատած է խիստ զառիվեր լեռներով։ Գյուղաքաղաքը թաղված էր այգիների կանաչ ծովի մեջ։ Կլիման մեղմ է, առողջարար, ձմեռը տևում է շուրջ 5 ամիս։ Փարթամորեն աճում են ընկուզենին, տանձենին, խնձորենին, սալորենին։ Զրառատ է կան բազմաթիվ սառնորակ աղբյուրներ և առվակներ, որոնք թափվում են քաղաքավանի միջով հոսող Մոկս գետի մեջ։

Հնում կոչվել է Մոկք և եղել է Մոկաց աշխարհի Մոկք Առանձնակ գավառի կենտրոնը։ Այն համարվում էր Մոկաց աշխարհի տերերի՝ Մոկաց նախարարների ոստանը։ IX—XI դարերում համանուն գավառի և աշխարհի հետ միասին ենթարկվում էր Արծրունի իշխաններին-թագավորներին, փսկ դրանից հետո նախ անցնում է Բյուզանդիային, ապա այստեղ հաջորդաբար իրենց տիրապետությունն են հաստատում սելջուկները, մոնղոլները, թուրքմենական ցեղերը, իսկ XVII դարից՝ օսմանյան թուրքերը և այդ ժամանակներից ի վեր այն Վանի նահանգի Մոկս կամ Մոկուս գավառի (սանջակի) կենտրոնն է։ Մոկսում դարեր շարունակ պահպանվել էին հայկական մի քանի մանր իշխանությունների մնացորդները։ Նրա մասին հիշատակություններ ունեն հայ և օտարազգի բազմաթիվ մատենագիրներ, ճանապարհորդներ և այլ հեղինակներ։ Մոկսն էլ Պատմական Հայաստանի այն բնակավայրերից է, որ միջին դարերում, մանավանդ զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում՝ IX—XI դարերում, ավելի բարգավաճ ու մարդաշատ

է եղել քան հետագայում, իսկ XIX դարի վերջերից և հաջորդ հարյուրամյակի սկզբներից, ինչպես ասվեց, անշքանալով, վերածվել է սովորական գյուղի, թեպետ դարձյալ մնում է իբրև գավառի կենտրոն։

Միջին դարերում Մոկսը միատարր հայաբնակ բերդաքաղաք էր, նոր ժամանակներում այստեղ հայերից բացի բնակվում էին նաև քրդեր։

XIX դարի սկզբներին ուներ 2700 բնակիչ, նույն դարի 70-ական թվականներին՝ 2000 բնակիչ, իսկ XX դարի սկզբներին՝ 200 տուն մոտ 1600 բնակիչներով։ Այստեղի հայերը նույնպես երկու անգամ ենթարկվել են թուրքերի կազմակերպած ջարդերին՝ 1895—96 թթ և 1915 թ. մեծ եղեռնին։ Սակայն Մոկսի և նրա շրջակայքի գյուղերի հայ բնակչության զգալի մասը, որ եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Վանի հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվներին, փրկվել է թուրքական յաթաղանից և այդ կողմերի տասնյակ հազարավոր հայերի հետ միասին ռուսական զորքի ու հայ կամավորական ջոկատների ուղեկցությամբ գաղթել Արևելյան Հայաստան։

Մոկսի բնակչության զգալի մասը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ, հատկապես՝ այգեգործությամբ ու մեղվաբուծությամբ։ Այստեղ կային տոհմիկ շատ մեղվաբույծներ, իսկ ծաղկաշատ, թավշապատ բնությունը, խաղաղ մթնոլորտը մեծապես նպաստում էին մեծ բերք ստանալուն։ Պետք է նկատել, որ Մոկեաական Հայաստանում բնակված շատ մոկսեցիներ շարունակում են զբաղվել իրենց սիրած մեղվաբուծությամբ։

Մոկսի հայության մեծագույն մասն զբաղվում էր արհեստագործությամբ ու առևտրով։ Այստեղ առանձնապես տարածված էին մանածագործությունը, ջուլճակությունը, ներկարարությունը։ XX դարի սկզբին ուներ մի քանի տասնյակ խանութ ու կրպակ և մի շուկա-հրապարակ։ Առևտրական կապեր ուներ Շատախի, Ոստանի, Բիթլիսի և այլ քաղաքների հետ։

Մինչև XIX դարի վերջերը Մոկսն ունեցել է շուրս թաղ, որոնցից երկուսը գտնվում էին գետի աջ ափին, իսկ երկուսը՝ ձախ։ XX դարի սկզբին առաջանում է ես մի նոր թաղ և քաղաքն արդեն ուներ 5 թաղ՝ Քաղաքի թաղ, որտեղ գտնվում են վաղապես շենքերը, 10 խանութ ու կրպակ և մի հրապարակ, Մանգիկնոց (կամ Մանգիկանց) թաղ, որը քրդաբնակ էր, Աբրահամանց, որը համարվում էր գյուղաքաղաքի արվարձանը, Աղ-

ձունց թաղ և Դաշտ թաղ: Դրանք բոլորը, բացառյալ Մանդիկոնց թաղի, հայաբնակ էին և յուրաքանչյուրն ունեւր իր թաղային եկեղեցին:

Բուն քաղաքից հյուսիս, բարձր լեռան գագաթին, պահպանված են մի հին բերդի ավերակներ: Կասկած չկա, որ այն գոյութիւն է ունեցել Մոկաց իշխանութեան ժամանակներից և բացառված չէ, որ հենց այդ բերդն է եղել նրանց ոստանը: Բերդն անմատչելի է եղել բոլոր կողմերից: Դեպի բերդը տանող միայն մի ճանապարհ է եղել, այն էլ նեղ, ժայռակերտ ու ոլորապտույտ կածան էր:

Գյուղաքաղաքում գտնվում էր Ամենափրկիչ մենաստանը, իսկ շրջակայքում Ակնդաշտ հայտնի վանքն էր, որ XX դարի սկզբներին արդեն ամայի ու ավերակ էր: Մոկսում գրվել կամ ընդօրինակվել են ձեռագրեր: Մեզ հայտնի է դրանցից մեկը՝ մի Ավետարան, որ գրվել է Հաթուշի քույր Զարմանդուխտի պատվերով գրիչ Հովհաննեսի կողմից 1490 թվականին և նվիրվել քաղաքի ս. Աստվածածին (կամ Անշողաց) եկեղեցուն:

Մ Ո Ւ Շ

Մուշը կարևոր դեր է խաղացել հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Այն գտնվում է համանուն արգավանդ Մշո դաշտի հարավային մասում, Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի հյուսիսային ստորոտին, Կորդուք և Միրանակատար ոչ բարձր լեռների փեշերին, թեք սարալանջի վրա: Նրա հեռավորութիւնը Արածանիից (Արեւելյան նփրատ) մոտ 20—25 կմ է: Քաղաքի հարավային կողմում ձգվող լեռնապարր և հեռու արևելքում բարձրացող Նեմրութ լեռնագագաթը մի առանձին գեղեցկութիւն են տալիս նրա համայնապատկերին: Մուշից առանձնապես հմայիչ է երևում Մշո դաշտի «փարոսը»՝ Նեմրութը, Հայկական լեռնաշխարհի գեղեցկագույն լեռնագագաթներից մեկը: Մուշի միջով հոսում է Արածանիի ձախակողմյան վտակ Մեղրագետի օժանդակներից մեկը՝ քաղաքը բաժանելով երկու մասի: Այդ գետակը աշխատեցնում

էր 10—12 շրաղաց և ոռոգում շրջակայքի ցանքատարածութիւնները: Ընդհանուր առմամբ քաղաքը ջրառատ է: Եվ մասամբ այդ է պատճառը, որ նրա շրջակայքի լեռնալանջերն ու քաղաքին հարող դաշտերը ամբողջապես թաղված են եղել ծառատանների, մրգատու և խաղողի այգիների մեջ, որոնցից այն կողմ բերրի դաշտերի ցանքատարածութիւններն էին ու ծխախոտի պլանտացիաները, որոնցով այնքան հայտնի էր Մշո դաշտը: Գրեթե առանց բացառութեան բոլոր այգիներում տեղադրված էին մեղվափեթակներ և ունեին իրենց հնձանները: Ամռանը Մշո դաշտում գազպե է ցողում, որ անհիշելի ժամանակներից ի վեր տեղացիները հավաքել ու պահել են իբրև ձմռան «մեղրի» պաշար: Մշո դաշտում ամռանը, առավոտյան վաղ սառը օդի շերտերը հեռվից կապույտ երկնքի նման են՝ թողնելով պարզկա ջրերով լճի տպավորութիւն:

Մուշ անունը մենք ժառանգութիւն ենք ստացել հնագույն ժամանակներից ի վեր, և հազիվ թե հնաբաժնոր է հայտնի լեզուներով դրա ծագումն ու իմաստը վերջնականապես ստուգաբանել: Սակայն ժողովուրդը, առանձին պատմագիրներն ու ուսումնասիրողներ յուրաքանչյուրն իր ձևով փորձել է իմաստավորել, բացատրել Մուշ անվան առաջացումը, այն կապելով բրնական որոշ երևույթների, քաղաքական դեպքերի, կամ հնագույն արձանագրութիւններում հիշատակվող ցեղերի ու աշխարհագրական անունների հետ: Ժողովրդական ամենահին ավանդութիւններից մեկի համաձայն Մուշ անունը համարվում է «մշուշ»-ից առաջացած՝ նկատի ունենալով այն, որ տարին բոլոր առավոտները Մշո դաշտը սովորաբար մշուշապատ է լինում: Ժողովուրդը նույնիսկ փորձել է բացատրել նաև այդ մշուշի առաջացումը: Ըստ ավանդութեան, իբր մշուշը արարում էր սիրո աստվածուհին՝ Աստղիկը, Արածանիում լողանալու ժամանակ՝ երկրի տարբեր մասերից նրա մոտ սեր հայցելու եկած երիտասարդներից իր մերկութիւնը շղարշապատելու համար: Հեթանոսական ժամանակներից մեզ հասած այդ (կարելի է ասել՝ բանաստեղծական) ավանդութիւնը տարբեր ժամանակներում և տարբեր ձևով մտել է ժողովրդական այլևայլ գրույցների ու նոր ավանդութիւնների մեջ՝ հիմք դառնալով մի շարք տարբերակների: Թվում է, թե հենց այդ ավանդութեան ճնշման տակ է, որ թուրք հեղինակ Քյաթիբ Զելեբին Մուշը թարգմանել է «բուք» իմաստով, իսկ ոմանք էլ «մուշը» հայե-

րեն համարել են «խոնավ թաց գետին, մամուռ»: Այդ նույն ավանդության արձագանքը կարելի է տեսնել նաև՝

«Մշո դաշտ մշուշ է,

Իր հողն ու ջուրն անուշ է» հայրենասիրական երգի մեջ:

Ոմանք, նկատի ունենալով, որ Մուշում քաղաքական շատ դեպքեր են տեղի ունեցել, որոնց ընթացքում բնակիչները տվել են մեծ թվով զոհեր, հակված են կարծելու, թե այդ անունը կապված է «մաշվել» (սակավամարդ դառնալ) բայի հետ: Իսկ թուրքերը Մուշը հաճախ համարում են «մեշե»-անտառ բառից ծագած, մատնացույց անելով այն հանգամանքը, որ քաղաքի շուրջը կաղնիների ծառերը անտառ-պուրակ են կազմում: Դրանք, անշուշտ, անտրամաբանական են և իրենց հիմքում չունեն արժանահավատ որևէ իրողություն: Առանձնապես հիմքից ու պատմականությունից զուրկ է թուրքական ավանդությունը. չէ որ XI—XII դդ. առաջ թուրք-սելջուկները այստեղ ամենևին գոյություն չունեին, իսկ Մուշը հայտնի է դեռևս Արշակունիների թագավորության շրջանից: Կարծիք է հայտնվել նաև այն մասին, որ իբր Մուշը կապված է Մուշեղ անձնանվան (նկատի ունենալով Տարոնի վեպի հերոս Մուշեղ Մամիկոնյանին) կամ ուղղակի հայերեն «մաշվել» բայի հետ, որոնք նույնպես գիտական առումով հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

Հնագույն ժամանակների պատմությամբ զբաղվող մասնագետներից շատերը հակված են կարծելու, որ Մուշ տեղանունը ամենայն հավանականությամբ մեզ է հասել խեթական և ասուրական ժամանակներից: Նրանք գտնում են, որ այդ տեղանունը անմիջական կապի մեջ է գտնվում ասուրական Մուշի երկրանվան և խեթական Մուշունի աշխարհագրական անվան հետ: Ոմանք նույնիսկ այն նույնացնում են ասորեստանյան մի այլ, ավելի հայտնի, տեղանվան՝ Մուսասիրի հետ, որն անընդունելի է: Մեզ թվում է, որ ամենից հավանականն այն ենթադրությունն է, ըստ որի Մուշ քաղաքի (և Մշո դաշտի ու գետի) անունը առաջացած պետք է լինի հնագույն ժամանակներում Հայաստանի սահմաններում բնակություն հաստատած ցեղերից մեկի՝ մուշկ, մոսոխ կամ մոսխերի անունից. որոնց հետ է կապված նաև Մեծ Հայքի «աշխարհներից» մեկի՝ Մոկքի և համանուն նախարարական տան անունները:

Մուշն իր երկարածիզ պատմության ընթացքում հիշատակ-

վում է իբրև տարբեր կարգի բնակավայր՝ երբեմն բերդ, երբեմն՝ ավան, գյուղաքաղաք, քաղաքագյուղ: Սակայն IX—X դարերից այն արդեն մեր մատենագիրների մոտ ամենուրեք հիշատակվում է իբրև քաղաք:

Մուշն ականատես է եղել քաղաքական շատ դեպքերի, ազատագրական բուռն շարժումների, երբեմն լինելով ուղղակի նրանց կիզակետում: Ըստ մեզ հասած աղբյուրների, Մուշ քաղաքը Տարոն գավառի արևելյան մեծ մասի հետ միասին նախ պատկանում էր Սլկունիներին, ապա անցել է Մամիկոնյանների այն ճյուղին, որը կատարում էր սպարապետության պաշտոնը՝ աթոռանիստ ունենալով նույն գավառում գտնվող Ողական ամրոցը: Սակայն Մուշի պատմությունը սկսվում է խոր հնությունից: Այստեղ հայտնաբերված է ուրարտական Մենուա թագավորի (810—778 թթ. մ. թ. ա.) սեպագիր արձանագրությունը: Քաղաքի շրջակայքում նկատվում են կիկոսյան ամրոցների հետքեր:

VIII դ. վերջին քառորդում, արաբական խալիֆայության դեմ ուղղված ժողովրդական ապստամբությունից հետո, Մուշ քաղաքը Տարոն գավառի հետ միասին անցնում է Բագրատունիների ձեռքը, որոնք այստեղ հիմք են դնում մի իշխանության, որը հետագայում՝ XI դ. հավանաբար նորից էր անցել Մամիկոնյաններին և իր մեջ Տարոնից բացի ընդգրկում էր նաև Սասունի մեծ մասն ու Խուբլու: Հավանական է համարվում, որ Մուշը այդ ընդարձակ իշխանության կենտրոնն է եղել:

Միջնադարյան Հայաստանի պատմության մեջ Մուշն առանձնապես կարևոր դեր է խաղացել 849—854 թթ. ժողովրդական-ազատագրական պատերազմի ժամանակ: Հայաստանում բռնկված ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելու համար՝ արաբական մի ստվարաթիվ բանակ Յուսուֆ ոստիկանի հրամանատարությամբ, Հարավային Հայաստանն ավերելուց հետո, 851—852 թթ. ձմռանը դադար է առնում Մուշում, որպեսզի վազ գարնանը շարունակի իր ասպատակությունները: Արաբական ոստիկանը խաբուկությամբ իր մոտ է կանչում Տարոնի տեր Բագարատ Բագրատունուն և փաստորեն կալանավորում նրան: Թվում է, թե ճակատագրից անհնար էր խուսափել, երկիրը պետք է ենթարկվեր Յուսուֆի նոր ավերումներին: Սակայն դեպքերն այլ ընթացք են ստանում: 852 թ. վաղ գարնանը Սասունի և Խուբլի ազատասեր ապստամբ բնակչությունը Դավթի ու Խուբեցի Հովնա-

նի գլխավորությամբ իջնում է դաշտ և հանկարծակի հարձակվելով արարական բանակի վրա՝ ջախջախում է այն: Սպանվում է նաև Յուսուֆը և Հայաստանը մի պահ աղատ շունչ է քաշում մինչև Բուղայի ափելի արշուճալի ասպատակությունները: Հայտնի է, որ սասունցիների ու խոթնիների այդ դյուցազնական կոիվը դարձել է «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի կանտրոնաֆան ճյուղի՝ «Սասունցի Դավթի» հիմնական սյուսինը:

Քուրբական ծանր տիրապետության շրջանում (XVI—XIX դդ.) Մուշը ոչ մի հնարավորություն չուներ մեծ ու մարդաշատ բազաք դառնալու: Նա այդ ժամանակներում մնացել էր այնպիսին, ինչպիսին էր Յակուտի ժամանակներում: Իսկ վերջինք Մուշի մասին հաղորդել է, որ «փոքր քաղաք է հլաթի մարդերում, Հայաստանի հողի վրա»: Այդ մտայլ ժամանակներում Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները, որոնց թվում և Մուշը, մի կերպ իրենց խղճուկ գոյությունը պահպանում էին XVI—XVII դդ. պատերազմների ժամանակ ռազմական մատակարարումների շնորհիվ:

Մուշը Արևմտյան Հայաստանի կյանքում զգալի դեր է խաղացել նաև նոր ժամանակներում: Այստեղ, Զեյթունի հայտնի ապստամբության ազդեցության տակ, XIX դ. 60-ական թվականներին տեղի են ունեցել զինված ելույթներ:

Հին և միջին դարերի Մուշի բնակչության թիվը վերաբերյալ շատ թե քիչ արժանահավատ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Միայն ենթադրվում է, որ X—XIII դարերում, երբ Հայաստանի քաղաքներն ապրում էին բուռն զարգացման շրջան, Մուշի բնակչության թիվը հավանաբար հասել է 20—25 հազար մարդու:

XIX դ. սկզբներին Մուշը ունեցել է ընդամենը 800—1000 տուն: 1880—1914 թթ. քաղաքն ունեցել է մոտ 20000 բնակիչ, որից 11000-ը՝ թուրքեր ու քրդեր, իսկ 9000-ը՝ հայեր¹⁹: Տեղում աշխատանքի սակավության պատճառով իրենց օրվա հացը վաստակելու համար Մուշից պանդխտության են գնացել հազարավոր մարդիկ: Աղբյուրները հաղորդում են, որ Մուշի գավառից միայն 1877 թ. պանդխտության են գնացել 17000 մարդ: Նրանք գնում էին Կ. Պոլիս, Ռուսաստանի զանազան քաղաքներ, եվրոպական և ամերիկյան երկրներ:

¹⁹ Ս. և Մ. Բոյնաններ, Հարազատ պատմություն: Տարածայ, Գահիրե, 1952, էջ 90, «Բազմավեպ», 1919, էջ 325:

Մշեցիները զբաղվում էին արհեստագործությամբ, առևտրով, մասամբ երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ և բանջարաբուծությամբ: Արհեստների մեջ առանձնապես կարևոր էին կոշկակարությունը, դերձակությունը, ոսկերչությունը, դարբնությունը, փականագործությունը, պայտարությունը, ներկարարությունը, կավագործությունը և այլն: Վերջինս հասել էր բարձր վարպետության և դրա արտադրած ամանեղենը, անոթները և տնային գործածության իրերը մեծ համբավ ունեին ամբողջ գավառում: Հայ արհեստավորների թիվը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հասնում էր ափելի քան 300 մարդու: Քաղաքի տնտեսական կյանքում արհեստագործությունից հետո իր նշանակությամբ երկրորդ տեղը զբաղում էր առևտուրը: Մուշը տեղական ճանապարհներով կապված էր գավառի մի շարք գյուղերի հետ: XIX դ. երկրորդ կեսից առանձնապես կարևոր նշանակություն է ստանում դեպի նահանգի կենտրոն՝ Բիթլիս ձգվող սալուղի, որը խճապատված էր: Քաղաքի կենտրոնում գտնվում էր շուկան, որտեղ XIX դ. վերջերին հաշվվում էին մինչև 800 մանր ու մեծ զանազան կրպակներ: Դրանցից 500-ը գտնվում էր հայերի ձեռքին: Առևտրի ապրանքներից էին ծխախոտը, շոքերը, գինին, մեղրը, գազպեն, արհեստավորական շինվածքները և այլն:

Մուշը համանուն գավառի կենտրոնն էր, իսկ վերջինս տնում էր Բիթլիսի նահանգի մեջ: Այստեղ էր նստում գավառի թուրքական կառավարիչը՝ մութասաիրը, որի տրամադրության տակ կար բավական մարդաշատ կայազոր: Նրա աթոռանիստը՝ սարայը, մի անձոռնի շինություն էր և գտնվում էր շուկայում: Մուշը միաժամանակ հայոց թեմակալի աթոռանիստն էր:

Նոր շրջանում Մուշը բաժանված էր երկու քաղաքամասի՝ հայկական և թուրքական: Ուներ 12 մեծ ու փոքր թաղեր: Քաղաքն ուներ քարաշեն բաղնիք, երկու իջևանատուն: Կենտրոնում գտնվում էր շուկան իր հարյուրավոր կրպակներով ու խանութներով: Փողոցները ծուռուժուռ էին. նեղ, կեղտոտ, տները զուրկ էին բակերից և ցանկապատից, դրանք ցեխաշեն էին, իրար վրա կուտակված: Տարածքի սղության պատճառով փողոցում կերակուր եփելը, լվացք անելը և, նույնիսկ, երիտաներին լողացնելը սովորական էր:

Բուն քաղաքի շատ թե քիչ ուշադրության արժանի կառույց-

ները սահմանափակվում էին եկեղեցիներով ու մզկիթներով: Տարբեր ժամանակներում այստեղ հիշատակվում են 7 եկեղեցիներ՝ ս. Կիրակոս, ս. Սարգիս, ս. Փրկիչ, ս. Ավետարանաց, ս. Ստեփանոս, ս. Մարինե, ս. Հարություն, որոնցից 5-ը կանգուն էին և գործում էին XIX դարում և XX-ի սկզբներին: Գրանցից քաղաքի մայր եկեղեցին համարվում էր ս. Մարինեն, որը միաժամանակ ամենաբարձրն էր, իսկ ամենահինը՝ ս. Փրկիչը, որ հիշատակվում է 851—852 թթ. դեպքերի առնչությամբ: Մուշն ուներ բավական բարձր մինարեներով երկու մզկիթ, որոնցից մեկը հնում եղել է եկեղեցի:

Քաղաքն օղակված էր հնություններով ու պատմական կարևոր հուշարձաններով: Նրա արևմտյան մասում տեղադրված էր բերդը՝ միջնաբերդը, որը հիշատակվել է Զենոբ Գլակի, Թովմա Արծրունու, Ասողիկի մոտ: Այն քարաշեն էր, շրջափակված աշտարակավոր պարսպով: Մինչև XX դ. սկիզբը այդ բերդը կանգուն էր և այդտեղ էր զետեղված թուրքական կայազորը: Բերդն իր շրջակայքով կազմում էր հատուկ թաղ՝ բերդի թաղը, որ թուրքերը կոչել են Ղուրթ Մահլեսի («Գալի թաղ»): Ավանդուհյան համաձայն առաջին անգամ այստեղ բերդ է կառուցվել Գայլ Վահան Մամիկոնյանի ժամանակ:

Մուշի մյուս հնություններից ուշագրության արժանի են նրա արևմտյան կողմում գտնվող Մուշեղյան բերդի («ձմեռանոց»), հարավային կողմում եղած՝ նույնանուն բերդի («ամառանոց»), արևելյան կողմում տեղադրված Ասողաբերդի և հարավում գտնվող Հողեբերդիկի ավերակները: Կիսաավանդական պատմության համաձայն, վերջինիս մոտ, Արնգուր կոչված վայրում է նահատակվել Գայլ Վահանը:

Մուշն ունեցել է հիշատակության արժանի մշակութային կյանք: XIX դ. վերջերին և XX-ի սկզբներին այստեղ գործում էին հայկական 7 դպրոց, որոնցից 5-ը թաղային եկեղեցիներին կից էին, իսկ մյուս երկուսից մեկը օրիորդաց դպրոցն էր, որ հիմնադրվել էր Հովսեփ Իզմիրյանցի կտակով 1884 թ., իսկ մյուսը՝ Միացյալ բնկերության վարժարանը, որը թաղային դպրոցների համեմատությամբ ավելի բարձր տիպի էր: Դպրոցներից բացի քաղաքում գործում էին նաև երկու որբանոց, որոնք պահվում էին պատիրարքարանի միջոցներով:

Մուշը եղել է գրչության կենտրոններից: Այստեղ XIII—XV դարերում գրվել կամ ընդօրինակվել են մի շարք ձեռագրեր՝

ավետարաններ, Ճաշոց, Տոնական, Նոր կտակարան և այլն: Հայ մշակույթի պատմության մեջ առանձնապես նշվում է 1204 թվականին գրիչ Վարդան քահանա Կարնեցու ձեռքով գրված նկարազարդ Տոնականը, որը հայ գրչության ու մանկարարչության առաջնակարգ գործերից է և նախկինում պահվում էր Մշո Առաքելոց (կամ ս. Ղազար) վանքում, իսկ այժմ գտնվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Առիթից օգտվելով պիտի ասե՛ք, որ Մուշի մշակութային կյանքում Առաքելոց վանքը (որ ավելի հաճախ կոչվել է ուղղակի Մշո Առաքելոց վանք) խաղաշել է կարևոր դեր:

Մուշի մշակութային կյանքի համար էական նշանակություն է ունեցել նաև այստեղ Գ. Սրվանձտյանցի խմբագրությամբ 1863—1865 թթ. լույս տեսած «Լրատար արժվիկ Տարօնոյ» լրագիրը:

Բավական մեծ թիվ են կազմում Մուշում ծնված հայ հասարակական գործիչները, գիտություն և արվեստի աշխարհի երախտավորները: Այստեղ է ծնվել նաև հայ երգարվեստի ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Արմենակ Շահմուրադյանը (1878—1939), որին սովորաբար կոչել են «Տարոնի սոխակ»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կազմակերպած հայկական ջարդերի հետևանքով հարյուրավոր գյուղերի և տասնյակ քաղաքների հետ միասին Մուշը նույնպես զրկվեց հայ բնակչությունից: Նրա հայ բնակչությունը զանգվածորեն զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին, իսկ մի կերպ փրկվածները ապաստան գտան գլխավորապես Արևելյան Հայաստանում:

Շ Ա Պ Ի Ն Գ Ա Ր Ա Հ Ի Ս Ա Ր

Այս քաղաքը հայտնի է եղել նաև Կոլոնիա (Կողոնիա) և Նիկոպոլիս անուններով: Հնում և միջին դարերում սովորաբար հիշատակվում է իբրև բերդաքաղաք, նոր ժամանակներում՝ գյուղաքաղաք, իսկ երբեմն էլ՝ իբրև սովորական գյուղ:

Գտնվում է Սև ծովի ավազանին պատկանող Գայլ (Կելկիթ) գետի Ակչեհր վտակի ափին, ծովի մակարդակից 1482 մ բարձրություն ունեցող ժայռոտ լեռան ստորոտին, շրջապատ-

ված բավական արգավանդ հողատարածություններով: Այստեղ ձմռանը լինում է առատ ձյուն և ձյունածածկը պահպանվում է հոկտեմբերից մինչև մարտի վերջերը: Քաղաքի շրջակայքում կան արծաթախառն կապարի հանքեր, որոնք շահագործվել են հին ժամանակներից:

Հնում Նիկոպոլիս-Շապին Գարահիսարը սահմանային բերդաքաղաք էր Փոքր Հայքի և Պոնտոսի միջև, բայց սկզբում վարչականորեն մտնում էր Փոքր Հայքի Առաջին Հայք պրովինցիայի, իսկ Հուստինիանոս կայսեր (527—565թթ.) կատարած վարչական վերափոխություններից հետո՝ Երկրորդ Հայքի մեջ: Նոր ժամանակներում միշտ եղել է համանուն գավառի կենտրոնը, որը մերթ մտել է Տրապիզոնի նահանգի (վիլայեթ), մերթ էլ՝ Սեբաստիայի մեջ:

Հիմնադրվել է մ. թ. ա. 60-ական թվականներին, հռոմեական զորավար Պոմպեոսի կողմից և սկզբում կոչվել Կոլոնիա (Կոլոնիա): Փոքր Հայքի մյուս ավելի քան 20 քաղաքների հետ միասին Կոլոնիան նույնպես հիմնովին վերակառուցվել և ամրացվել է Հուստինիանոս կայսեր ժամանակներում: Հավանական կարելի է համարել, որ Կոլոնիա-Նիկոպոլիսը բյուզանդական տիրապետության շրջանում ունեցել է 25—30 հազար բնակիչ՝ գլխավորապես հայեր և հուրներ: Օսմանյան թուրքերն այն նվաճել են 1473թ.:

XIX դարի սկզբներին նրա հայ բնակչությունը մոտ 400 տուն էր: Գրեթե նույնքան էին հույներն ու թուրքերը միասին վերցրած: 1872—1873 թթ. այստեղ կային հայկական 502, հունական 150 և թուրքական 2000 տուն բնակիչ: Ըստ վկայությունների, XX դարի սկզբներին քաղաքն ունեցել է մոտ 20000 հայ, հույն, թուրք և այլ ազգի բնակչություն²⁰: Բնակչության զբաղմունքները կազմում էին մոտ երկու տասնյակի հասնող արհեստները, ներքին ու արտաքին առևտուրը. քաղաքի շուկայի խանութների ու կրպակների թիվը 60-ից անցնում էր: Նրա բնակչության զգալի մասը՝ գլխավորապես թուրքերը, զբաղվում էին հողագործությամբ, որի համար այստեղ կային նպաստավոր պայմաններ՝ արգավանդ հողեր, ոռոգելու ջրի բավարար պաշարներ, կլիմայական նպաստավոր պայմաններ:

²⁰ «Համառոտագրութ. աղգային կենտրոնական վարչ. 1872—1873 ամի», Ս. Յոզիկյան, Արևմտահայ աշխարհ, էջ 489—496, «Հուշամատյան մեծ եղևնի», Բեյրութ, 1965, էջ 367:

Շապին Գարահիսարի համար առանձնահատուկ նշանակություն ուներ արծաթի և կապարի հանույթը: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, կապարարծաթի հանքը XIX դ. երկրորդ կեսին տարեկան 4.5 միլիոն ուրբու հասույթ էր տալիս: Սակայն այդ պատկանելի քանակությամբ եկամուտներն ամբողջությամբ դուրս էին տարվում, որովհետև հանքավայրի շահագործումը հանձնված էր անգլիական մի առևտրական ընկերության: Հանքավայրում հիմնականում աշխատում էին հույներն ու հայերը:

Արևմտյան Հայաստանի ողջ հայության հետ միասին Շապին Գարահիսարի հայ բնակչությունը ևս ենթարկվել է զանգվածային բնաջնջման և բռնի տեղահանման: 1895թ. օսմանյան ցեղասպանների կազմակերպած ջարդերին զոհ գնացին 5000 գարահիսարցիներ, իսկ 1915 թ. մեծ եղևնի ժամանակ Շապին Գարահիսարն ընդհանրապես հայաթափ է լինում, նրա 7800 հայ բնակիչների մի մասը զոհ է գնում թուրքական յաթաղանին, իսկ մյուս մասը տարագրվում զանազան երկրներ: Հետագայում միայն շնչին թվով հայեր նորից են վերահաստատվել իրենց հայրենի քաղաքում: Այստեղի հայերի տարագրությունն սկսվել էր 1915 թ. հունիսի 24-ին, որին ուղեկցեց քաղաքի հայկական թաղամասերի հիմնահատակ ավերումը:

Ճարտարապետական առումով Շապին Գարահիսարի հիշատակության արժանի կառույցներից են հնադարյան բերդը, եփեղեցիներն ու մատուռները, մզկիթները և, մասամբ, վարչական շենքերը: Նրա բերդը, որ մեր ժամանակներն է հասել կիսավեր վիճակում, հիմնադրվել է Պոմպեոսի ժամանակ (մ. թ. ա. 60-ական թվականներին): Կառուցված է սև առապարի վրա («գարահիսար» նշանակում է սև բերդ), անմատույց վաշտում: Դարեր շարունակ այս բերդը հայտնի է եղել իր անառիկությամբ և իզուր չէ, որ բյուզանդացիներն այն համարել են իրենց կայսրության ամենամուր բերդերից մեկը: Նրա նշանակությունն ավելի մեծ էր Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ: Վերջինս, հռոմեական շրջանից ժառանգված այդ բերդը վերանորոգել տալով ու ավելի ամրացնելով, դարձրել էր Փոքր Հայքի Երկրորդ Հայք պրովինցիայի ամենակարևոր բերդաքաղաքը: Բերդի դռան մուտքի վրա դրված է քարակերտ երկզր-խանի առյուծ: Արևմտյան ծայրում գտնվում է բերդի ութանկյուն մեծ աշտարակը: Բերդի ներսում մինչև XX դարի սկզբը-

ները պահպանվում էին բյուզանդական մատուռի մնացորդները: Բերդում էր գտնվում նաև Հուստինիանոսի ժամանակ կառուցված 45 Ճգնավորաց անունով տաճարը, որի հետքերն անգամ չեն նշմարվում:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին Շապին Գարահիսարն ուներ հայկական երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը՝ Մայր եկեղեցին կոչվում էր Նախավկա, ս. Ստեփանոս կամ ս. Աստվածածին՝ կառուցված 1274 թվականին, իսկ մյուսը, որ համեմատաբար նոր էր, կրում էր ս. Փրկիչ անունը: Մայր եկեղեցին վառվել է 1885 թվականին Թեքելյանների փոխ ծագած հրդեհի հետևանքով: Սակայն հայերը շատ շուտով, հրդեհից 7 տարի անց, նրա տեղում ավարտում են քարաշեն, երկհարկանի նոր եկեղեցու շինարարությունը: Իսկ այս վերջինը համարվում է հայկական ճարտարապետության կարևորագույն կերտվածքներից: Հոյակապ արտաքինը, լայնածիր գմբեթը, 18-ի հասնող քանդակազարդ շրջանակներով լուսամուտները, միանգամայն ինքնատիպ աշտարակաձև զանգակատունը, արծաթե մեծ խաչը, ընդարձակությունը, այդ բոլորը եկեղեցուն տալիս էին ակնահաճո տեսք: Ահանատեսները վկայում են, որ այդ եկեղեցին իր մեծությամբ հավասար էր Սեբաստիայի ու Կարինի մեծ տաճարներին և կարող էր տեղավորել մինչև 3000 մարդ:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին Շապին Գարահիսարն ուներ հայկական դպրոցական բավական աշխույժ կյանք: Այստեղ գործում էին հայկական շորս վարժարաններ, որոնցից 3-ը բացվել էին XIX դարի առաջին կեսում, իսկ մեկը՝ նույն հարյուրամյակի վերջերին: Ըստ տվյալների, 1872—73թթ. նրա երեք դպրոցները՝ Մուշեղյան, Փրկչյան, Աշխենյան վարժարանները միասին ունեին 400 աշակերտ և 150 աշակերտուհի: Մուշեղյան վարժարանի սաներից է նաև զորավար Անդրանիկը:

Շապին Գարահիսարը հայ գրչության կենտրոններից է: Այստեղ XV—XVII դդ. գրվել են տարբեր բովանդակությամբ ձեռագրեր: Առանձնապես նշելի է գրիչ Գրիգոր երեցի 1633 թ. ընդօրինակած Տոնացույցը:

Շապին Գարահիսարը տվել է հայ մշակույթի և ազատագրական շարժման ականավոր մի շարք ներկայացուցիչներ: Այստեղ են ծնվել մեծ ճարտարապետ, հայկական ճարտարապետության պատմության գիտական ուսումնասիրության հիմնադիր

Թ. Լ. Թորամանյանը (1864—1934), զորավար Անդրանիկը (Ա. Թ. Օզանյանը, 1865—1927), բանաստեղծ և մշակութային գործիչ Լ. Ս. Էսաճանյանը և ուրիշներ:

Շ Ա Ս Ա Խ

Երբեմն հիշատակվում է նաև Շատաղ, Շոխ, Տաք տարբերակներով: Տարբեր ժամանակներում համարվել է գյուղ, ավան, գյուղաքաղաք և քաղաք: Նույն անունը կրող մի ավան էլ գրտնըվում է Սասունում, որի հետ այս Շատախը չպետք է շփոթել: Վերջինս գտնվում է Վանա լճից հարավ, լճափից մոտ 40 կմ հեռավորությամբ, Մոկսից 30—31 կմ հարավ-արևմուտք, Արևմելյան Տիգրիսի (Բոհոտան-սու) աջ ափին, սարավանդի վրա, թաղված այգեստանների մեջ: Գյուղաքաղաքի երեք կողմերում վեր են խոյանում Շաախի լեռների Մարուլ, Գյուլական և Կայնեկլ լեռնագագաթները, իսկ նրա վրա ուղղակի կախված է Քյուրեկ լեռը, որից վաղ գարնանը հաճախ պոկվում են ձյան հսկայական զանգվածներ և գլորվելով դեպի վար՝ մեծ վնաս են պատճառում գյուղաքաղաքին: Առանձնապես աղետարեք հետևանքներ է ունեցել 1883թ. փետրվարի 18-ին տեղի ունեցած ձյունահոսքը, որի հետևանքով զոհվել են 57 մարդ: Շատախի մոտ իրար են միանում երեք անդեղախոր ձորեր, որոնցով ահռելի շառաչունով հոսում են փոփրագեղ գետակներ: Զրառատ գյուղաքաղաք է Շատախը, գեղատեսիլ համայնապատկերով:

Շատախի շրջանը համապատասխանում է հին Զերթաձոր գավառին: Նոր ժամանակներում գյուղաքաղաքն իր համանուն գավառակով, որի կենտրոնն էր այն, մտնում էր Վանի նահանգի Զուլամեդի գավառի մեջ:

Շատախի բնակչության թիվը մի քանի հազար մարդուց երբեք ավելին չի եղել: Այն զուտ հայաբնակ գյուղաքաղաք էր և XIX դարի սկզբներին ուներ 3500—4000 բնակիչ, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախորդած տարիներին՝ 1200—1300 բնակիչ²¹: Ներկայումս Շատախը սովորական գյուղ է մի քանի հարյուր բնակիչներով, որոնց մեջ բավական թիվ են կազմում հայերը:

²¹ Ղ. Իճեհյան, Նոր Հայաստան, էջ 164, Ա—Դժ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, էջ 62:

Բնակիչները զբաղվում էին առևտրով, արհեստներով ու տնայնագործությամբ, մեղվաբուծությամբ, այգեգործությամբ: Շատախն առանձնապես հայտնի էր շալագործությամբ: Շալի ամենաընտիր տեսակը, որ հայտնի էր Վանի անունով, գործում էին Շատախում անգորական այծի բրդից: Շալագործության մեջ ներգրավված էին մեծ թվով կանայք, կային շալագործական մանուֆակտուրային և տնայնագործական մի քանի ձևաարկություններ:

Շատախն ուներ հայկական երկու եկեղեցի՝ ս. Ստեփանոս և ս. Կարապետ անուններով: Եղել է գրչության կենտրոն: Մեզ հայտնի են XV—XVII դարերում այստեղ գրված մի քանի ձեռագրեր՝ գլխավորապես ավետարաններ, որոնց վերջում գեթեղված են գրիչների հիշատակարանները: Շատախում գործած գրիչներից են Իսրայել քահանան և Օհանես երեցը: XIX դարի երկրորդ կեսում և հաջորդ դարի սկզբներին Շատախում վար տղաների ու աղջիկների վարժարան: Մի խումբ երիտասարդների ջանքերով այստեղ հրատարակվում էր մի փոքրիկ թերթ, որի էջերում տեղեկություններ էին հաղորդվում հիմնականում տեղական կյանքից:

Միջին դարերում Շատախը իբրև գավառի կենտրոն ունեցել է իր բերդը, որը կիսավեր վիճակում հասել էր մինչև նոր ժամանակները: XIX դարի սկզբներին այդ բերդը, որտեղ տակափին նշմարվում էին զնդանների ու եկեղեցու ավերակները, վերածվել էր գորանոցի: Այն վերջնականապես ավերվել է 1850—1855 թթ. Օսման փաշայի զորքերի կողմից:

Շատախ գյուղաքաղաքի և համանուն գավառի հայ բնակչությունը եռանդագին մասնակցություն է ունեցել Վանի 1915—16 թթ. ինքնապաշտպանական կռիվներին և նրա մի մասը, այդ եղանակով փրկվելով թուրքական յաթաղանից, դաղթել ու վերաբնակություն է հաստատել ներկայիս Սովետական Հայաստանի տարածքում:

Ո Ս Տ Ա Ն

Վաղագույն ժամանակներից ի վեր Վանա լճի ավազանը դարձել էր հասարակական կյանքի աշխույժ կենտրոն, Հայկական լեռնաշխարհի ամենախիտ բնակեցված երկրամասերից

մեկը: Միայն Վանա լճի ափերին առաջացել էին 10-ից ավելի քաղաքներ ու գյուղաքաղաքներ՝ Վան, Բերկրի, Արճեշ, Արծիկ, Խլաթ և այլն: Դրանց թվում էր նաև Ոստանը:

Ոստան նշանակում է «արքունի կալված», «իշխանանիստ», «մայրաքաղաք»: Այն տարբեր ժամանակներում և տարբեր պատմագիրների կողմից հիշատակվում է իբրև բնրդ, գյուղ, ավան, քաղաքավան, քաղաք:

Պատմական Ոստան քաղաքը, որի ավերակների վայրը նոր ժամանակներում տեղացիները կոչում են Հերիշատ, գտնվում էր Վանա լճի հարավային ափի մոտ, լճափից մոտ 1 կմ հարավ, Աղթամար կղզու դիմաց, Արտոս լեռան հյուսիսարևմտյան լանջերին ու ստորոտին: Քաղաքը բոլոր կողմերից շրջապատված էր պտղատու այգիներով: Ուներ անուշահամ աղբյուրներ և գեղեցիկ պարտեզներ: Նրա գեղատեսիլ բնությունը և անզուգական համալսարանները վարպետությամբ է նկարագրել Բաֆֆին, նրա անցյալ ժամանակների մասին ընդարձակ վկայություններ ունի Թովմա Արծրունի պատմագիրը, որին լրացնում են հետագա ժամանակների հեղինակները՝ Մատթեոս Ուռհայեցին, Յակուտը և ուրիշներ:

Ոստանն իբրև բնակավայր գոյություն ուներ անհիշելի ժամանակներից: IX դարից նրա մասին հիշատակություններ կան մեր մատենագրության մեջ: IV—V դարերից Ոստանը Ռշտունյաց նախարարների աթոռանիստն էր, Վասպուրական աշխարհի Ռշտունիք գավառի կենտրոնը: Հետագայում, X դարի երկրորդ կեսում և XI դարի սկզբներին Ոստանը Աղթամար քաղաք-կղզու հետ միասին Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության մայրաքաղաքն էր, իսկ նոր ժամանակներում՝ Վանի նահանգի (վիլայեթ) Գավաշի գավառի կենտրոնը: Վերջինս մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հիմնականում հայաբնակ էր և ուներ 35 հայկական գյուղեր, որոնց բնակիչները եռանդագին մասնակցություն են ունեցել Վանի 1915—1916 թվականների ինքնապաշտպանական կռիվներին և 1916 թ. նահանջող ռուսական զորքի հետ միասին գաղթել ու բնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանում:

Ոստանի ծաղկած ժամանակների՝ XI—XIII դարերի, բնակչության թվի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Բացառված չէ, որ այդ դարերում ունեցել է մինչև 15 հազար հայ բնակիչ, այսինքն այնքան, որքան ունեցել են Հայաստանի մյուս ոչ

խոշոր տասնյակ քաղաքները՝ Կապանը, Լոռին, Արծկեն, Երազ-
գավորսը և այլն: Ըստ առանձին հեղինակների վկայությունների,
Ոստանը XIX դարի սկզբներին ունեցել է 600 տուն՝ ավելի քան
3000 բնակիչներով, իսկ XX դարի սկզբներին նրա տների թիվը
նույնիսկ չէր հասնում 305-ի: Ոստանի հայ բնակչությունը հար-
ձակման է ենթարկվել 1895—1896 թվականներին համիդյան
ցեղասպանների կողմից: 1909 թվականին նրա հայ բնակչու-
թյունը հասել էր նվազագույնի, իսկ մեծ եղևնից հետո այդ-
տեղ այլևս հայեր չէին մնացել:

Ոստանը քաղաքի էր վերածվել Արծրունի Գագիկ 1-ինի
օրոք (908—940): Արծրունյաց տան պատմագիր Թովմա Արծ-
րունին վկայում է, որ նա ջրանցքներ է կառուցել իր աթոռա-
նիստի շրջակայքում և այդ վայրերը զարգարել պտղատու ծա-
ռերով ու սաղարթախիտ այգիներով: Պատմիչը մեծ ոգևորու-
թյամբ նկարագրում է Ոստանի ձկնորսական հարստություն-
ները, որոնք դարձել էին թագավորական գանձարանը հարըս-
տացնող մշտական աղբյուրը: Սակայն միջնադարյան Ոստանի
բնակչության զբաղմունքները այգեգործությունում ու տառեխի
որսով չէին սահմանափակվում: Գյուղաքաղաքի տնտեսական
կյանքում կարևոր դեր էին խաղում նաև արհեստներն ու առև-
տուրը: Ոստանը վանա լճով և ցամաքային ճանապարհներով
կապված էր լճի առափնյա շրջանների հետ, որը և նպաստում
էր նրա առևտրի զարգացմանը: Ոստանի բնակչության զբաղ-
մունքները նոր ժամանակներում ևս նույնն էին: Նրանք զբաղ-
վում էին այգեգործությամբ, ձկնորսությամբ, տեղական
նշանակություն ունեցող մի քանի արհեստներով ու մանրածախ
առևտրով:

Ոստանը միջնադարյան Հայաստանի գրչության հայտնի
կենտրոններից է: Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն
այստեղ ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր՝ ավետարան-
ներ, գանձարաններ, ճառընտիրներ, ժամագրքեր, ճաշոցներ:
Ոստանի հայտնի գրիչներից են՝ Մերուն քահանան, որ 1401 թ.
գրել է մի ճառընտիր, Թումա քահանան, որ 1414 թ. գրել է
մի ավետարան, Հովհաննեսը, Կաբապետը և արիչներ: Նրա
գրչության դպրոցի ամենաեռուն ժամանակաշրջանը XV դարն
է, թեպետ հիշատակություններ կան նաև XII և XIV դարերում
մի քանի ձեռագրեր ընդօրինակելու մասին: Ըստ մեզ հասած
տեղեկությունների, Ոստանում միայն XV դարի առաջին կեսում

գրվել են 1 տոնական, 5 ավետարան, 1 ճաշոց, 2 գանձարան,
1 ժամագիրք, իսկ նույն դարի 50—80-ական թվականներին՝
3 ավետարան, 1 ճաշոց, 1 գանձարան: Միանգամայն հստակա-
նալի է, որ դրանք Ոստանում գրված կամ ընդօրինակված բո-
լոր ձեռագրերը չեն: Նրա գրչության դպրոցի ձեռագրերի մեծ
մասը միջնադարյան Հայաստանի բազում ձեռագրերի նման
թշնամիների կողմից ոչնչացվել կամ «գերեվարվել» է, իսկ
մյուս մասը «զոհ գնացել» երկրաշարժերի, հրդեհների և այլ
աղետների ժամանակ:

Ոստանի հայ բնակչությունը XIX դարում և XX-ի սկզբնե-
րին ուներ իր կրթարանը և խալիֆայական մասնավոր դպրոց-
ները, որոնցում գրագիտություն էին ձեռք բերում փոքրավոր-
ները:

Ոստանի ճարտարապետական հուշարձանները, որ կերտվել
էին միջնադարում, նոր ժամանակներ էին հասել միանգամայն
ավերված վիճակում: Գյուղաքաղաքի ամրացումն ու հիշատա-
կության արժանի շենքերով գեղեցկացումը կատարվել էին Գա-
գիկ Ա Արծրունու ժամանակ (X դարի առաջին կես) նշանավոր
Մանվել ճարտարապետի ձեռքով: Այդ ժամանակներում ևս կա-
ռուցվել նրա տաճարը, որին XIV—XV դարերում նվիրվել էին
մի քանի ձեռագրեր, բերդը, գեղաբանդակ զանազան շենքեր,
որոնց մասին վկայություններ կան պատմագիրների գրքերում
և ձեռագրերի հիշատակարաններում: Գագիկի ժամանակ Ոս-
տանը փաստորեն Վասպուրականի բավական ընդարձակ թա-
գավորության մայրաքաղաքն էր, որին փոխարինեց նրանից մի
քանի տարի ավելի ուշ (բայց նույնպես Գագիկի օրոք) գեղա-
տեսիլ քաղաքի վերածված Աղթամարը:

Ոստանի՝ Գագիկի և Գուրգենի կառուցած բերդը գտնվում
էր քաղաքի ժայռին, լեռան վրա: Նրա ավերակները՝ կիսավեր
պարիսպները, աշտարակները և մյուս կերտվածքների մնա-
ցորդները XX դարի առաջին քառորդում պահպանվում էին:
Բերդը, չնայած մի քանի անգամ գրավվել ու ավերվել էր թշնա-
միների կողմից, բայց նորից վերականգնվել ու վերանորոգվել
էր: Այն վերջնականապես ավերվել էր XV դարում Սկանդարի
հրոսակների կողմից: Նկարագրություններից հայտնի է դառ-
նում, որ Ոստանի բերդը, գանձելով ժայռի վրա, դժվարամա-
տույց է եղել: Բերդ կարելի էր մտնել միայն երկու ճանապար-
հով, մեկը հյուսիսից՝ Վանա լճի կողմից, որը խիստ դժվա-

բանցանելի էր, իսկ մյուսը՝ հարտփից, որը համեմատաբար հեշտ անցանելի էր և բնակչությունն այս վերջինը կոչում էր Վերին ճանապարհ: Վաղեմի բերդի ավերակներում նշմարվել են եկեղեցիների մնացորդներ, զանազան շենքերի հետքեր, վիճագիր արձանագրություններ: Իսկ քաղաքի նոր շրջանի եկեղեցին կանգուն է եղել մինչև 1800-ական թվականները:

Ոստանի շրջակայքը նույնպես հարուստ է զանազան հնություններով՝ եկեղեցիների ավերակներով, գերեզմանոցներով, ավերակ բնակատեղիներով: Քաղաքի մոտ, նրա հյուսիսարևելյան կողմում է գտնվում ս. Նշան հայտնի վանքը, որտեղ, ըստ ավանդության, թաղված է Վարդանանց պատերազմի մասնակից ու պատմագիր Եղիշեն:

Պատմական Ոստան քաղաքի ավերակներից ոչ շատ հեռու այժմ գոյություն ունի մի քանի թաղերի բաժանված նույնանուն անշուք գյուղեր:

2 Մ Շ Կ Ա Մ Ա Վ

Չմշկածագ քաղաքի անունը կապված է բյուզանդական Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր անվան հետ: Ավելի հնում հայտնի էր Հերապոլիս (= «սուրբ քաղաք») անունով: Տարբեր ժամանակներում եղել է ավան, բերդ, գյուղաքաղաք, քաղաք:

Գտնվում է Խարբերդ քաղաքից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք, Արածանիի աջակողմյան վտակ Չմշկածագի ձախ կողմում, լեռնային, անտառապատ վայրում, ծովի մակարդակից 1300 մ բարձրության վրա: Քաղաքը կառուցված է մի հսկայական ամֆիթատրոն ներկայացնող գոգավորությունում: Վարչական առումով հնում մտնում էր Մոփքի (հետագա Չորրորդ Հայքի), իսկ նոր ժամանակներում Խարբերդի նահանգի Գերսիմի գավառի մեջ, լինելով վերջինիս Չմշկածագ դավառակի կենտրոնը:

Չմշկածագի մասին հիշատակություններ ունեն Մատթեոս Ուռհայեցին, Սմբատ Գունդատաբլը, Յակուտը և ուրիշ հեղինակներ: Մինչև XV դարը բավական մարդաշատ էր և բարեկարգ: Սակայն 1474 թվականին մամուլք թուրքերի կողմից գրավելուց հետո, որին ուղեկցվել է բնակիչների զանգվածային գերեվարումը, դարեր շարունակ այն վերածվել էր մի փոքրիկ գյուղ:

Չմշկածագի 1800—1830-ական թվականներին գյուղաքաղաքի ուներ մոտ 6000 բնակիչ, որից 4000-ը հայ, իսկ մնացածը՝ քրդեր, թուրքեր և այլք: 1830—1850թթ. նրա բնակչության քանակն արդեն հասնում էր 8000 մարդու, որից մոտ 6500-ը հայ: Քաղաքը գրեթե նույնքան բնակիչ ուներ նաև մեծ եղևուների նախօրերին՝ 1915 թ. սկզբներին: Այստեղի հայությունը նույնպես ենթարկվեց 1915 թ. արհավիրքներին: Նրա մի մասը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին, իսկ փրկվածները տարագրվեցին զանազան կողմեր: 1930-ական թվականներին նրա բնակչության թիվը հազիվ էր հասնում 5—6 հազար մարդու, որոնց մեջ կային նաև չնչին թվով հայեր:

Չմշկածագի հայ բնակչությունը սասունցիների նման քաջ էր և երկար ժամանակ մղել է ինքնապաշտպանական հերոսական կռիվներ: Իսկ ինքը՝ Չմշկածագը, պաշտպանական տեսակետից հարմար դիրք ունենալու շնորհիվ ստացել էր «Փառքերի բուն» մականունը:

Քաղաքի տնտեսության ճյուղերը կազմում էին արհեստագործությունը, առևտուրը և գյուղատնտեսական գրադմունքները: Արհեստների թիվը հասնում էր ավելի քան երկու տասնյակի: Քաղաքը բավական բանուկ ճանապարհներով կապված էր Արածանիի և Արևմտյան Եփրատի հովիտների հետ: Նրա համար առանձնապես կարևոր նշանակություն ուներ Խարբերդ—Բերդակ—Չմշկածագ ճանապարհը, որը սայլուղի էր և XIX դարի երկրորդ կեսին խճապատվել էր: Չմշկածագի շուկան բավական ընդարձակ էր և, 1877 թվականին հրդեհվելուց հետո, վերականգնվել էր իր տասնյակ խանութներով ու արհեստանոցներով: Քաղաքի բնակչության եկամուտների մի պատկանելի մասը ստացվում էր գյուղատնտեսությունից, հատկապես՝ այգեգործությունից. շրջակայքում մեծ տարածություններ էին գրավում քաղաքացիների փարթամ այգեստանները:

Բնակչության թվի համեմատությամբ Չմշկածագը բավական փոքր գյուղաքաղաք է: XX դարի սկզբներին նրա արտաքին շրջագիծը 8 կմ-ից ավելի էր: Քաղաքը բաժանված էր բազմաթիվ մանր թաղերի: Հայերը բնակվում էին հիմնականում կենտրոնի 10 թաղերում և դրանց կից գտնվող սարավանդում, որը կոչվում էր Յուլ-բեկ: Կենտրոնում էր գտնվում նաև հայոց առաջնորդարանը: Քաղաքի դիմաց բարձրանում են խիստ գառիթափ կողերով ժայռաբլուրներ, որոնց մեջ կան բազմա-

թիվ «քարտուհներ»՝ մասամբ փորված մարդկանց ձեռքով, մասամբ էլ՝ բնական քարայրներ, որոնք ծառայել են պաշտպանական նպատակների համար. թուրքական ջարդարարներից պաշտպանվող հերոսները ծանր պահերին դրանք օգտագործել են իբրև ապաստարաններ:

Հայերն ունեին երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը, ավելի հինը, որ գյուղաքաղաքի մայր եկեղեցին էր, կրում էր ս. Աստվածածին անունը, իսկ նորը կոչվում էր ս. Թորոս և կառուցվել էր 1825 թ. նախկին սրբավայրի տեղում: Գյուղաքաղաքի շատ թեթիշ նշանակալի շենքերից էին նաև վարչական շենքը՝ կառուցված 1881 թվականին և փոստ-հեռագրատան (1895թ.) ու բանկի (1914թ.) շենքերը:

Չմշկածագում պահպանված էին զանազան հնույթյուններ ու պատմական հուշարձաններ՝ քաղաքը երբեմնի շրջափակող սլաշտպանական պարսպի մնացորդները, բերդի հետքերը, հայկական ամրոցների, եկեղեցիների ու մատուռների և այլ շենքերի ավերակներ: Բավական լավ էին պահպանվել քաղաքի արևմտյան մասում գտնվող XIII դարին վերագրվող մի քանի աների ավերակներ, որոնց տեղի բնակիչները կոչում են «ձինվիզ»՝ դրանց ավերումը ավանդաբար կապելով Չինգիզխանի անվան հետ: Հետաքրքիր է նկատել, որ Չմշկածագում ընդհանրապես հոռմեական-բյուզանդական որևէ հուշարձանի հետքեր չեն նկատվել: Տարբեր վիճակում մինչև մեր ապրած դարը հասած հնույթյուններն ու հուշարձանները գրեթե բացառապես հայկական են, եթե նկատի չունենանք մզկիթները և տարբեր նպատակներով կառուցված պետական վարչական շենքերը:

Չմշկածագում, համանուն գետակի վրա, կային երկու քարակերտ կամուրջներ, որոնք XX դարի սկզբներին կանգուն էին և գտնվում էին միանգամայն բարվոք վիճակում:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին այստեղ գործում էին հայկական երկու վարժարան, որոնցից մեկը կոչվում էր Մամիկոնյան, իսկ մյուսը՝ Պարթևյան, երկուսը միասին ունեին 170—200 աշակերտ:

Ըստ կիսաավանդական պատմության, Չմշկածագում է ծնվել բյուզանդական հայազգի կայսր Նովհանես Չմշկիկը (X դ.): Հավանաբար այստեղ է ծնվել նաև հիշատակագիր-բանաստեղծ Ստեփանոս Չմշկածագեցին (XV դ.): Չմշկածագը ծննդավայրն է հայ հանձարեղ դերասան Պետրոս Աղամյանի:

Պատմական Հայաստանում բազում ջերմուկներ կան, որոնցից ոմանց մոտ առաջացել են մեծ ու փոքր բնակավայրեր: Դրականության մեջ այս Ջերմուկը հիշատակվում է Ջերմեկ, Ջերմիկ աղավաղված ձևերով: Հնում կոչվում էր Աբառնե կամ Ամմիանոս: Ենթադրաբար նույնացնում են ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվող Աբանա կամ Արանիա երկրանվան հետ: Տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների մոտ համարվել է գյուղ, ավան, գյուղաքաղաք, քաղաք:

Գտնվում է Պատմական Հայաստանի հարավարևմտյան մասում, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքում գտնվող Մովք (Գյուլջիկ) լճից հարավ, Դիարբեքի քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Չնբուշի և Արղնիի միջև, լեռան ստորոտում: Ջրառատ է. գյուղաքաղաքի միջով է անցնում Եփրատի ձախակողմյան մի փոքրիկ, քաղցրաջուր և ձկնառատ վտակ: Կլիման մեղմ է: Սքանչելի ամառանոցավայր է: Ունի բարեբեր հողեր, պտղատու շատ այգիներ: Հատկապես հայտնի է տանձով («ջերմուկի տանձ»), նոռով և խաղողով: Գյուղաքաղաքից 1—2 կմ հեռավորությամբ բխում են ծծմբային տաք աղբյուրներ՝ ջերմուկներ, որոնք խմելու համար պիտանի չեն, սակայն ունեն բուժիչ հատկություններ: Դրանց մասին հիշատակություն ունի Մատթեոս Ուտհայեցին (XII դ.): Տեղացիները դեռևս միջնադարում պարզունակ եղանակով այդ աղբյուրներում բուժել են իրենց հոգացավերը: Հնում Ջերմուկի շրջանը Չնբուշի հետ միասին կազմում էր Մեծ Հայքի Զորրորդ Հայք աշխարհի Դորեք (կամ Գորեք) գավառը, իսկ նոր ժամանակներում առանձին վարչական միավոր էր՝ գավառակ (երբեմն՝ գավառ) Դիարբեքի Նահանգում, կենտրոն ունենալով Ջերմուկ գյուղաքաղաքը:

Ջերմուկը XIX դարի սկզբներին ուներ մոտ 1000 տուն բնակիչ, իսկ 1872—73 թթ. շուրջ 350 տուն, որի մոտ կեսը կազմում էին հայերը, իսկ մյուս կեսը՝ թուրքերն ու քրդերը²²: Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած տարիներին նրա տների թիվը ավելի քան 400 էր: Ջերմուկի և համանուն գավառակի հայ բնակչությունը ևս Արևմտյան Հայաստանի մյուս

²² Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերգերը, Վենետիկ, 1970, էջ 113:

մառերի հայերի հետ միասին 1915 թվականին մասամբ ոչընչացվել և մասամբ էլ տեղահանվել է թուրքերի կողմից: Ըստ էությունից հարյուրների, մեծ եղևնի ժամանակ Զերմուկի գավառակից տեղահանված հայերի թիվը հասնում էր մոտ 2100 մարդու:

Զերմուկի բնակչությունը զբաղվում էր բամբակի, ցորենի, գարու, բրնձի, խաղողի մշակությամբ: Նրա խաղողը ընտիր էր և մասամբ վաճառվում էր այլ գավառների գյուղերում: Սակայն գյուղաքաղաքի հայ բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր առևտրով ու արհեստագործությամբ՝ կաշեգործությամբ ու կոշիկակարությամբ, դարբնությամբ, մանածագործությամբ ու կտավագործությամբ, շրաղացպանությամբ և այլ արհեստներով:

Զերմուկի մոտ, լեռան վրա գտնվում է համանուն բերդը, որը կառուցվել է հայերի ձեռքով տակավին IX դարում: Այժմ էլ միջնադարյան այդ բերդը, որ թուրքերը աղավաղված ձևով կոչում են Զերմիկ, կանգուն է և իբրև տեսարժան վայր նշված է թուրքական տուրիստական քարտեզում: Բերդի մոտ, լեռան ստորոտին կան հայկական երկու եկեղեցու ավերակներ: Գյուղաքաղաքի մայր եկեղեցին, որ կառուցվել է 1300 թվականին, կոչվում էր ս. Աբղղըմսեհ:

Հայերն ունեին երկու վարժարան, որոնցից մեկը տղաների, մյուսը՝ աղջիկների: 1872—73 թթ. երկու վարժարանի աշակերտաշակերտուհիների թիվը հասնում էր 71-ի, իսկ հետագայում՝ XX դարի սկզբներին՝ ավելի քան 100-ի:

ՍՍ. ԱՄԱՍ

Հնում սովորաբար կոչվել է Սաղամաս, Սաղամաստ, հետագայում նաև Սալմաս: Գ. Խալաթյանի կարծիքով առաջացել է Ասորեստանի Սալմանասար թագավորներից մեկի անունից: Հիշատակվում է նաև իբրև գյուղ:

Պարսկահայաստանի քաղաքներից է: Գտնվում է Ուրմիա լճի հյուսիսարևմտյան ափի մոտ, Խոյ քաղաքից հարավ, հարթավայրում, Ուրմիա լիճը թափվող համանուն (Սալմաստ) ձրկնառատ գետակի ափին: Կանաչազարդ քաղաք էր, ուներ ընդարձակ փարթամ այգիներ:

Հնում Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհի նշանավոր բնակավայրերից էր, Ֆեոդալական փոքրիկ բերդաքաղաք, որը IX—XI դարերում ենթակա էր Վասպուրականի Արծրունիներին: Հիշատակում են Փավստոս Բուղանդը, Քովմա Արծրունին, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Մատթևոս Ռուհայեցին, Սրբբատ Գունդատարը, Յակուտը և ուրիշներ: Դժվար է ասել, թե երբ է այն հիմնադրվել: Համապատասխանում է ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Սագամասում վայրին: Յակուտին իր «Աշխարհագրական բառարանում» համարել է «հուշակավոր քաղաք»:

Սալմաստը շատ է տուժել 1791 թ. դեկտեմբերի 27-ին տեղի ունեցած սաստիկ երկրաշարժից: Հետագայում քաղաքն ավելի է կորցրել իր նշանակությունը և եթե մի ժամանակ այն համանուն խանություն, իսկ հետո՝ Սալմաստի գավառի կենտրոնն էր, ապա այժմ սովորական գյուղ է: XX դ. սկզբներից զաղարել է գավառի կենտրոն լինելուց: Գավառը շարունակվում է կոչվել Սալմաստ, բայց կենտրոնը արդեն Գիլման գյուղաքաղաքն է: Սալմաստի գավառից 1829—1830 թթ. մեծ թվով հայեր են գաղթել Արևելյան Հայաստան, սակայն հետագայում էլ նրա բնակչության հիմնական զանգվածները շարունակում էին կաղմել հայերը: 1906 թ. դրությամբ Սալմաստի գավառը (մահալ) ուներ հայկական 75 գյուղ՝ Հավթվան, Մահլամ, Ղալասար, Փայաջուկ (Բաֆֆու ծննդավայրը), Սավրա և այլն:

XIX դարի սկզբում Սալմաստն ուներ մոտ 1200 տուն հայ, քուրդ և ասորի բնակչություն, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին միայն հայկական տների թիվը հասնում էր 700-ի:

1923 թվականին Սալմաստի հայ բնակիչներից շատերը գաղթել են Սովետական Հայաստան և բնակություն հաստատել Գետազատ (մինչև 1948 թ.՝ Աղջաղալա) գյուղում:

Սալմաստը ունի ցորենի և գարու ընդարձակ դաշտեր: Նրա հայ բնակիչներից շատերը տոհմիկ այգեգործներ էին և քաղաքը հայտնի էր իր ընտիր խաղողով ու գինով: Ուներ տեղական աշխույժ առևտուր, քաղաքում գործում էին տասնյակ արհեստանոցներ, որոնց արտադրանքը հիմնականում սպառվել է գավառի շրջանակներում:

Ինչպես ասվեց, քաղաքն այժմ ավեր վիճակում է: Նշմարվում են նրա միջնադարյան բերդի մնացորդները, առանձին

կառույցների ավերակներ: Այժմյան դրությամբ այն ոչընչով չի տարբերվում սովորական գյուղից: Հայերն ունենին 3 եկեղեցի՝ ս. Հովհաննես, ս. Թովմաս և ս. Գևորգ, որոնց կից կային կրթարաններ: XV դ. 50—80-ական թվականներին այստեղ գրվել է մի ավետարան, որին կից կա ընդօրինակող գրչի հիշատակարանը:

Ս Ա Ր Ի Ղ Ա Մ Ի Շ

Սարիղամիշը երբեմն հիշատակվում է իբրև սովորական գյուղ, երբեմն էլ՝ քաղաքավան: Բայց իր բնույթով ու մեծությամբ իսկական գյուղաքաղաք էր և պատահական չէ, որ ավելի գիտակ հեղինակների մոտ, ինչպես և պաշտոնական փաստաթղթերում, այն այդպես էլ կոչված է:

Սարիղամիշը գտնվում է Կարսի սարահարթում, նախկին Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում, Կարս քաղաքից մոտ 30 կմ հարավ-արևմուտք, Կարս գետի վերին հոսանքի վրա: Շրջակայքում, ընդարձակ տարածության վրա, փռված են Սարիղամիշի մայրիկ հայտնի անտառները, որոնց փայտանյութը հին ժամանակներում Արաքսով տարել են մինչև Արտաշատ և Դվին մայրաքաղաքները: Խեժատու ծառերով այդ անտառները, որ դարերով հիմք էին դարձել փայտամշակման արհեստների զարգացման համար, իրենց տեսակով եզակի էին ընդհանուր առմամբ անտառներով աղքատ ամբողջ Պատմական Հայաստանի համար: Բարձրադիր, մաքուր ու առողջարար օդով և գեղատեսիլ բնությամբ Սարիղամիշը հռչակված ամառանոցավայր էր:

Սարիղամիշի տեղում բնակավայր է եղել դեռևս ուրարտական պետության ժամանակներում: Այստեղ 1878 թվականին Ալեքսանդր Սրիցյանը հայտնաբերել է ուրարտական թագավոր Արգիշտի 1-ինի (VIII դ. մ. թ. ա.) սեպագիր արձանագրություններից մեկը, որը տարվել է Թբիլիսի և ներկայումս գտնվում է Վրացական ՍՍՀ պատմական թանգարանում: Արձանագրության մեջ ասված է այն մասին, որ ուրարտական թագավորը գրավել է Ախուրիանի քաղաքը: Դժվար է կռահել, թե հնագույն Ախուրիանի քաղաքի հետագայի որ բնակավայրին է համա-

պատասխանում՝ Սարիղամիշին, թե մի այլ բերդաքաղաքի կամ ավանի, բայց անժխտելի է, որ նրա տեղում բնակավայր, այնուամենայնիվ, գոյություն ուներ և գտնվում էր Արգիշտի 1-ինի նվաճած Ախուրիանի երկրի (որի անվան հետ կապված է նաև Արաքսի ձախակողմյան վտակ Ախուրյան գետի անունը) կենտրոնական մասում: Հետագա դարերում Սարիղամիշի վերաբերյալ վկայություններ չկան: Այն համեմատաբար հայտնի է դառնում նոր ժամանակներում: Սարիղամիշի վերաբերյալ բավական հարուստ նյութեր են հաղորդվում կապված ռուս-թուրքական 1877—1878թթ. պատերազմի, երբ այն Կարսի մարզի հետ միասին անցավ Ռուսաստանին, և առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձությունների հետ: 1914 թվականի դեկտեմբերի վերջերից մինչև հաջորդ տարվա հունվարի 18-ը թուրքական 3-րդ բանակի և ռուսական կովկասյան բանակի միջև այստեղ շարունակվող մարտերը առաջին համաշխարհային պատերազմի պատմության մեջ հայտնի են Սարիղամիշի օպերացիա անվան տակ: Այդ մարտերը սկսվել էին 1914 թ. դեկտեմբերի 26-ին, երեկոյան: Թուրքական բանակի հրամանատարը ցեղասպան էնվեր փաշան էր, իսկ ռուսական բանակը դործում էր Միշլահակու գլխավորությամբ: Սարիղամիշի օպերացիան ավարտվում է 1915 թ. հունվարի 18-ին ռուսական բանակի հաղթանակով: Եվ այդ մարտերից առաջ, և՛ դրանց ավարտից հետո, Սարիղամիշը Կարսի մարզի ամրացված կարևորագույն կետերից մեկն էր որտեղ գետեղված էին ուժեղացված կալազոր և մեծ թվով զորանոցներ զինանոցներ ու պարենի պահեստներ:

Սարիղամիշի բնակչության թվաքանակը 3000 մարդուց երբևէ չի անցել: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը նրա ճնշող մասը կազմում էին հայերը, որոնք թուրքական ջարդարարների բռնություններից մի կերպ փրկվեցին տեղափոխվելով Սովետական Հայաստան:

Չնայած իր փոքրությանը՝ Սարիղամիշը տնտեսական առումով ուներ կարևոր նշանակություն: Այն ճանապարհային կայան է էրզրում—Կարս ճանապարհի և կայարան է Ալեքսանդրապոլ (Լենինական)—Կարս—Էրզրում երկաթուղու վրա: Այստեղ նախասովետական շրջանում արհեստների հետ միասին գործում էին փայտամշակման մի քանի մանր ձեռնարկություններ, որոնց բանվորները 1920 թվականին կազմակերպված

նազմահեղափոխական կոմիտեի գլխավորութեամբ գործադու-
լալին պայքար էին մղում ձեռնարկատերերի և տիրող կար-
գերի դեմ:

Սարիղամիշը բաղկացած էր Երկու թաղից, որոնք փաստո-
րեն երկու գյուղ էին՝ միացած իրար և կոչվում էին Վերին ու
Ներքին Սարիղամիշ: Իրանցից Վերին Սարիղամիշը բուն Սա-
րիղամիշ գյուղաբաղաքից՝ Ներքին Սարիղամիշից գտնվում էր
3—3,5 կմ արևմուտք, Կարս գետի ձախ ափին և 1907 թվակա-
նին ուներ ընդամենը 152 բնակիչ: Ներքին Սարիղամիշն ուներ
իր եկեղեցին ու վարժարանը: Այն այժմ էլ գոյություն ունի և
իր մեծութեամբ ու համայնապատկերով ոչնչով չի տարբերվում
XX դարի առաջին քառորդի անշուք գյուղաբաղաքից:

Ս Ե Բ Ա Ս Տ Ի Ա

Իր մարդաշատութեամբ և խաղաղած գերով Սեբաստիան
Մալաթիայից ավելի հայտնի է: Այն գտնվում է Կզըլ-իրմաք
(հնում՝ Ալյուս, Ալիս կամ Հալիս) գետի վերին հոսանքի աջ կող-
մում, ընդարձակ դաշտում, Մայրագոմ կոչված լեռան փեշե-
րին: Այժմյան Սեբաստիան Միհրդատի ժամանակվա քաղա-
քից (I դ. մ. թ. ա.) գտնվում է 8 կմ դեպի արևելք, Ալյուս գե-
տից 2 կմ հեռավորութեամբ: Քաղաքի բարձրությունը ծովի
մակերևույթից 1348 մ է, դիրքը գեղեցիկ է, կլիման ցամաքա-
յին՝ խիստ ցուրտ ձմեռներով և շոգ ամառներով: Այստեղ ան-
պակաս էին տեսնելու թոքախտը: Զրառատ քաղաք է Սեբաս-
տիան. նրա մոտով է հոսում Ալյուս գետը և նրան ուղղակի կից
է Սեբաստիայի լիճը: Հողերը բերրի են, հին ժամանակներից ի
վեր համարվել են հացի շտեմարան, բայց անտառներ չունի
և բուսականությամբ ընդհանրապես աղքատ է: Շրջակայքում
կան հանքային ջրեր, մարմարի և գիպսի հանքավայրեր:

Սեբաստիայի մասին տեղեկություններ են հաղորդում հու-
նա-հռոմեական, հայկազան, բյուզանդական, վրացական, արա-
բական, թուրքական տասնյակ պատմագիրներ, ժամանակա-
գիրներ և գրիչներ:

Սեբաստիան Փոքր Ասիայի հնագույն քաղաքներից է: Հնա-
գույն ժամանակներում այն սովորական ամրոց է եղել և կոչ-
վել է Կաբրիա: Այստեղ հռոմեացիները 64 թ. (մ. թ. ա.) մեծ

հաղթանակ են տարել Միհրդատ Եվպատոսի նկատմամբ և այդ
ճակատամարտից հետո հռոմեական զորավար Պոմպեոսը ըն-
դարձակելով քաղաքը այն կոչել էր Դիոսպոլիս (Տրիսուպոլիս):
Իսկ հետագայում Պոնտոսի Պյուտոգորիս թագուհին ավելի է
ընդարձակել ու բարեկարգել Պոմպեոսի անվանած Դիոսպո-
լիսը՝ այն ի պատիվ Օգոստոս («սրբազան») կայսեր կոչելով
Սեաստ-Սեբաստիա: Հին շրջանում Սեբաստիան կոչվել է նաև
Մեգապոլիս (= «մեծ քաղաք»), իսկ XIII—XV դարերից թուր-
քական ազգավազմամբ դարձել է Սվազ, ինչպես նշանակված
է ժամանակակից բուրք քարտեզներում:

Սեբաստիան հիմնադրվել է II դարում (մ. թ. ա.), բայց
քաղաքի է վերածվել 60-ական թվականներին (մ. թ. ա.) և դրա-
նից հետո մերթ առաջադիմել, մերթ էլ հետադիմել է, բայց միշտ
հիշատակվում է իբրև քաղաք: Քաղաք հռչակվելուց հետո այն
գրեթե միշտ եղել է տարբեր կարգի վարչական կենտրոն. IV—
VI դարերում Սեբաստիան Փոքր Հայքի Առաջին Հայք պրովին-
ցիայի կենտրոնն էր, իսկ VI դարից, Հուստինիանոս կայսեր վար-
չական վերափոխությունից հետո՝ Երկրորդ Հայքի, որն իր մեջ
ընդգրկում էր նախկին Փոքր Հայքի հյուսիսարևմտյան գավառ-
ներն ու շրջակայքի տարածքները: XI դարի 20-ական թվա-
կաններից Սեբաստիան դարձել էր վասալորականի վերջին թա-
գավոր Սենեբերիմի աթոռանիստը: Նույն դարի կեսերին մի
քանի տարի Սեբաստիան համարվում էր նաև Հայոց կաթողի-
կոսի նստավայրը: Իսկ թուրքական տիրապետության շրջանում
Սեբաստիա-Սվազը համանուն նահանգի, գավառի և գավառակի
կենտրոնն է:

Հռոմեական նվաճումների ժամանակներից ի վեր Սեբաս-
տիան մշտապես այս կամ այն շափով առնչվել է Փոքր Ասիա-
յում և Մեծ Հայքում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձու-
թյունների հետ: Սակայն այն բուն իմաստով բերդաքաղաք չէր
և ընդհուպ մինչև Լենկթեմուրի նվաճումները ավերածությու-
նների համեմատաբար քիչ է ենթարկվել: Քաղաքի համար կա-
րևոր նշանակություն են ունեցել հատկապես այնտեղ հաստատ-
ված Արծրունյաց իշխանության գոյության տասնամյակները:
Պատմությունից հայտնի է, որ վասալորականի վերջին թագա-
վոր Սենեբերիմը 1021 (կամ 1022) թվականին հարկադրված
է եղել իր թագավորությունը 10 քաղաքներով, 4000 գյուղե-
րով ու 72 բերդերով հանձնել Բյուզանդիային, իսկ ինքը իրեն

չրբապատող ազնվականներին, զորքի ու բազմահազար բնակիչների հետ միասին տեղափոխվել իբրև փոխհատուցում կայսրության հատկացրած տարածքները՝ Սեբաստիա, Լարիսա և Մամբրնդավ քաղաքներն ու դրանց գավառները: Սեբաստիան դարձել էր կայսրությանը ենթակա այդ նորաստեղծ իշխանության կենտրոնը և բունել բավական արագ զարգացման ուղի: Սակայն նրա առաջադիմությունը երկար չի տևում: 1060 թրվականին նախ ավերվում, իսկ Մանազկերտի ճակատամարտից հետո (1071 թ.) գրավվում է սելջուկների կողմից: Այդ ժամանակներից ի վեր Սեբաստիան առանձին զարգացում չի ունենում, իսկ XV դարի հենց սկզբին՝ 1405 թվականին, սոսկալի ավերվում է Լենկթեմուրի հրոսակների կողմից: Պատմագիրների վկայության համաձայն արևելյան դաժան բռնապետի հրամանով քաղաքում սղջ-ողջ թաղել են 2000 (իսկ ըստ այլ աղբյուրների՝ 4000) հայ հեծյալների և պատանիների, իսկ մնացած բնակչության մեծ մասը ցարքուցրիվ է եղել զանազան կողմեր: XV դարի վերջերին Սեբաստիան ընկնում է օսմանյան թուրքերի տիրապետության տակ:

Սեբաստիան իր համանուն գավառով հիմնականում հայաբնակ էր: Այն XVI դարում առանձնապես կարևոր դեր էր խաղում հայ ազատագրական շարժման մեջ: Այստեղ 1562 թվականին Միքայել կաթողիկոսի գլխավորությամբ տեղի է ունեցել ժողով, որի որոշման հիման վրա հատուկ պատվիրակություն է ուղարկվել Հոռոմի պապի մոտ Հայաստանի քաղաքական ազատագրության համար:

Հայաստանի մյուս բազմաթիվ քաղաքների նման հայտնի չէ նաև միջնադարյան Սեբաստիայի բնակչության թիվը: Ըստ բյուզանդական աղբյուրների, քաղաքն իր ծաղկման շրջանում ունեցել է մինչև 120 հազար բնակիչ: Ստույգ հայտնի չէ նաև նոր ժամանակներում ունեցած նրա բնակչության թիվը: Որոշ աղբյուրների համաձայն, այն 1860-ական թվականների վերջերին օճեցել է 16 հազար բնակիչ, որի ավելի քան 1/3-ը հայեր, 1800—1830-ական թվականներին՝ 35000—40000, որից 15000-ը հայեր, 1830—1850թթ.՝ 30000, որից 13000-ը հայեր, իսկ մեծ եզեանի նախօրյակին մոտ 60000 բնակիչ, որի մոտավորապես կեսը կազմում էին հայերը²³: Նրա հայ բնակչությունը

թուրքերի կողմից առաջին անգամ զանգվածորեն ջարդվել է 1895-ին, երբ միայն սպանվածների թիվը հասել է 1500 հոգու: Քաղաքի հայ բնակչությունը ավելի ահռելի արհավիրքի է ենթարկվել 1915 թ. մեծ եղեռնի ժամանակ. թուրքական յաթաղանից մի կերպ փրկվածները տարագրվել են տարբեր երկրներ և Սեբաստիան փաստորեն հայաթափ է եղել 1915—1916 թվականների ընթացքում:

Հին ժամանակներից Սեբաստիան գտնվում էր քարավանային բանուկ ճանապարհի վրա: Նա կապված էր Երզնկա, Ամասիա և Տրապիզոն քաղաքների հետ: XIX դարի երկրորդ կեսին առևտրի խոշոր կենտրոն էր, որն ուներ բազմաթիվ խանութներ ու կրպակներ: Նրա վաճառականությունը լայն կապեր ուներ Մերձավոր արևելքի քաղաքների և Սև ծովի հարավային առափնյա շրջանների հետ: Քաղաքում արհեստներից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեին ջուլհակությունը, մանածագործությունը (հայտնի էին կտավն ու աստառացու կտորեղենը), պղնձագործությունը, դարբնությունը, զինագործությունը, գորգագործությունը: Մեծ թվով քաղաքացիներ զբաղվում էին նաև գյուղատնտեսությամբ, հատկապես՝ հացահատիկների մշակությամբ:

Նոր ժամանակներում Սեբաստիան ուներ մշակութային աշխույժ կյանք: Այստեղ գործում էին հայկական մի ամբողջ շարք դպրոցներ՝ Մխիթարյան, Մինասյան, Սահակյան, Արամյան, Հոփսիսիանյան, Լուսինյան և այլն, Սանասարյանի նշանավոր օւսումնարանը, երկսեռ վարժարանը: Քաղաքի նշանավոր վանքերն էին՝ ս. Նշանը (XI դ.), ս. Հրեշտակապետը, ս. Վլասիոսը, Անապատը, Խունարկոտը, ս. Հակոբը, Քառասուն Մանկունք, որի տաճարն ուներ 40 գմբեթ, եկեղեցիներից էին՝ ս. Գեորգը, ս. Աստվածածինը, ս. Սարգիսը, ս. Մինասը, ս. Փրկիչը: Սեբաստիայում են ծնվել XVII դարի հայտնի բժիշկ և տաղասաց Բունիաթ (Ասար) Սեբաստացին, որի գրչին է պատկանում 140 գլխից բաղկացած մի բժշկարան, Մխիթար Սեբաստացի արքահայրը (ծնված 1676թ.), վենետիկի հայտնի միաբանության նշանավոր հիմնադիրը:

Սեբաստիան միջնադարյան հայկական գրչության ամենանշանավոր կենտրոններից է: Այստեղ XII—XVII դարերում ընդօրինակվել են ավետարաններ, ժողովածուներ, Աստվածա-

²³ Երկրագունք, Կ. Պոլս, 1870, էջ 109—110, Ս. Մացիկյան, Երևանահայ աշխարհ, էջ 625—652:

շունչ, ճաշոցներ, հայտնավորք, Տաթևացու «Գիրք հարցմանց» և այլն: Այստեղի հայտնի գրիչներից են՝ Գրիգոր քահանան (XIV դ.), Մելիքսեթը (XVII դ.) և ուրիշներ:

Քաղաքի հնություններն ու պատմաճարտարապետական հուշարձանները շատ վատ են պահպանված: Անցյալում ունեցած նրկու բերդերից մեկի ավերակները գտնվում են բլրի վրա, կառուցվել է թուրքական տիրապետության շրջանում, պարսպապատ է և բավական լավ է պահպանվել: Նրա պաշտպանական պարսպի վրա կան թուրքերեն վիմագիր արձանագրություններ: Երկբլուր բերդը, որ գտնվում է նույն բլրի ստորոտին, ավելի հին է՝ կառուցվել է XI դարում Սենեքերիմ թագավորի կողմից: Վերջինս նույնպես պարսպապատ է: Գեղեցիկ է մանավանդ դրա պաշտպանական պարսպի ճակատը, որը քանդակագարդ է ու բարձրավետ: Այդ բերդում էլ գտնվում էր Վասպուրականի տարագիր թագավոր Սենեքերիմի արքունիքն ու գերեզմանը: Քաղաքի մոտ են գտնվում Այլուս գետի վրա նույն Սենեքերիմ թագավորի Շուշանիկ դստեր կառուցած 19 կամարանի կամրջի ավերակները: Քաղաքի հնությունների ու հուշարձանների մեջ լավ է պահպանվել նրա հյուսիսային կողմում գտնվող վիմափոր դամբարանների շարքը:

Ս Ա Ե Ր

Թուրքերն այժմ կոչում են Իսպիր: Սպերը սովորաբար նույնացնում են Ցակուտի հիշատակած Ասբիրան կամ Ասպիրան բնակավայրի (գյուղի) հետ: Անտիկ պատմագիրների մոտ կոչված է Սիսպիրատիս (հունական աղբյուրներում) կամ Սիսպիրա (լատինական աղբյուրներում): Սպեր առձևն ծագումը գիտականորեն վերջնականապես լուսաբանված կարելի է համարել: Այդ անունը կապում են Հերոդոտի (V դ. մ. թ. ա.) հիշատակված ժողովուրդներից մեկի՝ սասպեյրների անվան հետ:

Հիշատակվում է իբրև ավան, բերդաքաղաք, քաղաք: Գտնվում է Ճորոխի և նրա վտակ Սպերի գետախառնուրդի մոտ, Ճորոխի աջ ափին, բլրի վրա: Ունի մեղմ կլիմայական պայմաններ, ջրառատ է և ամբողջովին շրջապատված է փարթամ այգիներով: Հնից ի վեր հայտնի է իր ոսկու հանքավայրերով, որոնց պաշարները տակավին չեն սպառվել: Ստրաբոնն (I դ.

մ. թ. ա. — I դ. մ. թ.) այստեղ հիշատակում է նաև այլ հանածոներ, որոնց թվում և պղնձի երևակումներ:

Հնում Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Սպեր գավառի կենտրոնն էր և գավառի հետ միասին համարվում էր Բագրատունիների սեփականությունը: Թուրքական վարչական բաժանմամբ մտնում է էրզրումի նահանգի էրզրումի գավառի մեջ իբրև Սպեր գավառակի կենտրոն:

Այնհայտ է, որ եթե Սպեր անունը կապված է հնագույն սասպեյրներ ժողովրդի անվան հետ, ապա իբրև բնակավայր գոյություն ունի վաղագույն ժամանակներից: Այդ ժամանակներում առանձնապես հայտնի են եղել նրա ոսկու հանքավայրերը, որոնք շահագործման են ենթարկվել մեր թվականությունից հարյուրամյակներ առաջ: Նա այնքան է հայտնի եղել, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին (356—323 թթ. մ. թ. ա.) դեպի Արևելք կատարած իր արշավանքի ժամանակ Մենոն զորավարի հրամանատարությամբ մի հատուկ ջոկատ է ուղարկում այդտեղ արդյունահանված ոսկին ավարի ենթարկելու համար: Աղբյուրները հաղորդում են, որ տեղացիները քաջաբար պաշտպանել են իրենց արդյունահանած ոսկին և մեծ զորավարի ուղարկած ջոկատն անհաջողության է մատնվել: Դրանց մեծ մասին տեղական ջոկատները ջրասույզ են արել Ճորոխ գետում, իսկ մնացորդները վերադարձել են ձեռնունայն: Ոսկու հանքավայրում աշխատում էին հույները, որոնք առանձին գողութներով Սև ծովի հարավային ափերին հաստատվել էին դրանից դարեր առաջ: Ոսկու հանքերի հնագույն շահագործման հետքերը՝ հանքախորշերի, լվացման ավաղանների, ավազի մնացորդները XIX—XX դարերում դեռևս նշմարվում էին:

Սպերի երբեմնի գրաված ընդարձակ տարածությունը, ավերակ բերդերը, դարավոր այգեստանները ցույց են տալիս, որ նա մի ժամանակ եղել է մարդաշատ ու ավելի հայտնի բնակավայր: Նրա մասին հիշատակություններ ունեն հույն ու հռոմեացի պատմագիրները, Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը, Թովմա Արծրունին, Արիստակես Լաստիվերտցին, ավելի ուշ շրջանի պատմագիրները, վրաց հեղինակ Վախուշտին և ուրիշներ: I դարում նրա տեղում գտնվում էր Մմբատավան բերդավանը՝ Բագրատունիների մի հյուղի աթոռանիստը, որի տեղում հետագայում բարձրացել էր Սպեր քաղաքը: Թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում ընա-

յած մեծապես ավերվել էր պարսիկների կողմից (1548 թվականին), սակայն նոր ժամանակների համեմատությամբ այն բավական մարդաշատ էր՝ նրա տների թիվը հասնում էր 4000—5000-ի: Մինչդեռ XIX դ. սկզբին ուներ 900 տուն բնակիչ, իսկ մեր հարյուրամյակի սկզբին՝ շուրջ 350 տուն: Այստեղի հայ բնակչությունը բնաջնջվեց 1915թ. եղեռնի հետևանքով, իսկ մի կերպ փրկվածները տարագրվեցին զանազան կողմեր:

Բնակչության զբաղմունքների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղվում հաճախի գործը և այգեգործությունը: Զբաղվում էին նաև արհեստներով ու առևտրով: Սպիրտ (Իսպիր) այժմ նույնպես փոքրիկ գյուղաքաղաք է, որի շուրջը փոված են նրա այգիներն ու պարտեզները:

Քաղաքի մաս, անմատչելի ժայռի վրա պահպանվել են պատմական Մեթատավան բերդի ավերակները՝ պաշտպանական պարիսպների, դարպասների, աշտարակների, առանձին շենքերի չնչին մնացորդները: Ընդդիմ գետի վրա պահպանվել են նաև մի հին կամուրջի ավերակներ:

Ս Ղ Ե Ր Ղ

Այս քաղաքն այլ անուններ չունի: Սակայն հիշատակվում են նույն անվան մի շարք տարբերակներ՝ Սղերտ, Սեղդ, Սիրթ, Սիրդդ և այլն: Թուրքերն այժմ կոչում են Սիրդդ: Սովորաբար միշտ համարվել է քաղաք, թեպետ իրականում սոսիկ գյուղաքաղաք է:

Գտնվում է Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսների միախառնվելու տեղից ոչ հեռու, Արևելյան Տիգրիսի աջափողջյան վտակ Բիթլիսի (Բաղեշ) գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Սղերդ գետակից 5—6 կմ հեռավորությամբ, սարավանդի վրա: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1100 մ է և Արևմտյան Տիգրիսից գտնվում է ընդամենը 2—3 կմ հեռավորության վրա: Կլիման շոգ է, ցամաքային: Հողերը ոռոգվում են Տիգրիսի և նրա վտակների ջրերով: Հայտնի է իր մրգատառներով, հատկապես՝ խողողով: Շրջակայքում կան կրաքարեր, մետաղական երևակումներ, ջերմուկներ:

Հնում Աղձնիք աշխարհի երկնք կամ Սերխեթք գավառի կենտրոնն էր և գրանից էլ ծագել է նրա անունը: XVI—XVIII

դարերում մտնում էր Դիարբեքիի նահանգի (վիլայեթ), իսկ գրանից հետո՝ Բիթլիսի նահանգի մեջ, դարձյալ լինելով Սղերդ համանուն գավառի կենտրոնը: Այն գավառի միակ քաղաքն է:

Սղերդը գոյություն ունի շատ հնուց: Նրա հիմնադրումը ոմանք կապում են Տիգրան Մեծի, ոմանք էլ՝ Սկայորդու անվան հետ: Նույնիսկ մի ժամանակ ենթադրում էին, որ Սղերդը պառուցվել է հին Տիգրանակերտ քաղաքի տեղում: Աղբյուրների հիշատակություններից երևում է, որ Սղերդը բավական բարգավաճ քաղաք է եղել նաև միջին դարերում: Ցակուտին իր «Աշխարհագրական բառարանում» այն համարել է «համբավավոր փոքր քաղաք»:

Սղերդը XVIII դարում ունեցել է 5600 տուն հայ բնակիչ: XIX դարի սկզբներին նրա ունեցած 2500 տուն բնակիչներին մոտավորապես կեսը դարձյալ կազմում էին հայերը: 1800—1830 թթ. ուներ մոտ 17 հազար բնակիչ, որից 10000-ը հայեր, 1830—1850թթ.՝ 15 հազար բնակիչ, որից հայեր 6000²⁴: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այստեղ կար 13000 բնակիչ, որից հայերը դարձյալ 6000 էին, մնացածները թուրքեր, արաբներ, քրդեր և ասորիներ: 1895-ի կոտորածի ժամանակ թուրքերը կոտորել են այստեղի եկեղեցին, առաջնորդարանը և դպրոցը, հայ բնակչության մեծ մասին բռնություններ մահմեդականացրել, հոգևորականներին՝ կոտորել, կանանց՝ անարգել: Իսկ 1915-ի մեծ եղեռնի ժամանակ երիտթուրքերը բնաջնջեցին այստեղի հայությունը, խնայելով միայն 100 արհեստավորների, որպեսզի աշխատեն թուրքերի համար:

Սղերդում հավասար չափով զբաղվում էին արհեստագործություններ, առևտրով, երկրագործությամբ և այգեգործությամբ: Արհեստներով ու առևտրով գերազանցապես զբաղվում էին հայերը: Տարածված արհեստներից էին պղնձագործությունը, դարբնությունն ու զինագործությունը, մանածագործությունն ու ջուլհակությունը, կոշկակարությունն ու դերձակությունը: Առանձնապես մեծ համբավ ունեին այստեղ պատրաստված պղնձի ամանները, որոնց մի մասը վաճառվում էր գավառի և, նույնիսկ, նահանգի սահմաններից դուրս: XIX դարի երկրորդ կեսից այստեղ աստիճանաբար առաջացել են նաև ավելի խոշոր

²⁴ «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1890, էջ 204—205, Մ. Միրխոլցյան, Եկարագրական ուղեորություն Ի հայաբնակ գավառ Արևելյան Տաճկաստանի, Կ. Պոլս, 1884—1895, էջ 64:

տիպի ձեռնարկութուններ՝ կաշվի, տեքստիլ, շալի «գործա-
րաններ», որոնք սակայն քիչ են տարբերվել տնայնագործա-
կան և մանուֆակտուրային ձեռնարկութուններից: Կրաքարով
հարուստ Սղերդում գործում են կրի մի քանի գործարաններ,
որոնց արտադրանքի մի մասը տարվում է այլ վայրեր:

Արտաքին և տարանցիկ առևտրի առումով Սղերդի դիրքը
գրեթե միշտ նպաստավոր է եղել: Հնում նրա մոտով էր անց-
նում VI դարից (մ.թ.ա.) բանուկ Պարսից «արքայական հա-
նապահճը», հետագայում այն միշտ հարմար դիրք է ունեցել
Հայաստանից Միջագետք և Արևելքն Արևմուտքի հետ միաց-
նող քարավանային ճանապարհների նկատմամբ՝ գտնվելով
դրանց հանգուցակետերից մեկում: Նոր ժամանակներում քա-
ղաքից դուրս էին գալիս մի քանի խճուղային և գյուղամիջյան
ճանապարհներ: Այնպես որ, Սղերդը արտաքին առևտրի հա-
մար և՛ տարանցիկ կետ էր, և՛ իր արհեստավորական արտո-
դրանքներով ու գյուղատնտեսական մթերքներով մասնակցում
էր այդ առևտրին: Քաղաքն ուներ իր շուկան, որտեղ XIX դա-
րի վերջերին կային մինչև 100 խանութ ու կրպակ:

Յուրահատուկ գյուղատնտեսական բնակավայր է Սղերդը:
Նրա գյուղատնտեսական որոշ մթերքները՝ սեխը, վարունգը,
թուզը, նուրբ բարի համբավ ունեին ամբողջ նահանգում: Նա
հայտնի էր նաև խաղողով: Այստեղ մշակվում էր տեղական
Շաֆի կոշված խաղողատեսակը, որի մասին այնքան մեծ գո-
վեստով են խոսում տեղացիներն ու օտարները քաղաքի
հորդները:

Ներկայումս Սղերդը անշուք գավառական քաղաք է, շունե-
նայով տարրական կոմունալ պայմաններ: Թնայտ շրջակայքում
կան խմելու ջրի պաշարներ, բայց ջրմուղ չի կառուցված և
բնակչությունը խմում է գետի ջուրը առանց մաքրելու: Քաղաքի
տները հիմնականում երկհարկանի են, քարաշեն: Ունի և կա-
մարածև կառուցված տներ:

Այստեղ կարելի է տեսնել պատմական տարբեր ժամանակ-
ներում կառուցված հուշարձանների և հնությունների ավերակ-
ներ ու հետքեր: Քաղաքի շրջակայքում կան հին հայկական
բերդերի ավերակներ: Նրա տարբեր կողմերում կան հղկված
ժայռեր, որոնց վրա քանդակված են հայերեն վիմագիր ար-
ձանագրություններ: Սղերդում գործել է ս. Հակոբ անունով
հայկական վանքը, որը XX դարի երկրորդ տասնամյակում ար-

դեն ավերակի էր վերածվել: Քաղաքն ունեցել է 3 եկեղեցի,
որոնք մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը կանգուն
էին և գործում էին:

Սղերդը հայկական գրչության կենտրոններից է: XV դարի
երկրորդ կեսում այստեղ գրված մի ճառերտիր հայտնի է մեր
մատենագրությանը: XIX—XX դարերում քաղաքում կային հայ-
կական երկու կրթարան՝ մեկը տղաների, մյուսը՝ աղջիկների:

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Վ Ա Ն

Անունը ստացել է Վաղարշ Բ (196—215) թագավորի անու-
նից, որին Մովսես Խորենացին, Ստեփանոս Ասողիկը և այլ
պատմիչներ վերագրում են դրա հիմնադրումը: Կիսավանդա-
կան պատմության համաձայն, Վաղարշը ծնվել է հենց այդտեղ
և իբր ի հիշատակ իր ծննդի էլ հիմնադրել է այդ քաղաքը:
Ոմանք նույնացրել են այժմյան Հասանկալայի հետ, որ ան-
ընդունելի է:

Հիշատակվում է իբրև ավան, բերդաքաղաք և քաղաք: Գըտ-
նըվում էր Արաքսի և նրա ձախակողմյան վտակ Մուրցի (Հա-
սանկալա) գետախառնուրդում, այժմյան Կյոփրիքլոյ գոլդի
տեղում, ջրառատ ու գեղատեսիլ վայրում: Թուրքերն Արևմտյան
Հայաստանի հնագույն մի քանի բերդերի նման (Վանի բերդ,
Ալաշկերտի բերդ և այլն) Վաղարշավանը նույնպես կոչում են
Թուրախկալա («հողե բերդ»)։ վարչական առումով հնում մըտ-
նում էր Մեծ Հայքի Այրարատյան աշխարհի Բասեն գավառի,
իսկ թուրքական տիրապետության շրջանում էր դրումի նահան-
գի էրզրումի գավառի մեջ:

Վաղարշավանը մարդաշատ քաղաք չի եղել: Արշակունիսե-
րի թագավորության ժամանակներում հիմնադրված այդ քա-
ղաքը երկար ժամանակ հիշատակվում է իբրև սովորական ավան
և վարչական առումով գավառական քաղաք էր: Այն սովորաբար
նույնացնում են Մովսես Խորենացու հիշատակած «մեծ աւան
Բասենոյի» հետ: Իսկ պատմահայրը Վաղարշավան մեծ ավա-
նի հիմնադրման մասին հաղորդում է. «Սա [Վաղարշակը] շինէ
աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին... ի
գաւառին Բասենոյ, ի տեղւոջն, ուր խառնին Մուրց ու Երասխ:

զոր շինեաց յիւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան» (Խորենացի, էջ 199): Անկասկած է, որ «մեծ ւան Բասենոյն» և Վաղարշաւանը նույնն են: Բասեն գավառում այդ պատմաշրջանում նշանավոր այլ բնակավայր՝ մեծ ավան կամ քաղաք չի հիշատակվում: Այդ ավանն ուղղակի գտնվում էր Հասանկալայի արևելյան շարունակութեան վրա, վերջինից 3—4 կմ հեռավորութեամբ և դրանց իրար հետ նույնացնելը, որ ենթադրաբար արել են որոշ ուսումնասիրողներ, ունի իր աշխարհագրական ու պատմական ելակետերը:

Վաղարշաւանի ծաղկուն շրջանը Բագրատունիների թագավորության ժամանակներն էին: Գտնվելով Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող Հայաստանի հյուսիսային քարավանային մեծ ճանապարհի վրա՝ Վաղարշաւանը X—XI դարերում դարձել էր տնտեսական կյանքի աշխույժ կենտրոն, «մեծ դասակերտ», ինչպես այն կոչել է Արիստակես Լաստիվերտցին: Նրա հնավայրում պահպանված են մի ընդարձակ քարավանատան ավերակներ, իսկ մոտակայքում գտնվում է Հովվի հայտնի կամուրջը, որի վրայով անցնում էր նշված ճանապարհը:

XI դարում՝ 1048—49թթ. սելջուկ թուրքերն իրենց ավարառական առաջին արշավանքների ժամանակ, ի թիվս Հայաստանի մյուս բազմաթիվ բնակավայրերի ու գավառների, գրավել և ավերել են նաև Վաղարշաւանը: Դեպքերին ժամանակակից Արիստակես Լաստիվերտցի պատմագիրը գրում է. «...և եկեալ [սելջուկները] մինչև ի գաւառն Բասեան, և մինչև ի դաստակերտն մեծ՝ որ կոչի Վաղարշաւան, քանդեալ ապականեցին գաւառս քսան և շորս սրով, և հրով, և գերութեամբ» (Լաստիվերտցի, էջ 65):

Դրանից հետո Վաղարշաւանն առանձին զարգացում չի ունենում, իսկ թուրքական տիրապետութեան մոայլ ժամանակներում հետադիմելով՝ վերածվել է անշուք գյուղի՝ Քյոփրիբոյ անունով: Այդ գյուղում, նրա կենտրոնում, պահպանվել են տաշած քարից կառուցված զանազան շենքերի ավերակներ, որոնց վրա արձանագրութուններ չեն հայտնաբերված: Բնակիչները դրանք անվանում են քարվանսարա կամ խան: Եվրոպական ճանապարհորդները դրանք համարում են ճենոթական կառուցվածքի ավերակներ, որ անընդունելի է: Վաղեմի Վաղարշաւանի հուշարձանների պսակը կազմում է Հովվի կամուրջը, որին թուրքերը թարգմանաբար կոչում են Չոբանաբոյուրի:

Այն գտնվում է պատմական Վաղարշաւանի մոտ, Մուրց և Արաքս գետերի խառնարանի շրջանում, Արաքսի վրա: Հավանաբար կառուցվել է IV դարում և կանգուն ու բանուկ է մինչև օրս: Քարակերտ է, ունի 7 կամար և համարվում է Արաքսի պատմական ամենակարևոր կամուրջներից մեկը: Ավանդութունը կամուրջի կառուցումը վերագրում է հովիվներին և դրանց անվան հետ էլ կապում նրա անունը:

Վ Ա Ն

Հին ու նոր ոչ մի երկիր չի ունեցել այնքան մեծ թվով մայրաքաղաքներ, որքան ունեցել է Հայաստանը: Գտնվելով Արևելքի ու Արևմուտքի սահմանագլխին, Հայաստանը դարեր շարունակ դարձել էր ռազմական բախումների ոլորտ, երկարատև պատերազմների ասպարեզ: Արտաքին թշնամիների պարբերաբար կրկնվող հարձակումները հարկադրել են երկրի մայրաքաղաքը հաճախակի մի տեղից տեղափոխել մի այլ, ավելի ասպահով տեղ: Չհաշված մայրաքաղաքի նշանակութուն ստացած ժամանակավոր թագավորանիստերը, ֆեոդալական մանր թագավորութունների և Փոքր Հայքի, Մոփքի ու Կիլիկիայի հայկական թագավորութունների մայրաքաղաքները (Անտիոք, Լոռի, Աղթամար, Կապան, Սիս և այլն), Հայաստանն ունեցել է 13 մայրաքաղաք: Ահա հայոց մայրաքաղաքների երկար շարքը՝ Վան, Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Արշակավան, Դվին, Բագարան, Երազավորս, Կարս, Անի, Երևան: Ահա թե ինչու են օտար հեղինակները Հայաստանը կոչել «թափառող մայրաքաղաքների երկիր»:

Բագարանից և Երազավորսից բացի, մեր մյուս մայրաքաղաքները խոշոր քաղաքներ են եղել և մեծ դեր են խաղացել մեր ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Վանը հայկական շրջանում կենտրոնական պետության մայրաքաղաք չի եղել: Այն միայն որոշ ժամանակ դարձել էր Վասպուրականի Արծրունյաց ֆեոդալական թագավորության մայրաքաղաքը: Բայց այդ ամենն էլ չի բացառում Վանը հա-

յոց մյուս մայրաքաղաքների շարքում դասելը: Նախահայկական շրջանում Վանը հայկական լեռնաշխարհում (Պատմական Հայաստան) կազմավորված հայկական (Նաիրյան) ցեղերի առաջին պետություն՝ Ուրարտուի մայրաքաղաքն էր և, իբրև այդպիսին, չի կարող իր տեղը չգրավել հայոց մայրաքաղաքների համաստեղության մեջ:

Վան քաղաքը հիմնադրվել է մեր թվականությունից առաջ՝ IX դարի առաջին կեսում: Հնագույն այդ շրջանում այն կոչվում էր Տուշպա: Հետագայում Տուշպա անունը Տոսպ ձևով անցել է Վանի շրջակայքի գավառին և Վանա լճին, որը Տոսպից բացի ունեցել է բազմաթիվ ուրիշ անուններ՝ Բգնունյաց ծով, Աղթամարի լիճ, Խյաթի լիճ և այլն: Իսկ քաղաքը Ուրարտական պետության կենտրոնական շրջանի՝ Բիայնա երկրի անունով հայերը կոչել են Վան: Վան անունը ուղղակի համարում են Բիայնայի հայկական տառադարձությունը և նշանակում է «ապրելու տեղ», «բնակավայր», «բնակվելու տեղ»: Այդ պատճառով էլ «վան» բառի ղուգորդությամբ Հայաստանում առաջացել են բազմաթիվ բնակավայրերի անուններ (Երվանդավան, Արշակավան, Զարեհավան, Նախճավան, Վանեվան և այլն):

Վանը կոչվել է նաև Շամիրամակերտ կամ Շամիրամաշեն՝ Ասորեստանի կիսավանդական Շամիրամ թագուհու անունով:

Վան քաղաքը գտնվում է Վանա լճի արևելյան կողմում, լճափից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա: Նա լճի հետ կապվում է Ավանց գյուղի միջոցով, որը քաղաքի նավահանգիստն է և գտնվում է անմիջապես լճափին: Քաղաքը տեղադրված է հարթավայրում, կլիման չոր ու շոգ է: Ունի արգավանդ հողեր և փարթամ այգիներ: Քաղաքի թաղամասերում բխում են տասնյակ աղբյուրներ: Քաղաքի կեսը թաղված է այգիների մեջ, այդ թաղամասը մինչև օրս հայտնի է Ալգեստան անունով: Կենտրոնական մասում վեր է խոյանում մի լեռնաճյուղ-ժայռ, որի վրա դետեղված է եղել ուրարտական միջնաբերդը: Քաղաքից դեպի արևելք, ոչ հեռու բարձրանում է Վարագա լեռն իր համանուն երկու վանքերով, որոնք իրենց դպրոցներով ու մատենադարաններով այնքան հայտնի էին դարեր շարունակ և որոնք կոչվում էին Հին ու Նոր Վարագա վանքեր: Դրանց ավերակները գոյություն ունեն մինչև այժմ:

Վանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկն է և գոյու-

թյուն ունի մինչև օրս: Ուրարտական թագավորներն իրենց հռչակավոր մայրաքաղաքը կառուցել են հաշվի առնելով նրա նպաստավոր դիրքը՝ քաղաքական, ռազմական, տնտեսական առումներով: Այն գտնվում էր Ուրարտական ընդարձակ պետության գրեթե երկրաչափական կենտրոնում և կարող էր այն ժամանակվա պայմաններին համապատասխան կապ պահպանել պետության բոլոր շրջանների հետ: Քաղաքը արևմտյան կողմից պաշտպանվում էր Վանա լճով, հարավային կողմից՝ Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի արևելյան հատվածով, իսկ նրա արևելյան կողմից՝ ասորեստանցիների հարձակման պիսավոր փտանքը սպասվում էր հենց այդ կողմերից: Բացի դրանից, քաղաքի կենտրոնական մասում բարձրացող լեռը՝ որ իշխող դիրք ունի շրջապատի նկատմամբ, բնական մեծ ամրություն էր և անտեղի էր այն ժամանակվա բանակների համար: Ուրարտացիները հենց այդպիսի կառուցել էին իրենց հուշակավոր մայրաքաղաքի ժայռափոր միջնաբերդը՝ Ամարստանը, որն ուներ փրմափոր դորանոցներ ու զինանոցներ, պահեստներ, ախոռներ, դիտակետեր, բավական ընդարձակ հրապարակներ: Բերդի ստորոտով ձգվում էր ոչ պակաս ամուր պարիսպն իր պաշտպանական մյուս կառույցներով: Վանը, այսպիսով, հին աշխարհի անառիկ քաղաքներից մեկն էր:

Քչ պակաս նպաստավոր էր Վանի աշխարհագրական դիրքը նաև տնտեսական առումով: Վանը IX—VII դարերում (մ. թ. ա.) գտնվում էր Ռեմիա լճի ավազանից դեպի Արածանիի ավազանը և Արևելյան Տիգրիսի ավազանից դեպի հյուսիս տանող կարևոր ճանապարհների խաչմերուկում: Բացի դրանից, նա կարող էր առափնյա նավարկության միջոցով կապվել Վանա լճի շուրջն ընկած շրջանների ու քաղաքների հետ: Իբրև պետության մայրաքաղաք, երկրի բոլոր շրջանների տնտեսական կյանքի թելերը ձգվում էին դեպի այնտեղ: Նա միաժամանակ տնտեսական աշխույժ կապեր ուներ ժամանակի հայտնի պետությունների՝ հատկապես Ասորեստանի և Խեթերի պետության հետ:

Վանը արհեստագործության խոշոր կենտրոն էր դարձել տակավին ուրարտական ժամանակաշրջանում: Քաղաքում հայտնի էին մետաղամշակությունը, զինագործությունը, կավագործությունը, քարտաշույնությունը մանածագործությունն ու ջուլահարությունը և այլ արհեստներ: Վանի մետաղագործության

զարգացմանը մեծապես նպաստում էր բնական հումքերի՝ անագի (քաղաքից հարավ), երկաթի ու կապարի (Վանա լճի հարավային ափին), պղնձի ու գունավոր այլ մետաղների առատությունը պետության զանազան շրջաններում:

Առևտուրն ու արհեստները ուրարտական մայրաքաղաքի տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին: Բայց գրանցով չէր սահմանափակվում նրա տնտեսական կյանքը: Քաղաքի բնակչության զգալի մասը զբաղվում էր այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և ձկնորսությամբ:

Այստեղ առանց արհեստական ոռոգման հնարավոր չէ գրեթե որևէ մշակույթի գծով բավարար բերք ստանալ: Բայց Վանի շրջակայքում չկա խմելու և ոռոգման համար անհրաժեշտ քանակությամբ ջուր: Մայրաքաղաքի բնակչությանը խմելու ջրով ապահովելու և այգիները ոռոգելու համար ուրարտացիները VIII դարի առաջին քառորդում (մ.թ.ա.) կառուցում են 80 կիլոմետր երկարությամբ մի ջրանցք, որը սկիզբ է առնում Հայկական Տավրոսի հյուսիսային լանջերից (դրա ակունքը գտնվում է Վանա լիճը թափվող Խոշաբ գետից մոտ 5 կիլոմետր հարավ) և ձգվում մինչև քաղաքի ուրարտական պարիսպների մոտ, որտեղից այն ուղղվում է դեպի լիճ, ավելորդ ջրերի կուտակումներից ու ճահճակալումներից քաղաքը զերծ պահելու նպատակով: Ուրարտական թագավոր Մենուայի կառուցած այդ ջրանցքը ոռոգում էր ավելի քան 10 զանազան բնակավայրերի և Տուշպա մայրաքաղաքի դաշտերն ու այգիները, այն խմելու ջուր էր տալիս տուշպացիներին:

Մենուայի ջրանցքը հին աշխարհի նշանավոր մեծ կառույցներից մեկն է և գոյություն ունի ու գործում է մինչև օրս: Հայ մատենագրության մեջ Վան քաղաքի ու Մենուայի ջրանցքի կառուցումը վերագրել են Ասորեստանի ավանդական թագուհի Շամիրամին: Հայերը մինչև օրս էլ այդ առուն կոչում են Շամիրամի ջրանցք, իսկ թուրքերը՝ Շամիրամ-սու:

Մենուայի ջրանցքից բացի, Տուշպայի ընդարձակ այգիներն ու դաշտերը ոռոգելու համար՝ ուրարտացիները քաղաքից արևելք պատրաստել էին մի արհեստական լիճ, որն այժմ էլ գոյություն ունի և թուրքերն այն կոչում են Քեշիշ-գյուլ (= «տերտերի լիճ»):

Հայաստանի մյուս խոշոր քաղաքների նման Վանի քաղաքական պատմությունը ևս ունեցել է շատ ելևէջներ: Առաջին

մեծ հարվածը Վան-Տուշպան ստացել է ասորեստանցիների կողմից, Ուրարտական պետության անկման շրջանում՝ VII—VI դարերում (մ.թ.ա.): Ուրարտական պետության անկումից հետո (585թ. մ.թ.ա.) մի քանի դար Վանը կորցրել էր իր նախկին փառքը և դարձել երկրորդական քաղաք: Վանը զարգացման նոր ժամանակաշրջան է ապրում հայ Արտաշեսյան թագավորության շրջանում, մանավանդ Տիգրան Բ-ի օրոք (95—55 թթ. մ.թ.ա.): Վերջինս հելլենիստական քաղաքներից բերած հրեա, հույն ու ասորի հազարավոր զբերի արհեստավորներ ու առևտրականներ է բնակեցնում Վանում, մեծապես նպաստելով նրա տնտեսական կյանքի՝ հատկապես առևտրի ու արհեստագործության առաջադիմությանը:

I—VII դարերում, ընդհանուր առմամբ, Վանը շարունակում է մնալ որպես Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը: Այստեղ շարունակում են գոյություն ունենալ հնից չեկող արհեստները, առաջանում են և նոր արհեստներ (հատկապես մետաղամշակման զարգացման հետ կապված), զարգանում է առևտուրը: Արաբական տիրապետության շրջանում (VIII—IX դարեր) Հայաստանի մյուս քաղաքների հետ, զգալի շահով հետադիմում է և Վանը, վերածվելով սովորական ֆեոդալական քաղաքի, որի բնակչության զբաղմունքի մեծ մասը կազմում էին ոչ թե քաղաքային, այլ առաջին հերթին գյուղատնտեսական զբաղմունքները:

Վանը բուռն զարգացման ժամանակաշրջան է ապրում IX—XIII դարերում, Հայաստանում ֆեոդալիզմի զարգացման ժամանակաշրջանում: Արհեստների, առևտրի, մշակութային կյանքի զարգացման և X—XI դարերում մի բավական ընդարձակ պետության (Վասպուրականի թագավորության) մայրաքաղաք լինելու շնորհիվ, Վանը դառնում է Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Այդ դարերում նրա բնակչության թիվը տասնյակ հազարների է հասնում, իսկ նրա առևտուրը ստացել էր համապետական և նույնիսկ, միջազգային նշանակություն:

XIII դարով վերջանում է Վանի զարգացման ժամանակաշրջանը: Դրանից հետո այն դարեր շարունակ դառնում է կրոնավաճառիկ թուրքական զանազան ցեղերի ու օսմանյան թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Քաղաքական աննպաստ պայմանները խիստ բացասաբար են ազդում հնագույն քաղաքի տնտեսական ու մշակութային կյանքի վրա:

Վանը զգալի շահով տուժում էր նաև պարբերաբար կրկնվող երկրաշարժերից: Աղբյուրները հաղորդում են քաղաքում և նրա շրջակայքում 1276, 1441, 1646, 1648, 1701, 1715 թվականներին տեղի ունեցած երկրաշարժերի ու զբանց պատճառած վնասների մասին: Առանձնապես կործանիչ է եղել 1648 թվականի երկրաշարժը, որի հետևանքով ավերվել են ամբողջական թաղամասեր, բազմաթիվ եկեղեցիներ ու մշակիչներ, խոր հնուվյուներից եկող հուշարձաններ: Քաղաքի առևտրական շարքերն ու փայտաշեն խանութները, որոնք լեփլեցուն էին ներմուծովի ու տեղական ապրանքներով, ճարակ են դարձել 1876 թվականին բռնկված զարհուրելի հրդեհին:

Բայց և այնպես, Վանը նոր ժամանակներում դարձյալ արհեստագործության ու առևտրի նշանակալի կենտրոն էր, բավական մարդաշատ, շրբագործված հին ավանդույթների մի քաղաք, որն իր մշակույթով, հուշարձաններով ու հնուվյուրներով, վարչական նշանակությամբ (այն համանուն մեծ նահանգի՝ վիլայեթի կենտրոնն է) մնում էր իբրև Արևմտյան Հայաստանի կարևոր քաղաքներից մեկը:

Ըստ համեմատաբար արժանահավատ աղբյուրների, Վանը 1805—1806 թվականներին ունեցել է 15—20 հազար բնակիչ, մեծ մասը՝ հայեր, 1890-ական թվականներին նրա բնակչության թիվը հասնում էր 40 հազար մարդու, որից 25 հազարը հայեր էին: Գրեթե նույնքան բնակիչ ունենալով 1915թ մեծ եղեռնի նախօրյակին:

Վանի հայ բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր արհեստագործությամբ ու առևտրով: Այստեղ գործում էին տասնյակ արհեստներ: Առանձնապես կատարելության էին հասել երկաթագործությունը, զինագործությունը, դերձակությունը, կոշակարությունը, իսկ ոսկերիչների ու արծաթագործների պատրաստած իրերն ու առարկաները իսկական արվեստի գործեր էին, որոնք այնքան մեծ համբավ ունեին ոչ միայն երկրի ներսում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Արհեստների զարգացման հետ միասին XIX դարի երկրորդ կեսում երևան են գալիս նաև մի քանի համեմատաբար խոշոր ձեռնարկություններ: 1870-ական թվականներին քաղաքում գործում էր կաշեգործական մի ձեռնարկություն, նույն այդ թվականներին շարք էր մտել Թոխմատյան եղբայրների կտավագործական ձեռնարկությունը, որին հաջորդեցին նաև ուրիշ ձեռնարկություններ:

Այս վերջինների թվում էր 1896-ին հիմնադրված՝ համեմատաբար ավելի կատարելագործված ձեռնարկությունը, 1890-ական թթ. վարպետ Ալիքսանը հիմնել է մեխանիկական գործարան, որն արտադրում էր ջրհան սյուսեր, գյուղատնտեսական գործիքներ և երկաթյա այլ իրեր: Այդ բոլոր «գործարաններն» ու «ֆաբրիկաները» դեռևս կապիտալիստական մեքենայացված ձեռնարկություններ չէին, այլ սովորական մանուֆակտուրային: Վանի արդյունաբերության հետագա զարգացումն իսպառ ընդհատվեց երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության հետևանքով:

Վանն առևտրի աշխույժ կենտրոն էր և կապված էր Թավրիզի, Բիթլիսի, Վանա լճի շրջակայքի քաղաքների հետ: Քաղաքի հայ վաճառականները ներմուծում էին գորգեր, բամբակ, շիթ, քաշմիրի շալ, մանրավաճառի ապրանքներ: Իսկ Պոլիս և այլուր արտահանում էին՝ հացահատիկ, անասուններ, բուրդ, կաշի, ընկուզենու փայտ, շատախի շալեր, տառեխ ձուկ, բորակ, ոսկերչական և արծաթագործական ընտիր շինվածքներ: Քաղաքում կային շուկա-հրապարակներ՝ հարյուրավոր խանութներով, կրկնակներով և արհեստանոցներով:

XIX դարում և XX-ի սկզբներին Վանը հայկական մշակույթի նշանակալի կենտրոն էր: Այստեղ գործում էին տարբեր կարգի 10 վարժարաններ մոտ 1700 աշակերտներով: Դրանցից համեմատաբար խոշոր և հայտնի էին Փորթուֆալյան կենտրոնական վարժարանը և ս. Ղուկասյան ու Ծրեմյան կրթարանները, որոնցից վերջինը բացվել էր 1878 թվականին: Քաղաքում կազմակերպվել էին թատերական ինքնագործ մի քանի խմբեր, որոնցից մեր դարի սկզբներին (1905—1914 թթ.) ամենաեռանդուն գործունեություն ունեցողն ու առաջատարը Արտաշես Աղախյանի ղեկավարածն էր:

Վանը հայկական գրչության մեծ կենտրոն էր: Մեզ են հասել այստեղ գրված կամ օրինակված տասնյակ ձեռագրեր՝ ավետարաններ, ճաշոցներ, մաշտոցներ, գանձարաններ, ժամագրքեր, տոնացույցներ և այլն: Մշակութային առումով Վանի հետ էք կապված հայտնի վարագավանքը, որն ուներ իր վարժարանը, պարբերականը («Արծվի Վասպուրական»), հարուստ մատենադարանը: Քաղաքում պահպանվել են ուրարտական թագավորների սեպագիր բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք նույնքան բազում հայկական վիմագիր արձանագրություններ

ների հետ միասին կարևոր աղբյուրներ են մեր ժողովրդի պատմության համար:

XX դարի սկզբին Վանն ունեցել է 5500 տուն, որից 3000-ը՝ հայկական: Քաղաքը բաժանված էր երկու մասի, որոնցից մեկը պարսպապատ բուն քաղաքն էր և կոչվում էր Քաղաքամեջ, իսկ մյուսը դրանից արևելք գտնվող Այգեաստանն էր՝ փրկված ընդարձակ տարածության վրա: Տների մեծ մասն աղյուսաշեն էր, միհարկանի, երկհարկանի և քիչ թվով՝ եռահարկ: Փողոցները նեղ ու ծուռուժուռ էին: Քաղաքի հայաբնակ մասը բաժանվում էր 34 մեծ ու փոքր թաղերի, որոնցից 31-ը խիստ ավերվել էին 1895թ. համիդյան ջարդերի ժամանակ: Հայկական եկեղեցիների թիվը հասնում էր 12-ի: Դրանցից էին՝ ս. Տիրամայրը, ս. Պողոսը, ս. Պետրոսը, ս. Վարդանը, ս. Սահակը և այլն:

Վանում են ծնվել կամ գործել մեր ժողովրդի բազում երախտավորներ՝ գրողներ, գիտնականներ, արվեստագետներ, քաղաքական ու զինվորական գործիչներ: Այդտեղ են ծնվել գրողներ Վրթանես Փափազյանը, Վ. Մ. Ալազանը, Ա. Վշտունին, Գ. Մահարին, նկարիչ Հ. Ալխազյանը, ամերիկյան հայագրի քանդակագործ Հ. Ս. Բադրիկյանը (1876—1950), ռեժիսոր, ՍՍՀՄ ժողովրդական դերասան Վ. Մ. Աճեմյանը, քաղաքական-կուսակցական ականավոր գործիչ Ա. Ղ. Խանջյանը, պրոֆ. Տ. Ա. Զրբաշյանը, Մ. Մ. Մկրյանը և ուրիշներ:

Այսպիսով, Վանը հայաբնակ քաղաք էր ընհույ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը: Նրա հայ բնակչությունը դաժան բռնությունների ենթարկվեց սուլթան Աբդուլ Համիդի ջարդարարների կողմից՝ 1895—1896 թվականներին: Բայց Վանի պատմական կյանքում ճակատագրական դարձան անաչին համաշխարհային պատերազմի տարիները: Չնայած հերոսական պաշտպանությանը, Վանի հայ բնակչությունը ևս ենթարկվեց (1915թ.) երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականության արհավիրքներին: Նրա զգալի մասն, այնուամենայնիվ, փրկվեց և ապաստան գտավ Արևելյան Հայաստանում ու աշխարհի զանազան անկյուններում:

Այժմ Վանը գավառական տիպի հետամնու՝ քաղաք է, ծուռուժուռ, կեղտոտ փողոցներով և ծայրասու ն հետամնաց տնտեսությամբ:

Վանն իր պատմական հուշարձաններով գրավում է հնա-

գետներին, պատմաբաններին, ճարտարապետներին ու հետաքրքրասեր զբոսաշրջիկներին: Այն իր ուրարտական-հայկական հուշարձաններով մի մեծ թանգարան է, առանց որի ուսումնասիրության անհնար է համակողմանիորեն վերականգնել հին աշխարհի հնագույն պետություններից մեկի՝ Ուրարտուփ պատմությունը, որն ստեղծել էին հայկական ցեղերը և որն անմիջականորեն նախորդել է բուն հայկական պետությանը:

Տ Ե Վ Ի Կ

Փոքր Հայքի այս քաղաքը հին հռոմեական քարտեզներում նշանակված է Տեկիլա (Տեկիրայի փոխարեն) ձևով, արաբները կոչել են Աբրիգ, բյուզանդացիները՝ Տեֆրիկա, թուրքերը՝ Դիվրիգ: Այն գրականության մեջ հայտնի է նաև անվան մի շարք ուրիշ տարբերակներով՝ Տիվրիկ, Տերիկա և այլն: Ընթացրվում է, որ անունը կարող է առաջացած լինել հայերեն «տափարակ» կամ «տավրիկ» (փոքր Տավրոս) բառերից: Երբեմն հիմնադրի՝ Կարբեասի անունով կոչվել է Կարբեասի քաղաք:

Հիշատակվում է իբրև ճանապարհային կայան, գյուղաքաղաք, բերդաքաղաք և քաղաք: Գտնվում էր Զիմարայից Մալաթիա տանող ճանապարհին, պատմական Փոքր Հայքում, նրա և Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի սահմանագլխին, Եփրատի աջակողմյան վտակ Տերիկ (Մելաս, Զալթ-սու) գետի ստորին հոսանքում, Սեբաստիայի և Կարինի միջև, Ակն քաղաքից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք: Քաղաքը փոված է հարթ ձորահովտում, որը շրջապատված է արևելքից արևմուտք ձգվող երկու շարք լեռներով: Նրա բերդը գտնվում էր բարձրավանդակի վրա, մեր ժամանակների Ուրումիա քարավանատան տեղում: Տերիկի 10—12 կմ երկարություն ունեցող հովիտը ամբողջովին ծածկված էր այգեաստաններով և պարտեզներով: Ուներ ընտիր խաղող և զինի: Շրջակայքում կան երկաթի (այդ թվում և մագնիսական երկաթի) հանքավայրեր: Պարտեզներով ու այգիներով շրջապատված լինելու պատճառով կոչվել է նաև Կանաչ Տերիկ:

Հնում մտնում էր Փոքր Հայքի Առաջին Հայքի, իսկ Հուստինիանոս կայսեր վարչական վերափոխությունից հետո (VI դ.)՝

Ծրկորող Հայքի մեջ: Նոր ժամանակներում Սեբաստիայի նահանգի Սեբաստիայի գավառի Տերիկի գավառակի կենտրոնն է:

Հիմնադրվել է 855 թվականին՝ պավլիկյան շարժման հայտնի առաջնորդ Կարբեասի կողմից: Հնում ունեցել է մոտ 1200 տուն, որի կեսից ավելին հայկական: Պավլիկյանների հայտնի զորակայանն էր, այդ հուժկու շարժման հիմնական կենտրոնը, որտեղ զետեղված էին Բյուզանդական կայսրության և տեղական ֆեոդալների դեմ կռվող պավլիկյանների տասնյակ հազարների հասնող զինված ջոկատները: Բյուզանդական Բարսեղ կայսրը 873 թ. գրավել և քարուքանդ է արել պավլիկյան շարժման այդ հզոր կենտրոնը: XI դարի վերջերին Տերիկին տիրել են սելջուկները, 1242թ.՝ թաթար-մոնղոլները, իսկ XVI դարի սկզբին՝ օսմանյան թուրքերը:

Տերիկը XIX դ. սկզբին ուներ 2000 տուն, որից միայն 100-ն էր հայկական, նախկինում ունեցած 2000 տան (մոտ 20 հազարը բնակչությամբ) փոխարեն²⁵: XIX դ. վերջերին նրա բնակչությունը հասնում էր 10 հազար մարդու, իսկ 1915-ին՝ մեծ եղեռնից առաջ, 12 հազարի, որից 4000-ը հայեր:

Բնակչությունը զբաղվում էր արհեստներով, առևտրով, այգեգործությամբ և երկրագործությամբ: Ուներ 2—3 շուկա, տասնյակներով վաճառանոցներ ու արհեստանոցներ:

Տերիկի հայ բնակչությունը նույնպես ենթարկվել է թուրքական ցեղասպանների արհավիրքներին: Նրա մի մասը բնաջնջվել է, իսկ մյուս մասը տեղահանվել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: 1955 թվականի տվյալներով այդտեղ բնակվում էր 5 հայ ընտանիք: Իսկ 1951 թ. նրա ամբողջ բնակչության քանակը հասնում էր ընդամենը 6000 մարդու:

Ինչպես ասվեց, քաղաքն ունեցել է իր միջնաբերդը, որ գտնվում էր սարավանդի վրա: XX դարի սկզբներին դեռևս պահպանվում էին նրա մնացորդները՝ պաշտպանական պարսպի ու բուրգերի հետքերը, առանձին կառուցվածքների ավերակներ: Նոր ժամանակների տերիկցիները հին քաղաքի միջնաբերդի այդ ավերակները կոչում էին Բերդաթաղ:

Տերիկն ուներ հայկական 3 եկեղեցի՝ ս. Աստվածածին, ս. Ծրրորդություն և ս. Առաքյալ: Դրանցից առաջինը կառուցվել

էր 1259 թվականին, իսկ երկրորդը՝ 1268-ին: Երկուսն էլ կենտրոնագմբեթի շենքեր էին և կառուցված էին այդ ժամանակների Մեծ Հայքի եկեղեցիների ոճով: Նրա եկեղեցիներից մեկը պատկանում էր բողոքական հայերին:

Տերիկում գործում էին հայկական երկու վարժարան, որոնցից մեկը, ավելի մեծը, կոչվում էր Ներսիսյան կամ Ազգային վարժարան և XIX դարի 70-ական թվականներին ուներ երկսեռ 500 աշակերտ ու 14 ուսուցիչ, իսկ մյուսն անհամեմատ փոքր էր և պատկանում էր բողոքական հայերին: Այստեղից գաղթած հայերը Կ. Պոլսում հիմնել էին Ուսումնասիրաց ընկերություն, որն իր օգնությունն էր ցույց տալիս հայրենի քաղաքի վարժարաններին:

Մոտակայքում էր գտնվում Աբարա ամրոցը՝ պավլիկյանների հայտնի հենակետը մինչև Տերիկի հիմնադրումը: Քաղաքում հայտնաբերվել են խեթական արձանագրություններ:

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ա Կ Ե Ր Տ

Տիգրանակերտը, որ կառուցվել էր Տիգրան Բ-ի օրոք՝ 70-ական թթ. (մ. թ. ա) և նրա անունով էլ կոչվել, տարբեր ժամանակներում կրել է տարբեր անուններ՝ Մարտիրոսուպոլիս, Մարտիրուպոլիս, Մուաֆարկին, Ֆարկին, Նիբկերտ և այլն: Այն Հուստինիանոսի (527—565) կազմած Չորրորդ Հայքի կենտրոնն էր: Իսկ Մորիկի կազմած (VI դ. վերջեր) մյուս Չորրորդ Հայքի կենտրոնը Ամիդն էր, հետագայի և այսօրվա Դիարբեքիբը: Եվ ահա որոշ պատմագիրներ ու աշխարհագրագետներ, հնում և այժմ շուրջ շուրջ միևնույն անունը կրող, բայց տարբեր տերիտորիա և տարբեր կենտրոններ ունեցող հարևան նահանգների միաժամանակյա գոյությունը՝ Տիգրանակերտ-Մարտիրոսուպոլիսը շփոթել են Ամիդ-Դիարբեքիբի հետ, ենթադրելով, որ դրանք միևնույն քաղաքն են, նույն նահանգի՝ Չորրորդ Հայքի կենտրոնը: Մինչդեռ Ամիդ-Դիարբեքիբը ու Տիգրանակերտ-Մարտիրոսուպոլիսը տարբեր քաղաքներ են, առաջինը գտնվում էր Արևմուտյան Տիգրիսի ափին, իսկ երկրորդը՝ դրանից մոտ 60 կիլոմետր հյուսիս-արևելք, Սասունի լեռների հարավային ստորոտում:

Ֆարկինի ափին մինչև օրս էլ պահպանված են Հայաստանի վաղեմի հուշակավոր մայրաքաղաքի ավերակները, նրա խաչ-

²⁵ Ղ. ԻՃԵԽԵՅԱՆ, Նոր Հայաստան, էջ 298—299:

խըլված հաստահողույս պարիսպներն ու աշտարակները, առան-
ձին խոշոր կառույցների մնացորդներ:

Տիգրան Մեծի ժամանակ, հատկապես մինչև Պոմպեոսի
հետ կնքած հաշտութիւնը (65թ. մ. թ. ա.), իրոք որ նորաշէն
Տիգրանակերտը տնտեսական, քաղաքական և ռազմաստրա-
տեգիական առումներով ուներ նպաստավոր դիրք: Նրանից ոչ
հեռու հարավով ձգվում էր պարսից հին ճանապարհը՝ Դարեհ
Առաջինի կառուցած «արքայական պողոտան», որի միջոցով
Տիգրանակերտը հեշտութիւնով կարող էր կապվել Միջագետքի,
Արևելքի և Արևմուտքի երկրների հետ: Այդպիսի սերտ կապերն
ու հարաբերութիւններն իրոք որ բարեբար ազդեցութիւն թող-
ցին Տիգրանակերտի զարգացման վրա: Նպաստավոր էր նրա
դիրքը նաև քաղաքական առումով: Տիգրան Մեծի ժամանակ
Տիգրանակերտը գտնվում էր հայկական պետութիւն կենտրո-
նական մասում: Նա կարող էր հավասարապես կապեր պահ-
պանել երկրի բոլոր շրջանների հետ: Իսկ Միջագետքի նկատ-
մամբ ունեցած բարձր ու իշխող դիրքը և հյուսիս-արևելքից,
հյուսիսից ու հյուսիս-արևմուտքից Իլիշայի լեռներով պաշտ-
պանված լինելը Տիգրանակերտը ռազմաստրատեգիական տե-
սակետից դարձնում էր դժվարամատուց քաղաք:

Տիգրանակերտը գտնվում էր երեք կարևոր ճանապարհ-
ների խաչմերուկում: Դրանցից մեկը քաղաքը միացնում էր
պարսից «արքայական ճանապարհի» հետ, որի մասին խոսք
եղավ քիչ առաջ, երկրորդը՝ Տիգրանակերտից Արտաշատ տա-
նող ոչ պակաս բանուկ ուղին էր, որը սովորաբար կոչվում էր
հայկական «արքայական ճանապարհ» կամ «պողոտա», իսկ
երրորդը՝ Ներջիկի ու Շենիկի լեռնային շրջաններով գնում էր
դեպի Արածանիի (Արևելյան Եփրատի) հովիտը: Վերջինս առա-
վելապես ռազմական ճանապարհ էր, ուներ ստրատեգիական
կարևոր նշանակութիւն:

Տիգրանակերտը բավական արագ է զարգացել: Ընդամենը
2—3 տասնամյակների ընթացքում այն դարձել էր հին Արե-
վելքի մեծահռչակ քաղաքներից մեկը: Քաղաքի զարգացումն
ու բարգավաճումը շարունակվել է Տիգրանի թագավորութիւն
բոլոր տարիներին: Լուկուլոսի (69թ. մ. թ. ա.) և Պոմպեոսի
(66—65 թթ. մ. թ. ա.) արշավանքները, այնուամենայնիվ,
չկանգնեցրին մայրաքաղաքի առաջընթացը: Ծիշտ է, Լուկուլ-
ոսի կողմից գրավվելու ժամանակ այն մասնակիորեն ավեր-

վեց, բայց այդ անցողիկ երևույթ էր և էական ազդեցութիւն
չթողեց քաղաքի ընդհանուր կյանքի վրա:

Տիգրանակերտը հելլենիստական տիպի քաղաք էր: Նրա
հիմնական բնակչութիւն մեծագույն մասը զբաղվել է արհես-
տագործութիւնով և առևտրով: Երկրագործութիւնով հավանաբար
այստեղ քչերն են զբաղվել: Այդ պատճառով էլ բնակչութիւն թվի
համեմատ Տիգրանակերտը փոքր տարածութիւն է գրավել: Նա
նման չի եղել հին Արևելքի ստրկատիրական այն քաղաքներին
(Բաբելոն, Նինվե և այլն), որոնք ունեցել են լայնատարած ցան-
քեր ու այգիներ և փոված են եղել մեծ տարածութիւնների վրա:
Դա պարզ կերպով երևում է այն բանից, որ Լուկուլոսը հա-
մեմատաբար քիչ զորքերով կարողացել է շրջապատել բազմա-
մարդ քաղաքը:

Հին աշխարհի մյուս քաղաքների նման Տիգրանակերտի բը-
նակչութիւն թվի վերաբերյալ նույնպես չկան ուղղակի վկայու-
թիւններ: Անուղղակի մի շարք փաստերի հիման վրա, այնու-
ամենայնիվ, ենթադրվում է, որ քաղաքն իր ծաղկման շրջա-
նում ունեցել է ավելի քան 100 հազար բնակիչ:

Ազգային տեսակետից Տիգրանակերտի բնակչութիւնը միա-
տարր չէր: Բնակչութիւն ճնշող մասը կազմում էին հայերը:
Այստեղ բնակվում էին նաև մեծ թվով հրեաներ, հույներ, ասո-
րիներ, կապաղովկացիներ և այլք: Եկվոր բնակչութիւն մեծա-
գույն մասը պատկանում էր այն գերիների թվին, որոնց 80—
70-ական թվականներին (մ. թ. ա.) կապաղովկիայում, Արևել-
յան Կիլիկիայում, Ասորիքում (Սիրիա), Միջագետքում, Պաղեստի-
նում և Փյունիկիայում վարած պատերազմների ընթացքում
Տիգրան Մեծը գերել ու տեղափոխել էր Հայաստան՝ բնակեց-
նելով նրա տարբեր մասերում: Դրանք հիմնականում արհես-
տավորներ ու առևտրականներ էին, որոնց մի մասը Լուկուլ-
ոսի (69 թ. մ. թ. ա.) արշավանքից հետո վերադարձավ հայ-
րենիք, իսկ մյուս մեծ մասը ընդմիշտ մնաց Հայաստանում:

Տիգրանակերտում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերի
առնչությամբ նրա մասին շատ տեղեկութիւններ են տալիս
հունական ու հռոմեական հեղինակները: Մեր մատենագիր-
ներից Տիգրանակերտի հիմնադրման մասին վկայութիւններ
ունի միայն պատմահայր Մովսես Խորենացին, իսկ հետագա
դարերի վերաբերյալ հիշատակութիւններ ունեն նաև ուրիշ շատ
պատմագիրներ:

Հին հունական ու հռոմեական պատմագիրների նկարագրութ-
յունների համաձայն, Տիգրանակերտը շրջապատված է եղել 50 կանգուն բարձրությամբ ունեցող պարսպով: Հզոր պարսպի ներսում կառուցել էին պահեստներ, զինանոցներ, ձիերի հա-
մար ախոռներ: Անմատուց միջնաբերդը գտնվում էր քաղա-
քի ներսում, իսկ Տիգրանի կառուցած փառահեղ պալատն իր
օժանդակ հարմարություններով տեղադրված էր քաղաքից
դուրս:

Քաղաքի զարգացած արհեստներից էին զինագործությունը,
ղարբնությունը, բրուտագործությունը, պոլիտարությունը, շի-
նարարական արհեստները (քարտաշություն, որմնագրություն,
ժեփագործություն և այլն): Լինելով տարանցիկ առևտրի հան-
գրքավաններից մեկը, Տիգրանակերտը ևս իր արհեստավորա-
կան արտադրանքներով ակտիվ մասնակցություն է ունեցել
այդ առևտրին:

Տիգրանակերտը ոչ միայն երկրի մայրաքաղաքը, արհեստ-
գործության և առևտրի խոշոր կենտրոն էր, այլև անտիկ շրջանի
հայկական մշակույթի հայտնի օջախներից մեկը: Տիգրանա-
կերտում կար մշտական գործող թատրոն, որտեղ, հայերից
բացի, հանդես էին գալիս նաև զանազան քաղաքներից հրա-
վիրված օտարազգի (գլխավորապես հույն) դերասաններ: Տիգ-
րանակերտն ուներ դեռևս առաջին դարում (մ. թ. ա.) կառուց-
ված թատրոնի շքեղ շենք, որի հետքերը նշմարվում են մինչև
օրս:

Տիգրան Մեծից հետո Տիգրանակերտն այլևս բուն զարգա-
ցում չի ունենում: Դա նախ և առաջ բացատրվում է նրանով,
որ Տիգրանից հետո Տիգրանակերտն ընդմիջտ դադարում է
մայրաքաղաք լինելուց: Տիգրանից հետո երկրի քաղաքական
կենտրոններն էին դառնում բացառապես այն քաղաքները,
որոնք գտնվում էին Ալյարատյան աշխարհում (Վաղարշապատ,
Դվին, Կարս, Անի և այլն): Սակայն Տիգրանակերտի տնտեսա-
կան ու մշակութային կյանքի վրա առանձնապես բացասաբար
էին անդրադառնում Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև պարբերա-
բար մղվող պատերազմները, պատերազմներ, որոնց համար
թատերաբեմ էին դարձել ոչ միայն Հյուսիսային Միջագետքը,
այլ նաև Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանները: Տիգրա-
նակերտն ավելի աննպաստ պայմանների մեջ ընկավ հատկա-
պես Հայաստանը Հռոմի և Պարսկաստանի միջև բաժանվելուց

հետո (387թ.): Նա գտնվում էր այս բաժանման գծի վրա, հռո-
մեական սահմանում: Լինելով սահմանային, ժամանակի ըն-
թացքում հռոմեացիները այն դարձնում են սովորական բեր-
դաբաղաբ: Հետագա դարերում Տիգրանակերտն ավելի է կորց-
նում իր տնտեսական նշանակությունը:

Տիգրանակերտի պատմական ճակատագիրը հար ու նման է
Հայաստանի հելլենիստական մյուս քաղաքների ճակատագրին:
II—III դարերից Հայաստանը վերջնականապես թևակոխում
է ավատատիրության դարաշրջանը, երկրում զարգանում է
ավատական ինքնաբավ տնտեսությունը: Նախկին հելլենիս-
տական տիպի քաղաքները՝ Արտաշատը, Նովանդաշատը, Զա-
րիշատը, Զարեհավանը, Արշամաշատը, Արկաթիոկերտը և մյուս-
ները, իբրև արհեստագործության, առևտրի ու հելլենիստական
մշակույթի կենտրոններ, աստիճանաբար կորցնում են իրենց
նախկին նշանակությունը և վերածվում ավատական քաղաք-
ների: Նույնպիսի ճակատագիր ունեցավ և Տիգրանակերտը:
Առաջանում են ավատական նոր քաղաքներ (Վաղարշապատ,
Դվին և այլն), որոնք առաջ են անցնում այդ հին քաղաքներից:

Տիգրանակերտը դարեր շարունակ եղել է վարչաքաղաքա-
կան կենտրոն: Տիգրան Մեծի օրոք նա Մեծ Հայքի մայրաքա-
ղաքն էր, նրանից հետո՝ առաջին դարից (մ. թ. ա.) մինչև V
դարը հայկական պետության հարավային կողմի սահմանակալ
Իշխանության՝ Աղձնիքի բղեշխության կենտրոնը, V—VII դարե-
րում՝ պարսկական պետության Արևմտյան ջուստակի մեջ մտնող
Աղձնիքի շահարի կենտրոնը: Նա մեծ վարչատերիտորիալ միա-
վորների կենտրոն էր նաև արաբական և սելջուկյան տիրապե-
տությունների ժամանակներում:

Արաբական տիրապետության շրջանում (VII—IX դարեր) Տիգ-
րանակերտը, որն այդ ժամանակ արդեն կոչվում էր Մուսֆարկին
(կամ Ֆարկին) մասնակի աշխուժացում է ապրում, որովհետև նա
մի մեծ մարզի վարչական կենտրոն էր: Սակայն գտնվելով Բյու-
զանդական կայսրության և արաբական խալիֆայության սահ-
մանային շրջանում՝ Տիգրանակերտը դառնում է ստոկ բերդաբա-
ղաք, բազմամարդ կայազորի տեղադրավայր և պարբերաբար
ավերվում էր այդ երկու աշխարհակալ պետությունների միջև
մղվող երկարամյա պատերազմների հետևանքով: XII դարից
սկսած աստիճանաբար կորցնելով իր նշանակությունը, այն
վերածվեց անշուք մի բնակավայրի:

վաղեմի Տիգրանակերտի ավերակներում մշտական պեզումներ չեն կատարվել: Նրա պատմությունը դեռևս անբավարար է ուսումնասիրված:

Փ Ե Ր Ի

Արևմտահայ գրականության մեջ ավելի հայտնի է Բերրի ձևով: Հիշատակվում է իբրև ավան և գյուղաքաղաք:

Գտնվում է Դերսիմում, Խարբերդ քաղաքից մոտ 38 կմ հյուսիս-արևելք, Փերի գետի ստորին հոսանքի հովտում, պարփակված երկու բնակավայրերի միջև, այգիներով և բանջարանոցներով պատած գեղատեսիլ սարավանդի վրա: Բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1040 մ է: Կլիման մեղմ է, անտառային՝ ձյունառատ ձմեռներով և համեմատաբար տաք ամառներով: Այն Չարսանջուկի գավառի և Փերի գավառակի կենտրոնն է:

Փերին երբեք բազմամարդ չի եղել: Այն փոքրիկ գյուղաքաղաք է: 1872—73թթ. ուներ 300 տուն հայ և 80 տուն քուրդ ու թուրք բնակիչ²⁶, իսկ 1893—1900 թթ. ուներ 753 տուն հայ և 100 տուն քուրդ ու թուրք բնակիչ: Նրա բնակիչների քանակը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հասել է 4500 մարդու էր հասնում: Այնուհանդերձ, Փերին համարվում էր Չարսանջակ գավառի առևտրական, արհեստավորական և մշակութային կենտրոնը: Տեղական ճանապարհներով կապված էր գավառի շատ գյուղերի հետ: Հայտնի էր իբր այգիներով, բնակչության զբաղմունքների մեջ հիմնական տեղը գրավում էր այգեգործությունը, որի հիմնական մշակույթներից էին խաղողը և թուփը: Առևտուրը հիմնականում մանրածախ էր և սահմանափակված էր գավառի շրջանակներով: Արհեստներից աչքի էին ընկնում հատկապես սեպերչությունը, կառավագործությունը, ինչպես և մսագործությունը:

Գյուղաքաղաքի տների մեծագույն մասը երկհարկանի էր, հողն տափակ կտուրներով: Տների երկրորդ հարկը ծառայել է իբրև բնակարան, իսկ առաջինը՝ դոմ, մարագ, փայտանոց, թոնրատուն: Ուներ վեց գլխավոր թաղ՝ Կալբրի, Շուկայի, Եկեղեցու, Կարմիր-աղբյուրի, Խորշակի և Տոն-աղբյուրի: Դրանք

բոլորը հայաբնակ էին, բացի Շուկայի թաղից, որտեղ ապրում էին 100 ընտանիք թուրք ու քուրդ բնակիչներ:

Հայերն ունեին իրենց եկեղեցին, որ կրում էր ս. Աստվածածին անունը: Այստեղ XIX դարի Երկրորդ կեսում և XX-ի սկզբներին գործում էր հայկական մի վարժարան 80—100 սաներով և մեկ նախակրթարան:

Արևմտյան Հայաստանի մյուս հարյուրավոր բնակավայրերի նման Փերին ևս առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ենթարկվեց թուրքական ցեղասպանների կազմակերպած ջարդերին ու ավերումներին: Նրա հայ բնակչության մեծ մասը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին, իսկ մի կերպ փրկվածները տարագրվեցին զանազան կողմեր: Որոշ աղբյուրների համաձայն այստեղ ներկայումս կա մի քանի հայ ընտանիք:

Ո Ւ Ր Մ Ի Ա

Հնում սովորաբար կոչվել է Ումիա, իսկ հետագայում Ուրմիա՝ լճի անունով: Ժողովուրդը անվանել է Ումի: Հիշատակվում է դեռևս ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններում: Տարբեր հեղինակների մոտ մերթ համարված է ավան, մերթ՝ բերդ ու բերդաքաղաք, մերթ էլ՝ քաղաք կամ գյուղաքաղաք:

Գտնվում է Ուրմիա լճի արևմտյան կողմում, նույն լիճք թափվող մի գետակի գետաբերանի մոտ, շրջակայքի նկատմամբ բարձրադիր վայրում, շրջապատված այգիներով ու պարտեզներով, բրնձի ընդարձակ ցանքերով: Քաղաքը բավական տուժել է 1791 թվականին տեղի ունեցած երկրաշարժից:

Հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհի Քրաբի գավառի մեջ և համարվում էր վերջինիս կենտրոնը, իսկ նոր ժամանակներում՝ Ուրմիայի խանություն և գավառի կենտրոնը:

Ուրմիայի հայ բնակչությունը նոր ժամանակներում համեմատաբար սակավաթիվ էր, այստեղ XIX դ. սկզբին կար 1500 տուն բնակիչ, որի մեծագույն մասը կազմում էին ասորիները, պարսիկները և թաթարները: Փոքրաթիվ էին նաև հրեաները: 1906 թվականին այստեղ ապրում էին 60 տուն հայեր, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրին՝ 70 տուն: Ուրմիայի հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստագոր-

²⁶ «Համառոտագրութ. ազգային կենտրոնական վարչ.», 1872—1873, էջ 65, Գ. Նարեկյան, Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուի, Խարբերդի, Չարսանջակի, Ճապաղուրի և Երզնկայի, Կ. Պոլսի, 1883, էջ 138:

ծությամբ ու առևտրով: Քաղաքն ուներ մի քանի շուկա ու քա-
րավանատուն: Այն Բաշկալեի (Աղբակ) վրայով կապված էր
Վանի և դեպի հյուսիս ձգվող ճանապարհով՝ Դիլմանի ու Խո-
ջի հետ: Ուրմիան հայտնի էր մանավանդ իր գյուղատնտեսա-
կան մթերքներով՝ խաղողով, տանձով, բրնձով, որոնց զգալի
մասն առաքվում էր զանազան կողմեր: Ահանատես հեղինակ-
ների վկայությամբ, այլ քաղաքների համեմատությամբ Ուր-
միայի շուկայում գյուղատնտեսական մթերքները շատ առատ
էին ու էփան: Արհեստների հետ միասին Ուրմիայում XIX դա-
րի վերջերից գործում էին թեթև և սննդի արդյունաբերության
մի քանի մանր-մունր ձեռնարկություններ, որոնց մի մասը
տնայնագործական բնույթի էր:

Ուրմիայի շրջւայթում կան զուտ հայաբնակ հետևյալ գյու-
ղերը՝ Գյարդուբադ, Բաբարի, Նախշվան-թաթա, Իսալու: Իսկ
Ռահվա գյուղի XX դ. սկզբներին ունեցած 130 տնից 160-ը
հայկական էր, 30-ը՝ ասորական:

Ուրմիան բավական լայն փռված քաղաք է, որի մեծ մասը
զբաղեցնում են այգիները, բանջարանոցները և, նույնիսկ, հա-
ցահատիկային ցանքերը: Մինչև օրս պահպանվել է նրա հողի
կրկնակի բարձր պարիսպներով պատած բերդն իր հոյակապ
դռներով և ներսի մի քանի կառույցներով: Քաղաքի հայությունն
ունի մի գեղեցիկ եկեղեցի, որը կառուցվել է 1889—1891 թվա-
կաններին: Եկեղեցու բակում էլ գտնվում էր հայկական գիշե-
րօթիկ դպրոցը, որը ոչ մեծ, բայց երկհարկանի գեղեցիկ շենք
էր: Քաղաքում գործում էին նաև ասորական կրթարաններ. ուներ
ասորական 6 եկեղեցի: Այստեղ հրատարակել են ասորական
մի լրագիր՝ «Ջարիրդ-բարա» (= «Արևի ճառագայթ») անու-
նով, որը տպագրվում էր քաղաքի բողոքականների տպարա-
նում: Ամերիկյան միսոններները Ուրմիայում բացել էին դպրոց,
որը գործում էր XIX դ. վերջերին և XX-ի սկզբներին:

Ներկայումս Ուրմիան սովորական գավառական տիպի քա-
ղաք է, համանուն շրջանի կենտրոնը:

Ք Ղ Ի

Հնում ավելի շատ հայտնի էր Կեղի, Կողոբերդ, Քեղի տար-
բերակներով: Հիշատակվում է իբրև գյուղ, ավան, գյուղաքա-
ղաք, քաղաք:

Գտնվում է Արածանիի (Արևելյան Եփրատ) աջակողմյան
վտակ Քղի գետի աջ ափին, վերջինիս մի փոքրիկ վտակի վրա:
Արևելքից, արևմուտքից և հյուսիսից շրջապատված է ոչ բարձր
լեռներով, իսկ հարավով հոսում է Քղի գետը: Քաղաքը տեղա-
դրված է գեղատեսիլ լեռնալանջի վրա դարավանդաձև: Ոչ
հեռու գտնվող Սևտեխառում լեռան ստորոտից բխում է ս. Աստ-
վածածին՝ սրբավայրի վերածված աղբյուրը: Քաղաքի մոտ
գտնվող մյուս լեռնագագաթը Քարազուլան է, որը լերկ է ու
ապառաժոտ. սրա ստորոտի քարի ու կավի հանքերը օգտա-
գործվել են քղեցիների կողմից: Նշված այդ երկու լեռների մի-
ջև ձգվում է Քարկաձոր կամ Քարական աղբյուրաշատ ձորը:
Քաղաքի մոտ եղած առանձին ժայռաբեկորներից նշելի է
բլրաշափ Պոլոզքարը: Ըստ ավանդության, վերջինիս տակ իբր
մեծ քանակությամբ ոսկի է եղել կուտակված և իբր այդ ոսկին
ձեռք կարող է բերել նա, ով մենակ կկալոսանա գլորել այդ
ժայռաբեկորը: Քղին համանուն գետով բաժանված է երկու
մասի, ունենալով գեղեցիկ համայնապատկեր: Շրջաւայթում կան
անտառներ ու թավուտներ: Երկու անգամ Քղին ուժգին երկրա-
շարժի հետևանքով խիստ ավերվել է: Դրանցից մեկը տեղի է
ունեցել 1415 թվականին, որի հետևանքներն աստիճանաբար վե-
րացվել են, բայց քաղաքի բնակչության մի մասը ցրվել է այլև-
այլ տեղեր: Երկրորդ երկրաշարժը, ինչպես երևում է, ավելի
կործանիչ է եղել: Այն տեղի է ունեցել 1616 թվականին: Հին
Քղին, որ գտնվում էր Հանգստուն գյուղի մոտ, այդ երկրաշար-
ժից ամբողջովին ավերվել է և նրա բնակիչների մի մասը հիմ-
նել է մեր նկարագրած ներկայիս Քղին: Զրառատ է Քղին ու
նրա վտակը, Քարական ձորում բխող պաղ ու վճիտ աղբյուր-
ները կարող են բավականացնել Քղիի պես մի քանի քաղաք-
ների:

Քղիի շրջանը (գավառը) իր տարածքով հիմնականում հա-
ճապատասխանում է Մեծ Հայքի Զորորդ Հայք աշխարհի Խորձ-
յան գավառին: Այդ ժամանակներում գավառը կազմում էր
Արշակունիների տան սեպուհների ամառանոցավայրը: XVI—
XX դարերում այդ գավառը կազմում էր էրզրումի նահանգի
էրզրումի գավառի Քղիի գավառակը, որի կենտրոնը Քղին է:

Ըստ երևույթին Քղին մինչև նշված երկրաշարժերը բավա-
կան բազմամարդ է եղել և նրա բնակչությունն այդ ժամանակ-
ներում միատարր էր՝ բաղկացած էր զուտ հայերից: Ինչպես

ասացինք, 1415 և 1616 թթ. երկրաշարժերի հետևանքով նրա բնակիչներից շատերը տեղափոխվել են այլ վայրեր: Գյուղաբաղաբուն XVI—XIX դարերում բնակություն են հաստատել նաև քրդեր ու թուրքեր, բայց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, այնուամենայնիվ, նրա բնակչության մեծ մասը հայեր էին: 1800—1830թթ. ուներ մոտ 14 հազար բնակիչ, որից 8 հազարը հայեր, 1830—1850թթ.՝ 13,3 հազար բնակիչ, որից ավելի քան 7 հազարը հայեր: Ըստ որոշ աղբյուրների, մինչև 1915թ. եղեռնը նրա բնակչության թիվը հասնում էր 15 հազար մարդու, որից 10 հազարը հայեր: 1860—70-ական թվականներին պանդխտության գնացող բնակիչները բավական մեծ թիվ էին կազմում:

Քղիի հայ բնակչության ճակատագիրը հար ու նման է ողջ Արևմտյան Հայաստանի հայության ճակատագրին: Թուրքական ջարդարանները երկու անգամ զանգվածային բնաջնջման ենթարկեցին նրա հայ բնակչությանը, մեկ արյունախում Աբդուլ Համիդի ժամանակ՝ 1895 թվականին (միայն սպանվածների թիվը հասնում էր 1000 հոգու), իսկ մյուսը նույնքան մարդակեր երիտթուրքերի՝ 1915 թվականի ցեղասպանության ժամանակ: 1929 թվականի տվյալներով Քղիում հավաքվել էին 500 տարագիր քղեցի հայեր, որոնց հետագա ճակատագիրը մեզ համար մնում է անորոշ:

Քղին մեկուսացած գյուղաբաղաբուն է: Նրա միջով անցնող ճապաղջրից դեպի Երզնկա ձգվող շատ թե քիչ բարեկարգ միակ ճանապարհը երկրորդական նշանակություն ուներ և նրա ներքին տնտեսական կյանքի վրա շատ քիչ էր ազդում: Այնուամենայնիվ, Քղին ուներ ներքին բավական աշխույժ առևտուր: Այստեղ ձեռավորվել էր նաև բավական հարուստ վաճառականության մի խումբ, որն առևտրական գործարքներ ուներ նահանգի և հարևան քաղաքների հետ: Քաղաքն ուներ շուկա, տասնյակ խանութներ ու կրպակներ: Քաղաքային հասարակության կարևոր զբաղմունքներից էր արհեստագործությունը: Առանձնապես տարածում էին ստացել և բավական զարգացած էին կաշեգործությունն ու կոշկակարությունը: Քաղաքի բնակչության մի մասի համար կարևոր զբաղմունք էին երկրագործությունը, այգեգործությունը, մեղվաբուծությունը և այլն:

Քղիի տները քարաշեն են, հին տները գրեթե առանց բացառության մի հարկանի, երդիվով ու թոնիրով, իսկ նորերը՝

երկհարկ-եռահարկ: Տները դասավորված են շարքերով, ամֆիթատրոնի ձևով: Փողոցները նեղ են ու ծուռոտմուռ: Քաղաքի հայ բնակչությունը բնակվում էր շորս թաղերում՝ ս. Հակոբ, ս. Սարգիս, ս. Լուսավորիչ և Վարի թաղ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր եկեղեցին: Եկեղեցիներից երկուսը՝ ս. Հակոբն ու ս. Սարգիսը քարաշեն էին: Դրանցից առաջինն ուներ թանկարժեք սպասք և սուրբ մասունքներ, իսկ երկրորդը ավելի շքեղ էր՝ սյունազարդ, գմբեթակիր, զանգակատնով հոյակապ մի կառույց էր: Նրա երրորդ եկեղեցին, ս. Աստվածածինը, ավելի խոշոր էր՝ 40 կանգուն բարձրությամբ և 40 կանգուն լայնությամբ, բայց անզարդ ու անպաճույճ կառուցվածք էր: Քղին ուներ նաև 3 մատուռ, որոնք նույնպես երբեմն հիշատակվում են իբրև եկեղեցիներ:

Քաղաքից 1—1,5 կմ հեռավորությամբ, ժայռոտ լեռան բարձր գագաթին կառուցված է եղել մի հին բերդ: Ծնթաղովում է, որ այն եղել է Արշակունի սեպուհների նստավայրը և կառուցված է եղել նրանց կողմից IV դարում: Բերդի ավերակներում վիժագիր արձանագրություններ ամենևին չեն հայտնաբերվել:

Քղին հայ գրչության կենտրոններից է: Այստեղ ընդօրինակվել են զանազան ձեռագրեր, որոնցից մեզ հասնել է 1464 թ. Երեմիա Սարկավագի օրինակած մի Մաշտոց և մի Գանձարան: XIX դարի երկրորդ կեսին և XX-ի սկզբներին հայերն ունեին մեկ արական և մեկ օրիորդաց նախակրթարան, որ բացվել էր արական նախակրթարանից մի փոքր ուշ՝ 1880 թ. Պուսի Ազգանվեր հայուհյաց ընկերության ջանքերով (այդ ընկերությունը լուծարքի է ենթարկվել 1915 թ.): Առաջնորդարանը և աղջիկների նախակրթարանը գտնվում էին ս. Հակոբի թաղում, իսկ տղաների նախակրթարանը, որ ուներ գեղեցիկ ու հարմարավետ շենք, ս. Սարգսի թաղում: Քղին ուներ նաև մեկ երկսեռ մանկապարտեզ:

Քղի ավանից էր Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը (1770—1779), որը հայտնի նաղաշ Հովնաթանի ձեռքով նկարազարդել էր տվել էջմիածնի տաճարը և Աղա Մամեդ խանին մեծ կաշառք տալով (100000 ուրբուռ շափով) էջմիածինն ազատել հարկից:

Օլթի քաղաքը հաճախ հիշատակվում է նաև իբրև սովորական ավան, բերդաքաղաք, գյուղաքաղաք։ Հնում հայտնի էր Ողթիք, Ուխթիք, Ուխտյաց քաղաք անուններով, որ հետագայում ձևափոխվելով դարձել է Օլթի։

Գտնվում է Ճորոխի աջակողմյան վտակ Օլթի գետի ափին, ռուս-թուրքական 1914 թ. սահմանի մոտ, շրջապատված կանաչապատ լեռներով ու բլուրներով։ Կլիման համեմատաբար մեղմ է, խոնավ, հարուստ է ջրերով։ Շրջակայքում տարածված էին ընդարձակ այգիներ։ Քաղաքի մոտակայքում կան բնական շինանյութեր, զանազան հանքային հարստություններ ու ջերմուկներ։

Օլթիի հիմնադրման ժամանակը հայտնի չէ։ Նրա մասին առաջին անգամ հիշատակում են Դրասխանակերտցին, Ասուղիկը, Լաստիվերտցին։ Սակայն անկասկած է, որ այն գոյություն ունի հին ժամանակներից։ Արշակունիների (III—V դդ.), մարզպանների (V—VII դդ.) և արաբական խալիֆայության տիրապետության սկզբնական շրջանում (VII—VIII դարերում) Ուխթիք-Օլթին Ոքաղե (ըստ ոմանց՝ Պարտիզացիոր) գավառի (որի կենտրոնն էր այն) և Տայք աշխարհի մյուս գավառների հետ միասին պատկանում էր Մամիկոնյան նախարարական տանը, իսկ դրանից հետո, երբ Մամիկոնյան տունը Հայաստանի նախարարական մի շարք այլ տների հետ միասին 772—775 թվականների ապստամբությունից հետո մեծ հարված ստացավ խալիֆայության կողմից և կորցրեց իր նախկին նշանակությունը, նրա Տայքի տիրույթներն ամբողջությամբ անցան Բագրատունիներին։ Վերջիններս և նրանց տոհմակից վրաց Բագրատունիները Տայքում հիմնադրել են մի ընդարձակ իշխանություն՝ կյուրապաղատություն, որը սկզբնական շրջանում գտնվում էր Բյուզանդիայի «հովանավորության» տակ, իսկ հետագայում՝ 1000 թվականին, ուղղակի կցվում է կայսրությանը իբրև նրա բաղկացուցիչ մասը։

Սելջուկ-թուրքերի (XI—XII դդ.), մոնղոլների (XIII—XIV դդ.), թուրքմենական ցեղերի (XV դ.) և XVI դարից այստեղ հաստատված թուրքական տիրապետության օրոք Օլթին մի քանի անգամ ավերվել և անցել է ձեռքից ձեռք։ Նա զարգացման համար շուներ նպաստավոր նախապայման և շարունակ-

կում էր մնալ որպես հետամնաց գավառական տիպի փոքր քաղաք։

Օլթիում տնտեսական ու մշակութային կյանքը որոշակի աշխուժացում է ապրում 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ այն Կարսի մարզի մյուս գավառների հետ միասին միացվում է Ռուսաստանին։ 1878—1915 թվականներին այն Կարսի մարզի Օլթիի օկրուգի կենտրոնն էր և բավական մեծ նշանակություն էր ստացել ոչ միայն ստրատեգիական, այլև տնտեսական առումով։ Սակայն առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օլթին նորից է անցնում Թուրքիային, մնալով թուրքական տիրապետության տակ։

Մինչև XIX դարը Օլթիի բնակչության քանակի վերաբերյալ հիշատակություններ ընդհանրապես չկան, իսկ այդ և հաջորդ՝ XX դարի առաջին քառորդի վիճակագրական և այլ կարգի տվյալները հակասական են ու մեծապես իրարից տարբերվում են։ Համեմատաբար ավելի արժանահավատ աղբյուրներն ու վիճակագրական տվյալները թույլ են տալիս, այնուամենայնիվ, նշել, որ XIX դարի 40-ական թվականներին Օլթին ունեցել է 142 տուն, 60-ական թվականներին՝ 350 տուն, 1873-ին՝ 550, 1878-ին՝ 1095, որից 1000 տունը հայկական էր (իսկ սրանից մոտ 200-ը բնիկ էին, 800-ը՝ վերաբնակիչներ, որոնք այստեղ էին եկել 1877—78 թթ. պատերազմի ժամանակ)։ 1878 թ. քաղաքի տեղացի բնակչության թիվը հասնում էր 1400 մարդու, 1897-ին՝ 2373, իսկ 1914 թվականին՝ 3258 մարդու, որից հայեր՝ 2188, կաղմելով քաղաքի ամբողջ բնակչության 67,2%-ը։ Նրա բնակչության մյուս հատվածը կազմում էին թուրքերը։ Օլթիի հայ բնակչությունը նյութական հսկայական կորուստներ է ունեցել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին. մոտավոր հաշիվներով նրանք կրել են 150000 ռուբլու վնաս²⁷։ Սակայն այդ ոչինչ, մի կերպ կարելի էր տանել, եթե դրան չհաջորդեին զանգվածային կոտորածները և բռնի տեղահանությունները։ Օլթիի հայ բնակչության մեծ մասը 1918 թ. զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին, իսկ մի կերպ փրկվածները արտագաղթեցին զանազան կողմեր։

Օլթին տիպիկ գյուղաքաղաք էր։ Նրա բնակչության դրազմունքները կազմում էին գյուղատնտեսությունը, առևտուրը և

արհեստագործութիւնը: Քաղաքի շրջակայքում փոփած են ընդարձակ և բերրի հողատարածութիւններ, որոնք ոռոգվում են Օլթի գետով և նրա վտակներով: Սակայն Օլթի գավառի կլիման բավական խոնավ է և գյուղատնտեսական որոշ կուլտուրաներ կարելի է մշակել ու բավարար բերք ստանալ նույնիսկ առանց արհեստական ոռոգման: Օլթեցիների մոտ գյուղատնտեսութեան ճյուղերից հիմնականը հողագործութիւնն էր՝ հացահատիկային կուլտուրաների մշակութիւնը, որի հետ կապված զբաղվում էին նաև անասնապահութիւնը:

Հին ժամանակներից Օլթին կապված էր Կարինի, Արդահանի և Սև ծովի առափնյա շրջանների հետ: Սակայն հին և միջին դարերում այն չէր վերածվել առևտրի նշանակալի կենտրոնի, նրա առևտուրը ուներ գերազանցապես տեղական նշանակութիւն: XIX դարի երկրորդ կեսին՝ Կարսի մարզը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, Օլթիի առևտուրը բավական աշխուժանում է: XX դարի առաջին քառորդում քաղաքը խճուղիներով և երկաթուղով կապվում է Կարսի, Բարդուի, Սարիղամիշի հետ և այդ հանգամանքը խթանում է նրա առևտրի զարգացմանը: Քաղաքն ուներ իր շուկան, բազմաթիվ կրպակներ ու խանութներ, քարավանատներ, մթերանոցներ: Այստեղ առևտուր էին կատարում և՛ տեղական ապրանքներով՝ հիմնականում գյուղատնտեսական մթերքներով, և՛ այլ վայրերից ստացվող արտադրանքներով: Քաղաքում գործում էին տասնյակներով արհեստներ՝ դարբնութիւն, մանածագործութիւն ու ջուլհակութիւն, պղնձագործութիւն ու արծաթագործութիւն և այլն:

Օլթիի հիշատակութեան արժանի հուշարձաններն ու հնութիւնները մեծ թիվ չէին կազմում: Դրանք սահմանափակվում էին հին բերդով, մի քանի եկեղեցիներով ու մզկիթներով, մի ավերված վանքով, քաղաքի շրջակայքի զանազան հնութիւններով և Օլթի գետի վրայի մեծ կամուրջով:

Օլթիի բերդն իր բնական ամրութիւնը ու կառուցվածքով նման է Կարսի հուշակավոր բերդին: Այն գտնվում է քաղաքի արևմտյան մասում, Ճորոխի ափին, դժվարամատուց լեռան վրա: Կառուցվել է Բագրատունիների օրոք, X—XI դարերում: Դրա մնացորդները՝ պաշտպանական պարսպի առանձին հատվածներ, բուրգերի ու մյուս կառուցվածքների ավերակներ, պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Այդ հին բերդում էր գտնվում

հայկական Տիրամոր եկեղեցին, որ նախ վերածվել էր վանքի, իսկ հետագայում՝ ուխտավայրի:

Քաղաքն ուներ հայկական երկու եկեղեցի՝ ս. Գևորգ և ս. Հովհաննես անուններով, կառուցված տարբեր ժամանակներում: Դրանցից մեկը գտնվում էր քաղաքի արևմտյան ծայրին, իսկ մյուսը՝ քաղաքից դուրս: Ականատեսները վկայում են, որ եկեղեցիների վրա կային եղծված ու անհասկանալի վիմագրեր: Եկեղեցիներից մեկում պահպանվում էր մի ձեռագիր ավետարան: Օլթիի մզկիթները նույնպես թվով երկուսն էին, որոնցից մեկը նախկինում եղել է եկեղեցի և մզկիթի էր վերածվել հավանաբար XVII—XVIII դարերում: Քաղաքի համար կարևոր նշանակութիւն ուներ Օլթի գետի վրա ձգված մեծ կամուրջը, որը մեր օրերն է հասել կանգուն վիճակում: Օլթիի շրջակայքում նշմարվում են մի քանի ամրոցներ և խղճուկ բնակավայրերի մնացորդներ:

Օլթիի մյուս կառույցները ճարտարապետական ու պատմական առումով հատուկ հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում: Նրա զորանոցները, վարչական շենքերը և մյուս կառույցները պարզունակ կերտվածքներ էին և, բացի իրենց մեծութիւնից, ոչնչով աչքի չէին ընկնում: Քաղաքը շունչ իր հեռանկարային գործող հատակագիծը և նրա կառուցապատումը կատարվում էր գրեթե միանգամայն կամայականորեն: Խղճուկ տպավորութիւն էին թողնում մանավանդ աղքատ քաղաքացիների տները, որոնք խառնիխուռն ցրված էին մեծ տարածութեան վրա:

Արևմտյան Հայաստանի նույն մեծութիւնն ունեցող տասնյակ քաղաքների (և նույնիսկ հարյուրավոր մեծ գյուղերի) համեմատութեամբ աննախանձելի էր Օլթիի մշակութային կյանքը: Այն փաստորեն սահմանափակվում էր հայկական տարրական մի դպրոցով, որը XIX դ. երկրորդ կեսին և XX-ի սկզբներին ունեցել է 40—50 տղա աշակերտ, և մի քանի խալֆայական վարժարաններով, որոնք գրաճանաչութիւն էին սովորեցնում մանուկներին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք 3

I. Քաղաքների ծագումն ու զարգացումը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի սկզբները. Համառոտ տեսություն . . . 5

II. Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայաստանի քաղաքները Պատմաաշխարհագրական համառոտ ակնարկներ. 24

Ադամակերտ	24	Խոյ	147
Ալաշկերտ	26	Կաղզվան	149
Ակն	30	Կամախ	153
Ամասիա	35	Կապան-Մաղեն	157
Անի	39	Կարաբիլիսև	153
Արաբկիր	50	Կարկաթիոկերտ	160
Արդահան	53	Կարին	161
Արդվին	56	Կարս	166
Արծկն	58	Հազրու	173
Արծն	61	Հասանկալա	175
Արդանա-Մաղեն	63	Ճապաղշուր	178
Արճնշ	65	Մալաթիա	179
Արշակավան	68	Մակու	183
Արշամաշատ	71	Մամախաթուն	186
Արտամետ	73	Մանազկերտ	188
Արտանուշ	77	Մեծկերտ	192
Բաբերդ	79	Մոկս	194
Բազարան	83	Մուշ	196
Բալու	87	Շապին Գարահիսար	203
Բայազետ	90	Շատախ	207
Բերկրի	95	Ոստան	208
Բիթլիս	98	Զմշկածագ	212
Գյումուշխանա	104	Ջերմուկ	215
Գիադին	106	Սալմաստ	216
Գիարբեքլի	109	Սարիղամիշ	218
Գիլման	116	Սերաստիա	220
Երզնկավորս	118	Սպեր	224
Երզնկա	119	Սղերդ	226
Զարեհավան	126	Վաղարշավան	229
Զարիշատ	128	Վան	231
Զարիշատ	129	Տևրիկ	239
Թզրի	131	Տիգրանակերտ	241
Խարբերդ	133	Փերի	246
Խլաթ	139	Ուրմիա	247
Խնուս	143	Քզի	248
Խոզաթ	146	Օլթի	252

Քաղևոս Խաչատուրի Հակոբյան

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Тадевос Хачатурович Акопян

ГОРОДА ИСТОРИЧЕСКОЙ АРМЕНИИ

(На армянском языке)

Ереван «Айастан» 1987

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Հ. Մուրադյան

Նկարիչ՝ Լ. Հ. Մանասեռյան

Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան

Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլբուլյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ռ. Բ. Մարգարյան

ИБ № 14470

Հանձնված է շարվածքի 4. 01. 1987 թ.: Ստորագրված է տպագրության 16. 04. 1987 թ.: ՎՖ 00613: Յորմատ 84×108¹/₃₂: Թուղթ տպագրական № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր 13,44 պայմ. տպագր... 12,81 հրատ. մամուլ: Տպաքանակ՝ 20000: Պատվեր՝ 2673: Գիրք՝ 1 ք. 20 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Խաչակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Исаакяна, 28.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ереван-10, ул. Алавердяна, 65.

